

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт
институту

Нўъмон Раҳимжонов

*Мустақиллик
даври ўзбек
шеърояти*

(тамойиллар, тажрибалар, сабоқлар)

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
"Фан" нашриёти
2007

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий
номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган.*

Масъул муҳаррирлар:

Наим КАРИМОВ,

филология фанлари доктори, профессор

Улугбек ҲАМДАМ,

филология фанлари номзоди

Тақризчилар:

Сувон МЕЛИ,

филология фанлари номзоди

Жаббор ЭШОНҚУЛ,

филология фанлари номзоди

Таниқли адабиётшунос Нўмон Раҳимжоновнинг кўп йиллик кузатишлари асосида юзага келган мазкур тадқиқот XX аср охири – XXI аср бошлари-истиқлол даври ўзбек шеърятининг ривожланиш хусусиятларини илк бор назарий умумлаштиришга интилиш самарасидир. Бадиий тафаккур табиатидаги сифат ўзгаришлари, шеърят жанрларининг етакчи тамойиллари, эстетик мезонларнинг янгилиниши, мустақиллик даври поэзияси тарихини яратишда фаоллик кўрсатаётган шоирларнинг бадиий-эстетик изланишлари ижтимоий-тарихий воқелик ҳамда маданий ҳаёт билан боғлиқликда ўрганилади.

Ижодкор шахси феномени ва адабий жараён психологияси масалалари кузатишлар меҳварини ташкил этади.

Тадқиқот XX аср охири - XXI аср бошлари бадиий-эстетик тафаккур маданияти билан қизиқувчи кенг китобхонларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-09-470-03

© Нўмон Раҳимжонов,
"Фан" нашриёти, 2007

Ушбу китобни
отам Каримжон Раҳимжон ўғлининг,
онам Рихсихон Мирзо қизининг
ёруғ хотираларига бағишлайман.

Муаллиф

МУҚАДДИМА

1991 йил августида СССРнинг тугатилиши ва Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилиниши мислсиз тарихий воқеа бўлди. Шўролар ҳокимияти ва коммунистик мафкура исканжасидан қутилган дунёқарашлар бағрига шамол тегди. Шахс онги ва дунёқараши эркин нафас ола бошлади. Мустақиллик туфайли тарихий, маданий, диний, адабий меросни қайта кўздан кечирish, умумбашарий қадриятлар нуқтаи назаридан баҳолаш тамойили кучайди. Бунинг қутлуғ самараси сифатида қадриятларга муносабат, тушунчаларга баҳо, тасаввурларга нуқтаи назар ўзгарди. Дунёқараш ўзгарётган экан, табиийки, бадиий тафаккур янгилиниши, бунинг самараси ўлароқ адабиёт ўзгариши муқаррардир.

Бадиий-эстетик тафаккурдаги жиддий сифат ўзгаришларини, маънавий-интеллектуал янгилиниши белгиларини барча адабий тур ва жанрларда яратилган асарларда кузатиш мумкин.

Бадиий тафаккур ҳамиша янгилинишига маҳжум. Бу нарса унинг тинимсиз ўзгариб турувчи ўзгармас қонунияти, ёруғ пешонасига битилган устивор хусусияти. Бу нарса бадиий ондаги, ижтимоий-сиёсий қарашлардаги стереотипларни, қотишига мойиллашган нуқтаи назарларни синдириш эвазига восил бўлади. Бу нарса дунё тушунчасининг асосини ташкил этган табиат, жамият, инсон сир-синаотларини, руҳоний ҳаёт иқлимларини янгиича тушуниш, тушунтириш ва эстетик баҳолаш майлларида юзага келади. Бу нарса ҳар бир санъаткорнинг ва у мансуб авлод ижодкорларининг бадиий тафаккур маданиятидаги ўрни ва ролини тайин этади. Ва янаям муҳими, ҳар бир миллат бадиий-эстетик тафаккур маданиятининг жаҳон тамаддунида тутган сажия-салоҳиятини ҳам кўрсатади. Бу, умуммиллий ижтимоий уйғонишининг эстетик ифодаси демакдир.

Бадий тафаккур тушунчаси — сермаъно, серқатлам, серқирра. У санъаткорнинг фикрлаш тарзида зухур топган фалсафий-ахлоқий, илмий, ижтимоий-сиёсий қарашларнинг муайян ҳосиласидир. Адиб дунёқарашининг кўзгуси сифатида давр нафасини, нафис санъат тараққиётининг босқичларини акс эттиради. Кейинги йиллар бадий-эстетик тафаккурдаги сифат ўзгаришлари, янгиланиш хусусиятлари — бу истиқлол шарофатидир. Халқимизнинг сиёсий-иқтисодий ва маънавий мустақилликка эришиш ҳамда унинг руҳоний асосларини мустаҳкамлаш жараёнидаги миллий онг такомилнинг ўзига хос кўриниши, таркибий қисми тариқасида зоҳир бўлди.

Бу масаланинг бир томони. Яна, ҳозирги адабий жараёндаги бадий тафаккурнинг янгиланиши ҳодисаси — XX аср тонги ижтимоий онгда кечган миллий уйғонишнинг узвий давоми, амалий тасдиғидир. Иккинчидан, ижтимоий фикрнинг бадий ғояга айланиши ва муайян адабий қаҳрамонлар фаолиятида эстетик маъно касб этишини санъаткор дунёқарашидagi ўзгаришлар самараси тариқасида кузатиш лозим. Учинчидан, адиблар фикрлаш тарзидаги ўзгариш белгилари, эстетик принципларининг шаклланиши ва муайян тамойилга айланиши соф индивидуал феномен. Сиёсий-иқтисодий омиларга боғлиқ кечмас экан.

XX аср охири — XXI аср бошларида бадий-эстетик тафаккурдаги янгиланишлар табиатини ўзида мужассамлаштирган мазкур қонуният қандай хусусиятларда зоҳир бўлди? Етмиш йиллик шўро адабиёти социалистик реализм принципларига (типиклик, ғоявийлик, синфийлик, партиявийлик, воқеликни революцион тараққиётда акс эттириш сингари) асосланиб маънавий-интеллектуал қадриятлар яратишга интилди. Ва лекин, жаҳон халқлари бадийяти хазинасини бойитувчи чинакам санъат асарларини юзага келтиришдан кўра мафқуралашган одам ва жамият манфаатларига хизмат қилди.

Кейинги йилларда адабиётнинг нигоҳи кўнгул деб аталган бекарон дунёни янада чуқур ўрганиш сари юз тутди. Мозийга, буюк аждодларимиз ҳаёти ва тақдирига қизиқиш теран йўналиш касб этди. Диний-маданий, тарихий меросга умумбашарий қадриятлар нуқтаи назаридан қараш, ўрганиш ва баҳолаш эстетик принциплар сифатида шаклланди. Бу — масаланинг бир томони. Бу — бадийят тарихи билан боғлиқ жараён ҳосиласидир.

Иккинчидан, иқтисодий ва ижтимоий мустақилликни мустаҳкамлашда нималарга эришилди? Мустақиллик ҳақиқатларини ҳамда ижтимоий ҳақиқат мустақиллигини қарор топдириш қай тариқа содир бўлмоқда? Ўтган йиллар — бу кўҳна тарих учун киприк қоқгунчалик бир лаҳза, холос. Лекин ана шу сонияларда ҳам тарихда қолгудек ёшариш, янгиланиш жараёнлари кечмоқда.

Ўзи тўймаганнинг сарқити қорин оғриғи қилади, дейишгани тўғри экан. Бир юз ўттиз йиллик мустамлакачиликдан таназзулга юз тутган иқтисод, қашишоқлашган маънавият, пароканда сиёсат мерос қолди. Ҳали-ҳануз уларнинг асоратидан ҳалос бўлиш осон кечадиганга ўхшамайди. Ана шундай қийин бир шароитда халқимиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг тарихий синовларидан ўтган ўзига хос мустақил йўлни танлади. Хусусан, ўзганинг яхши уйига тикилгунча ўзининг ночор, ғариб кулбангага қара, деган нақлга амал қилинмапти. Иқтисодий, маданий, маънавий муаммоларни ҳал этишда халқимизнинг ақл-тафаккур қудратига, сабр-қаноатига, ҳикмат-салоҳиятига таяниб иш юритилмапти. Бу — бир.

Иккинчидан, халқимизнинг бир неча минг йиллик тафаккур хазинаси истиқлол маънавияти пойдеворини мустаҳкамлашга камарбаста. "Мерос", "Жавоҳир" ва бошқа туркумларда адабиёт, фан, маданият ва санъат соҳаларидаги бебаҳо нашрлар юзага чиқди. Булар халқимизнинг жаҳон ақлий ва маънавий хазинасини бойитишдаги буюк хизматларини яна бир қарра тайин этишдан иборатдир. Энг муҳими, мустақилликнинг дастлабки одимлари умумбашарий қадриятларни қарор топдириш билан мустаҳкамланаётганлигидан далолатдир.

Мутақиллик маънавияти асосларини мустаҳкамлашда ҳали олдимизда ғоят масъулиятли вазифалар турибди. Истиқлол адабиёти — халқимиз онги-дунёқарашидаги сифат ўзгаришларининг, умуммиллий ижтимоий уйғонишнинг эстетик ифодаси, дедик. Бугунги тарихий янгиланишлар илдизини миллатнинг эрк-озодлик учун олиб борган кураш ғояларидан, ватанпарварликдан ҳоли тасаввур қилиш мумкин эмас. Эркпарварлик ғоялари, ҳурфикрлик идеали, иймон саломатлиги, эътиқод бутунлиги, Ватан камоли, истиқлол истиқболини белгиловчи ижтимоий идеал бугунги адабиётнинг мағзини ташиқил этаётир.

Истиқлол адабиётининг муҳим фазилатларини, ўзига хос хусусиятларини белгилаб берувчи бир қатор етакчи тамойиллар кўзга ташланаётир. Чунончи, миллатнинг ўз-ўзини англашида, ўзликни қадрлаши ва улуғлашида, миллий ифтихор туйғуларининг шаклланишида бадиий тафаккур маданиятининг сифат ўзгаришлари намоён бўлаётир.

Яна бир етакчи тамойил – бу адибларимиз хоҳ тарихий воқеликка, хоҳ диний-ахлоқий ғояларга, хоҳ бугунги кунга муносабат этишадими, моҳиятан туркий улус бирлигини, миллат иқболини, Ватан тараққиётини таъминлашга қаратилган ижтимоий-фалсафий концепцияси билан ажралиб туради. Бош маъно – жаҳон халқларининг тотувлиги ва ҳамкор-ҳамнафаслигини алқовчи башарий ғояларида ҳам зоҳир бўлаётир.

Яна бир фазилати – бу бадиий тафаккурнинг "лаббайчилик"дан қутулиб бораётганида кўринади. Ўзбек эли туркий улуснинг жаҳон маданиятини бойитишдаги тарихий хизматларини кўз-кўз этишда, умумбашарий қадриятлар яратишдаги бадиий-эстетик изланишларида зуҳур топмоқда.

Истиқлол адабиёти ривожининг яна бир етакчи хусусияти бу – инсон руҳиятининг фалсафий-психологик таҳлили орқали шахсни камолга етказишда, комиллик аломатларини улуғлашда кўзга ташланади. Одамдаги одамийликни кашф этиш – устивор тамойилга айланиб бормоқда. Агар, аввалги ўн йилликларда ҳозиржавоблик, оддийлик, соддалик, замонавийлик, актуаллик, ростгўйлик, сиёсий фаоллик бадииятнинг муҳим белгилари сифатида илгари сурилган бўлса, эндиликда миллийлик, тарихийлик, гўзаллик, эзгулик, адолат сингари башарий қадриятлар эстетик мезон сифатида бадиий тафаккурдаги ўзгаришларни аниқловчи ва белгиловчи етакчи мезонлар бўлиб бораётир.

Кейинги йилларда фалсафий мушоҳадакорлик, публицистик даъват, психологик таҳлил, лирик эътироф, инкор, иқрор ва ҳ.к. усуллар шеъриятимиздаги поэтик ифода хилма-хилликларини кўрсатади. Булар, шубҳасиз, бадиий сўзнинг маъно қирралари қанчалик теранлигини, каноралари ҳам шунчалар кенглигини намоёниш қилаётир.

Лекин, шу билан баробар, этишмовчиликлар ҳам талайгина. Қарангки, бозор муносабатлари бозор адабиётини ҳам юза-

га келтирди. Етмиш йил бадалида мил-мил нухаларда чоп этилган сиёсатлаштирилган китоблар чанги ҳали димоғимиздан кетганича йўқ. Ҳукмрон мафкура манфаатларига хизмат этган "макулатура" асарлар маънавиятни бойитишга эмас, қашшоқлаштиришга хизмат қилди. Булар камлик қилгандек эндиликда унинг бошқача кўриниши пайдо бўлди. Дўконларни тўлдирган, дидларни ўтмаслаштирган, бадиий савияси паст саржин-саржин асарлар кимларга фойда келтиради-ю, кимларга зиён? Илмий ҳамда бадиий асарлар нашрини истеъдодларнинг даражасига эмас, аксинча, ҳамёнларнинг катталигига боғлаб қўйиш, бу — ақлий ва маънавий камолотга хизмат қилармикан? Миллатнинг ўзлигини англаши ва намоён этишига эмас, аксинча, сусайтиришга олиб келмайдими?

Мустақиллик — ёнбошлаб шимиб ётадиган қуртоба эмас. У улуг бир синов. Мустамлакачилар томонидан оёқости этилган моддий ва маданий қадриятларни қайта тиклайдиган, асл ёруғлигини, шаффоф нуруни халқимизга қайтарадиган синов даври. Шундай масъул босқичда адиллар ижодий мустақиллигини, салоҳиятини тўла намоён этиши керак, аслида. Кейинги йилларда ҳуда-беҳудага офаринбозликка берилиб кетиш ҳоллари ҳам кузатилмоқда. Урвоқчалик майда самаралар атрофида дўппини осмонга отиб, ғата-ғут карнай-сурнайга, чапаквозликка, гиж-бадабанг мадҳу-саного берилиш одатий бир ҳол бўлиб бормоқда. Мустақиллик — шоирларнинг ижодий мустақиллигини йўқотиш эмас, истеъдодини тўлароқ намоён этиш демакдир.

Бировнинг уйида ёнган чироқ сенинг хонадонингни ёритмайди. Иқтисодий ҳамда маънавий мустақиллик асосларини мустаҳкамлаш борасидаги ҳар қандай мушкулотларни бартараф этиш барчамизнинг бурчимиз. Адабий жараёнга жўшқинлик бахш этаётган асарлар бадииятнинг муайян тамойиллари шаклланидиган далолатдир. Зеро, у ёки бу тенденциянинг вужудга келиши тасодифан юз бермайди. Ҳар қандай йўналишнинг илдизлари унинг миқёси ва истиқболдан ҳам дарак беради. Адабиётда муайян тамойилларнинг палак ёзиши бадиий-эстетик тафаккурдаги ўзгаришлардан бошланади. Демак, янги асар хусусидаги сўз бадиий тафаккур ботинида кечаётган янгиланиш жараёнлари билан тўлиқ маънодорлик касб этади.

Бадиий-эстетик тафаккурнинг янгиланиш жараёнидаги индивидуаллик ва ижтимоийлик феноменини бир-бирдан айри қўйиш мумкин эмас. Ушбу ҳодиса мураккаб жараён сифатида шахс камолоти билан узвий алоқадор. Хусусан, санъаткорнинг онги, дунёқараши, эстетик савияси, бир сўз билан айтганда, истеъдоднинг даражаси билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Шахс камолоти ижтимоий-ҳаётий омиллардан айри кечмайди. Шундай экан, бадиий тафаккур ижтимоий, маънавий-интеллектуал воқеликнинг ўзига хос инъикоси, маҳсулидир. Зеро, бадиий мушоҳада, эстетик идрок ҳаёт оғушида кечади. Шу маънода, бадиий тафаккурнинг янгиланиш ҳолати ва суръати воқелик томиридаги зарбларга ҳамоҳангдир. Демак, янгиланаётган бадиий-эстетик тафаккур самараси ўлароқ яратилган асарлар қайси жиҳатлари билан аввалги босқичлардаги бадиият намуналаридан фарқланади? Маънавий эврилишлар оқиба-тида бош қаҳрамон қандай хислат-хусусиятлар касб эта бош-лади? Бадиий тафаккур олам ва одамнинг қайси жиҳатлари-ни кўпроқ қамраб олишга мойиллик билдирмоқда? XXI аср воқелигини бадиий акс эттиришда қайси йўллардан боради? Вужудга келаётган янги йўналишлар миллий тафаккуримизнинг ўзлигини сақлашга, уни умуминсоний миқёсларга олиб чиқишга нечоғли ҳисса қўшади?

Маданий ҳаётимизда бир-бирини кўрса нафаси қайтадиган ҳодисалар ёнма-ён яшаяпти. Хусусан, диний мерос — Имом Бухорий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр, Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд мероси, тасаввуфий қадриятларнинг тикланиши, бир неча минг йиллик тарихий ҳамда маданий мероснинг юзага чиқиши — бир томонда. Энди, замон зўравонники сингари ғояларни тарғиб этувчи босқинчилик, қотиллик, ришват-порнография адабиёти — иккинчи томонда. Видеофильмлар билан сериалларнинг тўқсон фоиздан кўпроғини отган, ўлдирган, қочган-қувган, олди-қочди асарлар эгаллади. Бир неча юз минглаб чоп этилган кўнгилочар китоблар расталарда саржин-саржин.

Нималарнидир ўқишни тайинлаш ва нималарнидир таъқиқлаш мунаққиднинг вазифасига кирмайди. Аммо, шоир ҳам, мунаққид ҳам миллат диди, давр диди ва савияси учун ҳамшиша масъул. Жаҳон халқлари маданияти тарихининг нодир намуналари фазилатларини, кўнгилочар енгил адабиётнинг башарий

қадриятлардан, юксак бадииятдан йироқлигини таҳлил этиши ва исботлаш асосида ўқувчилар дидини таъбиялаш лозим.

Табиат ва жамият ҳаётининг ривожланиш қонуниятлари ҳам эврилишлар асосида майдонга келар экан. Инсон қандай ижтимоий тузумлар чиғириғи остида яшамасин, тегирмон тошидек айланиб турган мафқуралар исканжасида ҳамиша бир нарса уни ёруғликка олиб чиқаверар экан. Бу — иймон, эътиқод нури. Маърифатга етакловчи, маънавиятни бойитиб, такомиллаштириб борувчи илоҳий нур. Демак, инсон қояларга, оёқлар остидаги тупроққа занжирбанд этилган эмас. Доимо ўз-ўзини маънан ва фикран камол топдиришга қобил. Бу, назаркарда одамлар кўнглига жойланган илоҳий нур шарофатидан.

Аслида, ҳамма халқлар ва ҳамма замонлар учун бирдек тааллуқли "коммунизм қурувчисининг кодекси"га ўхшаши, идеаллар кодекси — ягона идеалнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир давр, ҳар бир авлод, ҳар бир санъаткор идеали халқ ҳаёти ҳақиқатларини идрок этиши ҳамда эртанги кунга назар ташилаш асосида юзага келар экан. Яъни, у хоҳ авлодларнинг бўлсин, хоҳ якка шахсларнинг бўлсин, маънавий изланишлари асосида бунёд бўларкан. Инсон ҳамиша орзу билан тирик. Ҳар қандай шароитда, ҳар қандай ижтимоий муҳитда ҳам ёруғ умидлар билан ҳаётини беаб келган.

Демак, бадиий-эстетик тафаккурдаги эврилишлар бир неча авлод ижодкорлари изланишларининг самарасидир. Шукрулло, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфидан Баҳром Рўзимухаммад, Фахриёр, У.Ҳамдам, И.Мирзогача, Зулфия, Ойдин Хожиева, Гулчеҳра Нур, Ҳалима Худойбердиевадан Қутлибека, Фарида Афрўз, Гўзал Бегим, Ҳалима Аҳмедова ва Хосият Рустамовагача, бир неча авлод ижодкорлари бугунги поэтик жараён тарихини яратмоқда. Бугунги бадиият намуналари тарихни, шахс ва жамият психологиясини тушуниш, ўрганиш ва эстетик баҳолашдаги мутлақо ўзига хослиги билан аввалги босқичлардаги нуқтаи назарлардан фарқ қилади. Ижодий изланишлардаги мустақил йўналишлар бадиий-эстетик тафаккур такомилнинг янги босқичи бошланганидан далолат ҳам беради.

Демак, поэтик тажрибаларни ўрганиш, таҳлил этиши ва назарий умумлаштириш адабиёт илмининг галдаги муҳим вазифасидир.

КЕЙИНГИ ЙИЛЛАР ЛИРИКАМИЗНИНГ ТАКОМИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

БУГУННИНГ ҚАҲРАМОНИ КИМ?

Бу, адабий ҳаёт кун тартибида турган ғоят долзарб масала. Миллий истиқлол даври ўзбек адабиётининг бадиий-эстетик табиатини, келгуси йўналашини белгилашга қаратилган моҳияти билан ҳам айниқса муҳим. Бу – XXI аср адабиётимиз миллий қиёфаси қандай бўлади? Уни қандай хислат-хусусиятлар билан бойитсак жаҳон бадиияти-маънавиятининг олтин халқаларидан бирига айланиш жараёни тезлашади, мустақамланади, деган саволларга жавоб излашга қаратилган. Бу – бир неча минг йиллик мумтоз адабиётимиз меросига, жаҳон классикаси тажрибаларига таянган ҳолда бадиий маданиятимизни ривожлантиришнинг янги концепциясини яратишга қаратилган олижаноб йўналиши билан ҳам аҳамиятлидир.

Санъатда қаҳрамон масаласи – бу ижодкорнинг эстетик позицияси, бадиият ва маҳорат билан боғлиқликда намоён бўладиган жараён. Қаҳрамон – бу ижодий ниятлар, бадиий-фалсафий ғоялар қай тариқа, қанақа шаклларда ифодаланади, деган гап. Шундай экан, кўнгилда туғилган ижодий мақсадни ғоят хилма-хил йўсинларда, шаклларда акс эттириш мумкин. Хусусан, бадиий ният тарғибий-ташвиқот ҳолатида ҳам, рамзларга, гимсоларга асосланган ҳолда ҳам, романтик йўсинда ёки шафқатсиз реалистик тарзда ҳам тажассум топиши мумкин. Бу нарса, ижодкорнинг адабиётда ўз бадиий-фалсафий ғоялари тизимини яратиши, демакдир. Бу, ижодкор шахс феноменининг шаклланиши ва намоён бўлиш жараёни демакдир. У ниҳоятда қийинчилик билан кечадиган ва амалга ошадиган ҳодисадир. Айтиш мумкинки, ижодкор асарларидаги қаҳрамонлар эстетик идеалининг рангин қирраларини ёритишга хизмат қилади. Ва яхлитликда санъаткорнинг ғоялар системасини, демакки, ижодий феноменини намоён қилади.

Бу борада устоз санъаткорлар тажрибаси биз учун ҳамиша сабоқ мактаби. Чунончи, Эсхилнинг "Форслар" трагедияси эрамиздан олдинги 490-470 йилларда йигирма йиллардан ортиқ давом этган Эрон-Юнон ўртасидаги жангу жадалларга бағишланган. Эрон шоҳи Доро билан ўгли Кайковус (унинг исми фожиада Ксеркс, деб берилган) юнонлар юртига денгиз ва қуруқлик орқали лашкар тортади. Икки ўртада ҳаётмамот муҳорабалари бўлиб ўтади. Эсхил ана шу воқеаларни шоҳидигина эмас, бевосита уруш иштирокчиси ҳамдир. У қўлига қилич олиб, Марафон шаҳри бўсағасида, Саламин оролида юртдошлари билан бирга Доронинг денгиз ва пиёда қўшинларига қарши юзма-юз чиққан, ватани даҳлсизлигини ҳимоя қилган. Шу тариқа Эсхил қирғин-барот жанглари оқибатида харобага айланган, одамлари қирилиб битган шаҳарларни, култепа қишлоқларни, вайрон хонадонларни ўз кўзи билан кўради. Урушнинг аёвсиз, қаҳри қаттиқ манзаралари хотирасида ўчмас излар қолдиради.

Эсхил форслар устидан қозонилган ғалабадан кейин яна чорак аср яшаб, бир кам етмиш ёшида – 456 йили оламдан ўтади. Жангу жадаллар ва унинг шафқатсиз ҳақиқатлари, оқибатлари, маънавий-ахлоқий сабоқлари – Эсхилнинг ҳаётдан орттирган таассуротларигина эмас, аксинча бир умрга татимли ҳиссий ҳамда фикрий жамғармаси эди. Ана шу эмоционал тафаккур тажрибаси "Форслар" трагедиясининг мағзини ташкил этади. Яхшилик, эзгулик – бу аччиқ азоблар, қийноқу изтироблар, катта йўқотишлар эвазига восил бўлади. Ҳикмату донолик ўз-ўзидан юзага чиқмайди. Шафқатсиз ҳаётга тажриба, қақшатқич кечмиш-кечирмиш унинг бетимсол устозидир. Ана шу фикр Эсхил асарларида, шу жумладан, "Форслар" трагедиясида ҳам устивор бадиий гоё сифатида фалсафий-эстетик меҳварни белгилайди.

Драма Эсхилнинг ўз даври воқеаларига жавоби бўлиб, у Саламин оролида кечган муҳорабадан саккиз йил кейин ёзилган. Асар бошидан охиригача форсларнинг мағлубият сабабларини таҳлил қилишдан иборат. Юз йиллар бадалида форсларнинг музаффар қиличи билан туғи юнон тупроғи узра ярақлаб, ҳилпираб келган эди. Бугунга келиб нега қилич-

нинг дами қирқилди? Туғ тутган қўллари чопилди? Байроғи эса тупроққа қоришди? Ахир, голиб Доро қўшинларини енгадиган куч ҳали ёруғ дунёда йўқ эди-ку? Йўқса, ўлим билан баробар мағлубиятнинг боиси нимада?

Трагедияда биронта ҳам жанг саҳнаси келтирилмайди. Форсларни босқинчи, қотил, жаллод, ўзгалар ер-сувиға, бойликларига кўз олайтирувчи очофат қабилидаги ҳақоратлар ҳам йўқ. Драманинг бош қаҳрамони – бу КЕЧИНМА ва ФИКР. Мағлубият аламидан ўртанган форслар кўнгилларини кемирган кечинмалар билан, онги-тафаккурини ёндирган мушоҳадалари билан бўлишади. Форслар нега енгилди? Драманинг илк саҳифасидан охири саҳнасиғача ана шу аламли саволга жавоб излаб куйиб-ёнган ФИКР бош қаҳрамон сифатида бўй кўрсатади.

Драманинг охири саҳнасида ўлиб кетган форс подшоҳи Доронинг арвоҳи пайдо бўлади. У форс қўшинларининг мағлубиятида шоҳ Ксерксни айблайди. Ксеркснинг калондимоглигидан, ўзига ортиқча бино қўйганлигидан, ҳалдидан ошган ҳою ҳавасларидан газабланган Зевс уни жазолади, у Зевснинг қаҳрига учради, деб билади. Бошини қуртдек кемирган шон-шавкат васвасаси, ўзга юртларни маҳв этиш, халқларини қул қилиш, бойликларини ўзлаштириш хом хаёллари унинг бошига етди. Доронинг фикрича, форсларнинг бошига ёғилган кулфат-касофат уларни сабр-қаноатга, доноликка ўргатиши керак. Инсон ҳар бир босган қадамидан сабоқ ва ҳикматлар ўқий олиши, тирикликнинг маъно-моҳиятини уқа билиши лозим. Йўқса, унинг кўрган кунлари "лоп" этиб ўтиб кетгувчи кўланка, умри эса мағзи пуч данак.

Эсхил она юртига қилич қайраб лак-лак қўшин билан бостириб келган форслар ҳақида ёзаяпти. Лекин асарнинг бирон-бир ерида ўз халқини қул қилишга чоғланган бадниятлар ҳақида қалам тебратаётганини пайқамайсиз. Унинг учун энг муҳими, бу-инсон. Унинг тақдири ва қисмати. Жангчи ёки лашкарбошими, гадой ёки подшоҳми, ялангоёқ чувринди ёки шон-шавкатга бурканган баҳодир ақобир бўладими, ана шу хил одамларни, турфа тоифаларни вояга етказган жамият. Одамлар қисмати орқали руҳониятни акс эттириш асоси-

да жамият психологиясини, жамият қиёфасини намоён этиш. Инсон ўз қилмиши учун жавобгар. Ҳар бир босган қадами унинг кўнгил кўзгуси. Дилидаги тилига чиқади. Кўнглидаги азми ихтиёри фаолиятини белгилаб беради. Адо этажак юмушларига йўналтириб туради.

Тиғи парронга йўлиққан бандаи мўмин. Боши танасидан жудо этилган вужуд. Тириклайин ҳандаққа йиқитилиб, устидан тупроқ тортиб юборилган бир ҳовуч оломон... Уларнинг кўргулиги шунчалар чигал, қисмати шунчалар аянчми? Пешонасига ёзилгани шумиди? Ёхуд, ўз инон-ихтиёри билан улар ана шу интиҳога келаётирми? Инсон туғилган аснодаёқ умрининг интиҳоси аён эдими? Ибтидою интиҳо оралигидаги не-не сир-синоатлар, тотли дамлару аччиқ кўргуликлар асли пешонаси шўрлигидан белгиларми? Ёхуд, ўнг кўли чап кўлини чопиб ташлашини, ўз кўли кўзларини ўйиб олишини билармиди? Билса ҳам ўзини билмаганликка, гўлликка солиб юраверадими?

Одам — тирик жон. Шунинг учун ҳам уни хом сут эмган бандаи мўмин, деймиз. Йўқса, юриб турган, узоғини яқин қилиб келаётган оёқларига ўзи болта урадими? Ёруғ жаҳонни ўзи учун зимистон гўристонга айлантириб, кўзларига мил тортадими? Ўз қонига ўзи беланармиди? Ўз қонини ўзи ичармиди? Инсон қисмати мунчалар мураккаб. Инсон пешонаси мунчалар шўрҳок. Инсон шеvasи мунчалар сирли, сеҳрли, мўъжизали? Ваҳолангки, Инсон нияти ўзига йўлдош ҳам дейишади.

Эсхил тадқиқотчиларининг таъкидлашича, “Форслар” трагедиясининг ўзагини сиёсий ғоя ташкил этади. Яъни, одамзод урушсиз ҳам тинч яшаши мумкин-ку, деган ният. Ана шундай тарғибот руҳидаги бадиий ғоянинг фалсафий идрок ва талқин этилиши — Эсхилнинг трагик даҳосидан бир нишона, холос.

Эътибор берайлик-а, сиёсий ғоя Эсхил санъати туфайли буткул ўзгача йўналиш касб этаяпти. Уруш-йўқлик экан, у одамлардаги одамийликни ҳам маҳв этувчи ёвуз куч. Уруш одамни адои тамом қилаяпти, синдираяпти. Эсхил бу ўринда бошқа бир масалага диққатни тортади: уруш ғайриинсоний

экан, одамлар табиатидаги инсонийликка раҳна солиши ғайриинсонийликнинг ғалабаси эмасми? Одамлар табиатидаги эзгулик билан ёвузликнинг мангу олишувида ожиз қолган эзгулик қирғин урушларга йўл очиб бермаяптими? Одамлар қониди шайтон билан раҳмон яшайди. Уларнинг қирпичоқ қирғинида раҳмоннинг бир қадар кўнгилчанлиги ғайриинсоний иллатлару қусурларнинг болалаб кетишига сабаб бўлар экан-да. Уруш-ана шу хил ғайриинсонийлик кўриниши.

Эсхил қаҳрамонлари у ёки бу мафқуралар манфаатини ёқловчи ғояларнинг ташвиқотчиси, кўз-кўз этувчи агиткалар эмас. Йўқ, улар ўзини-ўзи тафтиш этаяпти. Ўзини-ўзи кашф қиляпти. Жонли одамлар жамият руҳиятини очиб беришига кўра давр қаҳрамонлари тариқасида гавдаланаётир.

Адабиётшунос, профессор С.Мирзаев "Мустақиллик давридаги ўзбек адабиёти" номли мулоҳазаларида ёзади: "...Замонавийлик доимо адабиётнинг қалби ва асосий мавзуи бўлиши шарт, деган қоидага тўлиқ амал қилиш керак. Шундай экан, мустақиллик давридаги ҳаёт қаҳрамонларини адабиёт қаҳрамонларига айлантириш масаласига диққат-этиборни кучайтириш лозим. Чунончи, мустақиллик туфайли ҳаётда вужудга келган янги қаҳрамонлар, хусусан, озод республика халқ хўжалигининг турли жабҳаларида, Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида фидокорлик намуналарини кўрсатаётган ишбилармон-тадбиркорлар образи адабиётимизда ҳали етарли эмас.

Ҳолбуки, бозор иқтисодига ўтиш йилларидаги хилма-хил қийинчиликларни мардона енгиб, Ўзбекистонни жаҳоннинг илғор, энг ривожланган мамлакатлари қаторига кўтариш, халқ фаровонлигини яхшилаш соҳасида жонбозлик қиляётган фидойи замондошларимиз бугунги кунда адабиётнинг асосий – бош қаҳрамонлари бўлиши ҳам фарз, ҳам қарз. Мустақилликнинг меваси ва унинг амалдаги бунёдкори бўлган янги қаҳрамонлар ҳаёти, меҳнати ва орзу-истакларини тасвирлаш орқали одамларимиз онг-тушунчаси ва дунёқарашида юз берган буюк ўсиш-ўзгаришларни умумлаштириб кўрсатиш адабиётнинг муҳим вазифасидир" (Самарқанд, 1999 йил, 111-112-бетлар).

Бу мулоҳазалардан социалистик реализмнинг хиди келади. "Нега социалистик ҳаётимизнинг барча соҳаларида оламшумул ўзгаришларни амалга ошираётган янги қаҳрамон — коммунистлар образи яратилмаяпти", қабилдаги стереотип гаплар, шўролар даври адабиёти илмида кенг қулоч ёзган эди: аввал мафкуравий қолип ясаб олиб ёки андоза бичиб, кейин унга мос келадиган қаҳрамонлар қидирилар эди. Ваҳолангки, жангу жадаллар фақат музаффар фотиҳларнигина эмас, сотқинлару уруш майдонини ташлаб биқинган қочоқларни ҳам, мағлублару ўлганларни ҳам юзага чиқарар экан. Демак, биргина уруш мисолида кузатадиган бўлсак, голиблару енгилганлар, севинч кўз ёшларию дарё бўлиб оққан қонлар — барча-барчаси ёнма-ён воқе бўлаяпти. Ҳаётнинг бир бурда саҳифасида ёнма-ён яшаяпти. Голиб ҳайқириқлар ёнида харобазор шаҳарлару қишлоқларнинг ҳам ингроқлари, йиғилари эшитилади. Шундай экан, нега энди фақат от устидаги музаффар фотиҳлару байроқ кўтарган зобитларгина бош қаҳрамонга айланиши лозим? Ахир, Эсихилнинг "Форслар" трагедиясида бунинг буткул акси-ку: голиблар эмас, жангда енгилган форслар драманинг бош қаҳрамони.

Бу ҳол профессор С.Мирзаев таърифлаган замонавийлик принципига мутлақо зид эмасми? Замонавийлик ҳақидаги биз ўқиб-ўрганган, онгимизга зўрлаб тиқиштирилган тасаввурларни, қолипларни инкор этяпти-ку? Демак, ҳамма гап адибнинг онги ва дунёқарашида. Қандай мавзу ва қаҳрамонларни танламасин, фалсафий-психологик таҳлил эта билишида. Инсоннинг зафари ёки инқирози орқали тириклик фалсафасини, жамият психологиясини, умр ҳикматини бадиий мужассамлаштира олишида экан. Маънавий қадриятларни ҳимоя қилувчи умумбашарий мазмундаги хулосалар чиқара билишида экан. Йўқса, "Форслар" трагедиясининг икки минг беш юз йилдан бери яшаб келаётганлиги, бадиий-фалсафий салоҳияти билан инсониятни ҳайратларга солишлиги боиси нимада? Уруш баҳона мағлуб инсон руҳи, фалсафаси, фожиасини жамият психологияси билан омухталиқда мужассам эта билганида. Демак, сотқинлару мағлублар фалсафа-

сини кашф этиш орқали ҳам ҳаёт ҳақиқатини акс эттиришга эришиш, давр руҳиятини очиб бериш мумкин экан.

Шунинг учун бўлса керак, халқимизда "Худойим бандасининг феълени олгунча олдин ўзини олсин", деган ҳикмат бор. Демак, одамнинг феъли фаолиятини белгилар экан-да.

Адабий асарлар учун қандай мавзулару қаҳрамонлар танлаш хусусида профессор С.Мирзаев тавсияларига монанд йўл-йўриқлар таклиф этиш бу — бирёқламалик ва маҳдудликка олиб келади. Яна ўша социалистик реализмнинг замонавийлик, партиявийлик, типиклик сингари андозаларини, бадиий тафаккурда эса стереотипларни вужудга келтиради, холос.

Адабиётнинг бош вазифаси бу — инсонни ҳимоя қилиш, инсонни улуғлаш, ундаги гайриинсоний иллатлар ва одамийлик фазилатларини кашф этиш. Инсоннинг кўнглидаги раҳмон билан феълдаги шайтоннинг сир-синоатларини, қилмиш-қидирмишларини очиб бериш. Шундай экан, тадбиркор ёки шифокор, косиб ёки носкаш, фермер ёки фазогир бўладими, ана шу турфа тоифадаги феъл-атворларни юзага келтирган жамият психологияси билан ўша одамлар руҳиятини ўрганадиган ФИКР ва ТУЙҒУ бош қаҳрамон бўлса, ажабмас. Академик ёки вазир бўладими, тиланчи-гадой ёки ўғри-каззоб бўладими, ғар-фоҳиша ёки мўлтони-фирибгар бўладими, ОДАМ деб аталмиш бекарон оламни фалсафий-психологик ўрганадиган, нима учун сирли ва мўъжизага кон, деган саволларга бадиий жавоб излайдиган, сабабларни фалсафий-эстетик тадқиқ этадиган ТАФАККУР билан КЕЧИНМА бош қаҳрамон бўлса, не ажаб.

Ахир, инсон онадан ўғри ёки фирибгар, академик ёки вазир, тадбиркор ёки фазогир, ғар-фоҳиша ёки ўғри-каззоб бўлиб туғилмайди-ку. Унинг келгусида ким бўлиши, қандай мўъжизалар яратиши ёки найрангбоз-фитначига айланиши Оллоҳ Таолодан бўлак жамики тирик жонлар учун қоронғи. Бир сўз билан айтганда, инсон ўзи униб-ўсган ижтимоий муҳит билан ҳаётий шароитнинг меваси, азалдан унга берилган хусусиятлар фаолияти давомида фазилат ёки иллат сифатида зоҳир бўлади.

Бадийй фикрнинг мўъжизакорлиги шундаки, у шахс ва жамият сийрати билан сувратини бир мағизнинг икки бўлаги сифатида акс эттира олсагина, ўз даврининг бош қаҳрамони бўлиб қолади. Барча замонларда бўлгани сингари яхши одам ҳам, ёмон одам ҳам бугунги кун санъатининг қаҳрамони бўлишга ҳақли. Демак, жаҳолат, зўравонлик, истибдодга қарши бош кўтарган, шахс, миллат, ватан эрки учун курашларда жон берган, ҳар қандай жамиятларда болалаб яшаган маккор манфаатдорлик томонидан дорга тортилган ва лекин ўлим билмас муросасиз фикр — бош қаҳрамон. Ҳар қандай шароит-муҳитда ҳам ўзлигидан кечмаган тафаккур ёнида ҳукмрон мафкуралар қиличига қин бўлган ялтоқи фикр ҳам ёнма-ён яшаб келган. Бугунги ҳою ҳаваслар издиҳомида бу хил муросаю мадора фикрлар ҳам қарс бада-банг ноғора рақсига ўйин тушмаяпти, деб ким айта олади?

Яхши одам, деганда кимни, қандай фазилатлар соҳибини кўз ўнгимизга келтирамиз? У, энг муҳими, қанақа камёб хислатлар эгаси бўлиши лозим? Куни-кеча коммунистик идеаллар руҳи билан суғорилган, коммунизм гул боғларида яшаш тадоригини кўраётган, ҳаёт фаровон, турмуш қийқириқ, дея жала ерга жар солганлар, коммунистик порлоқ келажак йўлида ҳар қанақа ўлим бизга писанд эмас, дея кўкрагига уриб ҳайқирганлар ҳам яхши одамлар эди. Бугун мустақил юртининг ёруғ истиқболи учун ўзини ўтга-чўққа ураётганлар ҳам, фидойи-куйинчак ватандошларимиз ҳам яхши одамлар.

Энди, бизнинг гўзаллик, эзгулик ҳақидаги тасаввур ва идеалларимизга ёт хусусиятларни (кўпинча уларни иллатлар, деб атаймиз) ўзида мужассамлаштирган ёмон одамлар ҳам санъат қаҳрамонлари бўлишга ҳаққи-ҳуқуқи бор. Негаки, бугун ҳам у моддий ва маънавий ҳаётнинг яхлит уйғунликка эришувига, шахс ва жамиятнинг покланишига, маънан комилликка етишувига раҳна солаётир. Улар бизнинг гўзаллик ва яхши ҳаёт ҳақидаги идеалларимизга мос келмаганлиги боис ноқис туюлади. Аслида эса, ўша ёмон деб билган одамнинг ҳам ўзи таянган ҳақиқатлари бор. Жамиятни, ҳаётни янада гўзаллаштириш тўғрисида ўзи ишонган эътиқодлари бор.

Мутафаккир Гегель "Эстетика" асарининг учинчи китобида жаҳон эпик шеъриятининг тараққиёт тарихига тўхталади. У Шарқ шеърияти мағзини рамзлар-символлар ташкил этган биринчи босқичга киритади. Албатта, бунинг тасдиғи учун кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Хусусан, Фариддин Атторнинг "Мантикут тайр", Алишер Навоийнинг "Лисонут тайр", Гулханийнинг "Зарбул-масал" (Яполоққуш ҳикояси), хитой ёзувчиси Лим Чженинг "Сичқонлар суд курсида" сингари асарларини таъкидлаш жоиз. Уларда ҳайвонлар (йўлбарс, от, эшак, фил, бўри, тулки, айиқ ва ҳ.к.), қушлар (Семурғ, бургут, қалдирғоч, бойўғли, яполоққуш, булбул), судралиб юрувчилар (илон, сичқон, қаламуш ва ҳ.к.) бадий асарларнинг бош қаҳрамонлари ҳисобланади. Жамият ҳаёти, одамлар феъли-фаолияти ва тақдири мажозий шаклда ифодаланади. Демак, тимсоллар тили воситасида табиат-жамият-инсон ҳаёти кўринишларини тушунтириш мумкин экан.

Биргина илонни олайлик. Заҳар сочиш – унинг ҳаёт тарзи. Шу тариқа у ўзини ҳимоя қилади. У ўзининг яшашга ҳаққи-ҳуқуқи борлигини тасдиқлайди. Биз илонни ёвуз куч, деб ҳисоблар эканмиз, у одамларни ким деб билади? Нима учун, биз фақат ўз манфаатимиздан келиб чиқиб мулоҳаза юритамиз, хулосалар чиқарамиз? Лекин, "илон" манфаатларини ҳисобга олгимиз келмайди. Уни йўқотиш пайида бўламиз. Инсон олий ҳилқат экан, илон ҳам одамларни хушёрликка, сезгирликка ундовчи маҳлуқот. Нега илоннинг тириклик фалсафаси бадий тадқиқот объекти бўлиши мумкин эмас? Шу маънода, илон ҳам бугунги санъат қаҳрамони бўлиши мумкинми?

Ахир, халқимиз ўз эртаклари орқали бежиз айтмайдику, яхши ҳам етсин муродга, ёмон ҳам етсин муродга, деб. Энг муҳими, муродлар ҳайрли, амаллар эзгу бўлсин. Фақат, муродга етдим деганда йиқилгулик қилмасин. Ваҳолангки, йиқилганлар ҳам адабиётнинг қаҳрамони бўлиши мумкин экан. Эсхил ва жаҳон классикасининг тажрибалари бунинг ёрқин тасдиғи. Йиқилганларнинг қисмати ҳам одамзодни яшашга ўргатади. Фақат отангни ўлдирганга онангни бер, ўнг юзингга шапалоқ туширганга чап юзингни тут, ёмонлик қилганга

ҳам яхшилик қилавер, қабалида эмас. Аксинча, ўз қадрини сақлашга, шаънини улуғлашга, курашиб яшашга ундайди.

Зеро, инсон шахсини ва шаънини ёқлаш ва алқаш – санъатнинг аъмоли. Ҳаёт – бамисоли чўғир ва чақир тиканлардан тўқилган чамбараклар чангалзори. Ана шу тиканакли "гулзор" дан юз-қўллари тирналмай, қонамай ва қоқилмай ўтиш сабоқларини ким беради? Реалистик адабиёт ана шу ҳаётни кўрсатади. Ундан қандай маънолар уқиш эса ҳар кимнинг сажия ва савиясига боғлиқ. Зеро, бола деган ернинг тўқмоғини еб катта бўлади. Оқ-қорани танигач, ҳаётнинг минг бир гурзилари гаврон бўлиб елкасида синади. Палаҳмон тошларни пахталарга айлантира билиш ҳам ҳаёт сабоқлари аслида.

Кейинги йиллар адабий ҳаётида ўқувчи билан сидқидилдан фикрлашадиган, мушоҳада юритишга ундайдиган, бирга ҳамдард куйиб-ёниб яшайдиган қаҳрамонларни яратиш тамойили устиворлик касб этди. Ушбу сайъ-ҳаракатнинг қутлуғ самараси сифатида, аввало, ижтимоий буюртмалар, мафкураравий манфаатдорлик барҳам топди.

Сиёсатлашмаган қаҳрамонлар қиёфасини яратиш биринчи ўринга чиқди. Тафаккур ва туйғу-кечинманинг фалсафий-психологик таҳлили етакчилик қилмоқда. Яъни, шахс ва жамият психологиясини бир мағзнинг икки бўлаги сифатида акс эттираётган бадиий фикр бош қаҳрамон сифатида бўй кўрсатмоқда.

Ишқилиб, тирик бўлиб тўрда йўқ, ўлик бўлиб гўрда йўқ қиёфасиз қаҳрамонлардан адабиётимизни Ўзи асрасин.

КҮНГИЛ ЭРКИНЛИГИ БОҚИЙ ҚАДРИЯТ

Шеърятнинг бош ўрганиш объекти инсон, деймиз. Бухеч ким инкор этмайдиган соҳир ҳақиқат. Эндиликда муштдеккина юрак шеърятимиз кўз тиккан бухронлар майдони бўлиб қолди. Юракда кечаётган азобларнинг рангларини, нимтатир табассум тўлқинларини, қийноқларнинг оҳанглари, ўй-хаёллар шевасини, бир сўз билан айтганда, кўнгил мамлақати шеърятимизнинг қон томири бўлиб қолди. Яъни, фикр ва туйғу омўхталигидан туғилган тафаккур манзараларини тадқиқ этиш, кечинмаларнинг фикрчан суратларини чизиш етакчи тамойиллардан биридир.

Иккинчидан, рамзлар, тимсоллар, метафоралар асосида мушоҳада юритиш ва бадий умумлашмаларда фалсафий теранликка интилиш ҳозирги босқич шеърый маданиятининг галдаги устивор хусусиятларидан хисобланади. Бадий умумлаштирилган рамзли, таҳаюлли образлилик ушбу йўналишдаги асарларнинг бош фазилатига айланди. Хусусан, Абдулла Ориповнинг "Ранжом", Чўлпон Эргашнинг "Ажиналар ўйини", "Жиннихонадаги тушлар", "Раҳмон васвас" дostonларини, Омон Матжоннинг "Ардаҳива", Қутлибеканинг "Тавба", Усмон Қўчқорнинг "Широқ", Икром Отамуроднинг "Сен" сингари эпик жанрлаги изланишларини қиёсан кўздан кечирадиган бўлсак, улар ижодий индивидуаллиги, тил ва услуби, мазмун мундарижасига кўра қанчалик фарқ қилмасин, бадий умумлашмалар, образлиликнинг эстетик табиатига кўра муштаракликка эга. Ушбу дostonларнинг барчасида бугуннинг маънавий-ахлоқий масалалари қаламга олинган. Миллатнинг онги-руҳониятида шаклланган ижтимоий-фалсафий мазмун билан бадий фикр омўхталикда зоҳир бўлаётир.

Учинчидан, ҳикматли шеърят мазмуни ўзига муносиб шаклларни тақозо этди. Хокқу (учлик), фард, танка, сонет, туюқ сингари лирика жанрлари, иккилик, тўртлик, олтилик, саккизлик, ўнлик, ўн иккилик, шеърый туркум каби поэтик шакллар фалсафий мазмунни ифодалашда асосий восита бўлиб қолди. Таҳайюллар асосида юзага келган поэтик образлар (нур, дарахт, офтоб, тоғ, тун, боғ, сув, тупроқ,

олов ва ҳ.к.) умумбашарий мазмун ила тўйинганлиги боисидан ҳам ижтимоий аҳамият касб этди. Уларни А.Орипов, Р.Парфи, О.Матжон, Ш.Раҳмон, М.Юсуф, Ҳ.Худойбердиева, Х.Даврон, У.Азим, Ф.Афрўз, А.Шер, М.Абдулҳаким, У.Кўчқор кашф этганлиги учунгина эмас, энг муҳими, XX аср адоғи-XXI аср бошларидаги миллат ва жамият онги-дунёқарашини, тафаккур маданиятини ифодалашга қаратилган майли билан онгимизда янги саҳифалар очади.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳаёт, жамият, руҳоният тимсоллари воқеликнинг янги қатламларини, маънавиятнинг янги қирраларини бадиий идрок этишга қаратилган. Улар даврнинг етакчи, пешқадам фикрлари ҳолатида зоҳир бўлаётир. Энг муҳими, улар миллий ва умумбашарий бадиий анъаналарга таянган ҳолда ўзлигини намоён этаётир. Янги XXI аср кишиларининг ҳам руҳоний эҳтиёжларига жавоб бера олувчи, ўз умрзоқлигини таъминловчи омиллар ҳам ана шунда.

Фалсафий-тимсолли образлилик бадиий тафаккурнинг ўзига хос мустақил кўриниши. У кеча ёки бугун пайдо бўлгани йўқ. Тимсолларга, рамзларга асосланган бадиий идрок ва ифода маданиятидаги фалсафий умумлашмалар ўзининг ҳикматли, доно, ибратли маънодорлигига кўра инсоният маданияти тарихини безаб келади. Ушбу хусусият Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Аҳмад Югнакийнинг "Ҳиббатул ҳақойиқ" дostonларидан тортиб, Алишер Навоий асарларигача, Ойбекнинг "Маҳмуд Торобий", "Навоий ва Гули", Зулфиянинг "Хотирам синиқлари" поэмаларидан эътиборан, А.Ориповнинг "Соҳибқирон" шеърӣ драмаси ва "Дунё", "Ҳикмат садолари" туркумларигача, барча-барчасининг мағзини ташкил этади. Ана шу минг йиллик теран тафаккур маданиятининг табиатини, бир-биридан фарқли жиҳатларини кўрсатиш энг муҳим вазифаларимиздандир.

Ушбу жиҳатлар ҳар бир даврнинг аниқ ва асосли мазмуни билан белгиланади. Бадиий онг дунёқарашларнинг миллий ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Фалсафий тимсолли образлиликнинг айнан ана шу тарихан конкрет мазмуни ва аҳамиятига кўра бугунги истиқлол мафкураси асосларини мустаҳкамлаш хусусида сўзлаш мумкин. Хусусан,

бугунги фалсафий шеърият қайси етакчи хусусиятларига кўра аввалги ўн йилликлардан фарқ қилади, ажралиб туради? Ва яна қайси фазилатлари бадиий-эстетик тафаккурнинг келгуси тараққиёт тамойилларини белгилаб бераётир?

Аввало, жамиятлар ноқислиги, одамлар табиати ва маънавиятлар номукаммаллиги бугунги фалсафий шеъриятимизни ҳам ўйлантириб келмоқда. Нур билан зулмат, эзгулик билан ёвузлик, яхшилик билан ёмонлик, гўзаллик билан бадбинлик, ҳаёт билан ўлим, жаннат билан дўзах -барчаси инсон учун. Ҳар икки дунё шевалари одамни комиллик мақомига етказиш учун сафарбар. Ва лекин, ҳар бир давр ижтимоий-фалсафий тафаккури фожеий мазмунга, фожеий оҳангга йўғрилган. Негаки, инсон мукаммалликка интилгани сари турфа тизимлар, жамиятлар унинг йўлига турли хил говлар қўяди. Жамиятни ва ўзини бахтли қиламан, дея бани Одам ёниб, куйиб яшамоқда. Ана шу хил маънавий эҳтиёж бугунги фалсафий шеъриятимизнинг асосий мундарижасини белгилаб бермоқда.

*Дунёнинг ғалати йўриғига боқ,
Кимга айш ташнаю кимга дор муштоқ.
Лекин ҳаммасидан маъно биттадир,
Қурбон олдин кетар, жаллод кейинроқ.*

Ёки,

*Шудгорда қарғалар тўдасин кўрсанг,
Сира ажабланма, бўлма ҳангу манг.
Сен ерни ағдариб шудгор қилган чоғ,
Юзага чиққанди қурту чувалчанг.*

Ёки,

*Пайдо бўлганида замин ва замон,
Аввал яралгандир дарахт ва ҳайвон.
Бул икки соддани алдамоқ учун
Ақлини пеш қилиб чиққан сўнг Инсон.*

А.Ориповнинг ушбу тўртликлари инсон ва жамият кемтикларидан бахс юритади. Не тонгки, инсон униб ўсган муҳитининг фарзанди. Шу боис у ўзини бахтли қиладиган, жамиятни эса гулга ўрайдиган тириклик шаклларини излайди. Инсоннинг кўнглию фикрлари ўзи туғилиб ўсган жамиятнинг бандиси. Руҳоний ва ижтимоий мутеликка қарши кураш ғоялари Одамнинг маънавий эркинлигини таъминлайди. Шахс ва жамиятни бахтли қилиш ғоялари фалсафий шеъриятимиз мундарижасини ташкил этмоқда.

Иккинчидан, ҳар қандай мутелик кўринишларига қарши комиллик хислат-фазилатлари билан курашувчи инсонни вояга етказиш, улуғлаш ғоялари фалсафий шеъриятимизнинг яна бир хусусияти бўлиб қолди. Бу дунёнинг барча жаҳаннам азобларини, кўргуликларини, сир-синаотларини бошидан кечирган, ва лекин, руҳан синмаган, букилмаган Одамнинг ақл-заковати, маънавий камолоти мутеликка қарши бош кўтаради. У ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши билган ва таниган ёлғиз Шахснинг нидосигина, азобларда ёниб куйган қалбнинг исёнигина эмас. У кўнгил эркинлигига, руҳоният эркига етишиш асосида ўз бахтини яратишга сарфарбар Инсон.

Фақат унинг кўнглини таҳлика, ҳадик кемиради. Негаки, Одам минг-минг йиллардан буён бахтнинг таъмини, рангини, тароватини қарор топдириш учун ёзгиради. Ёқа йиртиб олишади. Нега дунё нотугал?

Бу очунда ижтимоий тенгсизликни, ноҳақликни, жаҳолату ёвузликни кимлар ва қандай омилар юзага келтирган? Бедодликлардан "дод" дея дунёга сифмаган бу исёнкор Шахс бахтнинг борлигига, ҳақиқатнинг қарор топишига шубҳа билан қарайди. Негаки, унинг мутафаккир онги-дунёқараши ижтимоий ҳамда маънавий ёвузликни асло тасаввур қила олмайди. Адолатнинг оёқости қилинишига ҳам, бахт деган тушунча бору аслида унинг шакллари минг хиллигига ҳам маънавий-ижтимоий жаҳолат сабаб. Руҳоний саодат ёнида жаҳолатни ундириб ўстирган ёвуз омилар сабаб.

Учинчидан, фалсафий тимсолли шеъриятда нафақат ёлғиз Шахс исёнигина эмас, яна Олам ҳам нотугал, Одам ҳам

қарам, деган мушоҳадакорлик алоҳида йўналишни ташкил этади. Ана шу номукамаллик олам билан одамни бирлаш-тирган бош омил. Олам ичидаги одамни ва Одам ичидаги оламларни тўқис, тугал ва гўзал қилиш масъулияти ҳукм-рон. Асқад Мухторнинг "Ҳаёт шу экан-да", "Дарахтлар", "Ёлғиз эдим", "Сафарингда кор келади" сингари ўнлаб шеърлари бу борадаги фикрлаш учун катта чўғга эга.

*Ахир ҳаёт бизнинг ўй ва армон,
Онгу уродамиз эмасми?
Ахир, ҳаёт, эй қудратли инсон,
Кору қилмишингнинг ўзику, асли!?
Нега ўз ишимиз дилтанг этганда
Куйиб, совуб ўйга толамиз?
Нега энди: "Ҳаёт шу экан-да..."
Дея, тан бергандай, тинчиб қоламиз?*

дейди А. Мухторнинг лирик қаҳрамони.

Абдулла Шернинг "Ватан фарёди" шеърисида лирик қаҳра-мон ҳаётга ташналикдан ёзғиради.

*Рухлар гадо бўлган заминда
Шоҳлар гадо, шоирлар гадо.
Инсоф адо бўлган замонда
Гадо экан хаттоки худо.
Даҳшат экан, даҳшат экан бу:
Кўршапалак кўнса чироққа.
Мунча ёвуз қисмат экан бу:
Рух қоришиб кетса тупроққа.*

Кўринадики, жаҳоний ташналик саси ана шу номукам-мал дунёни тушунишга, билишга, англашга қаратилган. Бу-шунчаки қизиқиш майлларидан бири эмас. У курашга сафар-бар этилган Нур. У ёвузликка, жаҳолатга қарши бош кўтар-ган Ёруғлик. Демак, Нур ва Зулмат, Ёвузлик ва Эзгулик, Адолат ва Ноҳақлик ўртасидаги зиддият фалсафий шеъри-ятнинг бадиий тадқиқотчилик маданиятида кўз очган яна бир йўналишдир.

Табиийки, шоирларнинг ижтимоий нуқтаи назари, индивидуал тафаккур табиати ва ижодий йўсини (склади), бадий умуллама-хулосалар моҳиятига кўра ҳамиша фарқланиб келган. Унинг мундарижаси тарихий шарт-шароитлар мазмуни билан тўйиниб, ҳамиша давр руҳини ифодалаган. Ушбу йўналишга мансуб асарлар мазмунига кўра шахс фожеаси, шахснинг муҳит исканжасини ёриб чиқишга қаратилган исёни ана шу жараёнда руҳ эркинлигига эришиш каби тармоқ шахобчаларига бўлинади.

Ижтимоий-маънавий мутеликка қарши Нур ва Зулмат олишувидея ёруғликнинг тантанасига ишонч руҳи бугунги фалсафий шеъриятнинг ўзига хошлигини таъминловчи етакчи хусусиятларидан биридир. Нурга йўғрилган кечинма ва тафаккурнинг ёвузлик кўринишларига қарши кураши бугунги фалсафий шеъриятнинг ўзак маъзини белгилаб бераётир. Бу нарсана нафақат мазмун-мундарижасида, шу билан баробар, фалсафий шеъриятнинг умумий руҳияти ифодасида ҳам ўз тажассумини топаётир.

Тўртинчидан, фалсафий шеъриятдаги муҳим тадқиқотчилик йўналишларидан яна бири ўзликни билиш билан боғлиқ. Хусусан, одам табиатни билиши, жамиятни тушуниши ва ўзини англаши орқали ўзлигини янада теран англата боради. Кўнгил деб аталган бекарон дунёнинг "кўчалари" табиат ва жамиятга тутташиб кетади. Табиат ва жамиятда Кўнгил сув ичадиган маржон булоқлар турна қатор. Шу боисдан ҳам табиатнинг руҳида кўнгил қулфи, кўнгил зулфида эса табиатнинг калити яширин. Уларнинг ҳар иккиси бир-бирига сунячиқ. Бир-бирига очқич. Бир-бири ила эт билан тирноқ. Кўринадики, бугунги фалсафий шеъриятнинг бадий тадқиқотчилик йўналишлари турфа ва рангин.

Хуррият, келдингми — наҳотки келдинг...

Пинҳона соғиндим, пинҳона кутдим.

Ёмғирга бағрини тутган саҳродек —

Сенинг насимингга қалбимни тутдим.

Мана қалб — бахту дард тўла денгизим,

Мавжлари шухратим, ҳижрон, ўкинчим.

*Қўрқув калхатлари тегиб синдирган -
Ёдим синиқлари остда-чўкинди,-*

деб ёзади Зулфия "Хотирам синиқлари" достонида. Достон таҳайюллар асосига қурилган. Миллий ғурур туйғуларининг мозий илдиэларига мурожаат этиш асосида истиқлол улуглананади. Туйғунинг ўзи алоҳида олинганда ҳеч нарса эмас. Эътиборли моҳият касб этмайди. Қачонки у инсон дардлари, севинчлари ифодасига айлансагина, яъни, кечинмалар одамлар қиёфасига киргандагина гуманистик мазмунга эга бўлади. Бу нарса маънавий-интеллектуал қадриятлар билан миллий ғурур туйғуларининг ўзаро боғлиқ жиҳатлари ҳақида фикрлашиш имкониятини туғдиради. Зулфиянинг "Хотирам синиқлари" достони бу борада мўл-кўл озуқа беради.

"Хотирам синиқлари" нафақат истиқлол даври адабиётида, умуман XX аср охири-XXI аср бошлари ўзбек поэмачилиги такомил тарихида айрича ахамиятга эга. Гап асар мавзуи миллий истиқлолга бағишланганлигида эмас. Ҳамма гап, ҳуррият уйғотган миллий ғурур туйғуларини таъкидлаш асносида инсон руҳонияти иқлимларига теран кириб борганлигида, кечинмалар силсиласи асосида эрка интилиб ёзирган руҳнинг суратини чиза билганлигида кўринади. Шу маънода, достон эрк ҳақидаги эрксиз руҳнинг нидоси; аламли, изтиробли ҳайқириғи. Ижтимоий тузум, ҳукмрон мафкура қаддини буккан, хотирасини синдирган, ва лекин, қадрини маҳв этолмаган руҳоният суратлари, дегинг келади.

Достонда ижтимоий тузум кўргуликларидан ёнган, куйган, ва лекин, адо бўлмаган инсон руҳи бўй кўрсатади. Зўравон замона зулмидан қонталаш инсоний тақдирлар кўз очади. Кечинмаларга кўчган қисматлар сўзлайди. Достондаги таҳайюллар табиати шундан иборатки, лирик қаҳрамон хотирасида тикланган — синган тақдирлар мисолида ўз юрти, миллати бошига тушган зўравон тузум кўргуликларига қарши бош кўтарган ноаларини сатрларга тизади.

*Онам, "сув бошидан лойқа" дердингиз,
Билмасдик бу ганда ҳақиқат зухур.*

*Муҳташам бинода сирли, яширин
Асл йигитларга қазиларди гўр...
Ва фақат дердингиз: "солдим худога",
Бу қирғин дояси худосизлар-ку.
... Сабр-қаноатдан яралган элим,
Сўқир ҳам ўзига сўқмоқ излар-ку.*

Лирик қаҳрамоннинг ёнган сўзлари, бу-миллатни сукутга чўмдирган, сўқир дилларни юзага келтирган, ширин ёлғонларни катта ҳақиқат деб билган мутелик психологиясига, гумроҳликка, гофилликка қарши исёнди. Аламдан, изтиробдан жунбишга келган туйғулар туғғени бу. Мазкур мазмун йўналиши билан ҳам асар эрксевар халқлар кўнглига йўл топади. Лирик қаҳрамон "яллиғланиб ётар кекса хотирам", дейишлиги бежиз эмас.

*Энг кичик гиёҳ ҳам наздимда уйғоқ,
Фақат эл-элатни сукутда кўрдим.*

Зўравонликларга қарши дилда туғғени тошган лирик қаҳрамон дард-аламларидан хамир қораётганга ўхшайди. Хотира синиқларига айланган фигон кулчаларини улашаётгандек туюлади.

"Хотирам синиқлари" Зулфиянинг миллатни уйғоқликка, қурашчанликка даъват этувчи ўтли нидоси. Ана шу туйғулар таҳлилидан бугунги кунлар шукронаси, миллий истиқлолдан ғурур туйғулари сизиб чиқаётганлигини туйиш мумкин.

Кўрамизки, ғурур ҳисси одамнинг ижтимоий ҳаётдаги маънавий ва ҳолатидан, келажаги ёруғ эканлигидан ишонч ва қаноат туйган лаҳзаларда юзага чиқаётир, ўзлигини дунёга танитаётир. Ғурур туйғуси севинч ёки нафрат ҳислари сингари туғма эмас. Немис файласуфи Гердер "Инсоният тарихи фалсафасига оид ғоялар" асарида таъкидлаганидек, миллий ифтихор — тарбия маҳсулидир. Демак, ғурур туйғуси одамлар кўнглида тарбияланади, камол топдирилади. Демак, гўзалликни англаш ва унинг маъносини билиш баробарида одамлар кўнглида ўз ҳолатидан қаноат ҳосил қилиш ёки ўз усунлигини туйиш ҳиссиёти пайдо бўлар экан. Ушбу кўтарин-

ки кечинма табиийки, ўткинчи эҳтироснинг бир кўриниши. Уни барқарор этиш учун у сув ичадиган маънавий-интеллектуал таянч омилларини вужудга келтириш лозим. Яъни, куртак туккан ғурур туйғусини вужудимизда ўстириш, ифтихор боғларига айлантириш ҳар бир миллатсевар ватандошимизнинг бурчи, вазифасидир.

Шу ўринда нозик бир ҳолат борки, бу — одамлар табиатида ўз аждодларидан фахрланиш туйғуларини шакллантириш, ўз-ўзига ҳурмат ҳиссини орттириш, ўз қадрини баланд тутиш масаласидир. Хусусан, ҳурматдан мосуволигу эҳтиромга муносиблик олов билан сувдек нарса. Бир-бирини инкор этади. Сунъий, зўрма-зўраки тавозе эса ҳаводан ҳолва ясагандек бир гап.

Шу боис, одамнинг ўзига ўзи ёқиши ва ўзгаларда ихлос, ҳавас уйғотишга интилиши кўнгилнинг олижаноб даъватидир. Ўзгалар деганда қўшни маҳалладаги корандаю мардикор зиёлилар назарда тутилмапти, йўқ. Бу — маънавий-интеллектуал қадриятлар яратиб келаётган миллатлар демақдир. Ўз миллати мавқеидан севинч туйган одам умумхалқ фикрига бефарқ бўлиши мумкин эмас. Акс ҳолда у ўзини-ўзи овутган, "қўлтигини совутган" сохта ғурур соҳибига айланганини пайқамай қолади. У ҳурматга эришиш хоҳиш-истаги билан эҳтиромга сазоворлик ҳиссини чалкаштириб, қориштириб юборган бўлади.

Дарвоқе, эрга тегиш осон, этик тортиш қийин, дейди халқимиз. Ҳамма баланд иззат-икром топгиси келади. Ва лекин, ана шу юксак эҳтиром туйғусини тутиб қолиш амри маҳол. Кўринадикки, ғурур туйғуси кенг халқ оммасининг юксак ҳурмати белгисидир. Одамнинг феъл-атвори галатида, ўзи. Кимдир чопқирлигидан, кимдир топқирлигидан ва яна кимлардир чаптастлигидан ғурурланади. Эшакнинг боши бўлгандан кўра арслоннинг думи эканлигидан кўнгли осмонда юрган кимсалар ҳам бор. Маҳалланинг кичиги бўлгандан кўра катта хонадоннинг кучуги эканлигидан адоқсиз севинч туядиганларни айтмайсизми. Яна кимлардир, ўзига енг бўлмагандан кейин бировларга эн бўлганидан «бурни керик. Кимлардир, тошга тиши ўтмагандан кейин уни ўпиб, бошига кўтарганидан ўзини қўярга жой тополмайди. Шунақа, одам-

лар феъли дунё қадар сирли. Инсон учун энг буюк сир – бу унинг ўзи, деган немис файласуфи Новалис минг карра ҳақ.

Ғурур дегани, бу-кенг халқ оммасининг кўнглига экилган, юрагида ардоқланиб камол топдирилгувчи туйғу уруғи экан. У кўриб, ушлаб, билинадиган нарса эмас. У, аввало ҳис этилади. Хусусан, бир маҳаллада миришкор боғбон яратган мевалар довуғи эл-юртни тутиб кетди, дейлик. Энди, худди шу маҳаллада яшаётган олим ўнлаб китоблар ёзган, нашр эттирган эса-да, ўзига яқин соҳадошларидан бўлак кўпчилик истеъдодининг даражасини яхши билмайди. Хўш, боиси нимада? Боғбон етиштирган меванинг таъминини тотиб, дарров мақташга тугинамиз. Рағбат кўрсатамиз. Лекин, олим яратган китоблардаги илғор ғоялар, теран фикрлардан одамлар маъно чақиб, онги-шуурига кўрсатган таъсири ни англагунча ўнлаб қовун пишиғи ўтиб кетади.

Демак, туйғунинг ҳар икки кўриниши – ҳурмат кўриш ва эҳтиром кўрсатиш ҳам манфаатдорлик ҳисси билан боғлиқ зоҳир бўларкан. Боғбон мевасининг таъми билан олим асарларидаги умрзоқ ғоялар қадрини бирдек баҳолаш ёхуд моҳиятини баланд билиш, "маҳалладошим шунақа тенги йўқ боғбон", дея жала ерга жар солиб, керилиб юриш ана шу жамoa аҳлининг элпарварлиги, ватансеварлиги, бир сўз билан айтганда, туйғулар тарбиясининг савиясига боғлиқ экан. Зеро, олим асарларида илгари сурилган башарий қадрият-ёруғ ғоялар халқларни бирлаштиришга, миллатлар бошини қовуштиришга хизмат қилишини, дўст-қардош тутинтиришини йиллар ўтгач, тафаккур маданиятимизга кўрсатган таъсири орқали идрок этамиз.

Тун – бу тирик руҳлар, уйғоқ шарпалар яшайдиган, хом хаёллар уруғи сепиладиган қоп-қора шудгор далалар эмас, йўқ. Тун – йўқлик чоҳига ботган ёруғликнинг ўлими ҳам эмас. Унда ойнинг ойдин кўзи бор. Нур – ёруғликнинг уруғи. Тун – палахса-палахса шудгор қилинган ёруғлик далалари, дегинг келади. Ҳар биримиз кўнглимиздаги ғурурнинг рангларини фарқлашда кўпинча иккиланиб қоламиз. Ёруғлик билан қоронғиликни нур ажрим қилиб берганидек, бебурдлик билан беқарорликни тушунтирадиган қатъий ишонч туйғуси бор.

Демак, гурур туйғуси моддий ва маънавий қалриятларнинг қарор топиши билан, уларга нисбатан муносабатдаги қатъий ҳурмат ва ишонч ҳисси билан боғлиқликда намоён бўларкан. Бу жараёндаги бош мезон, миллатнинг миллий-ижтимоий манфаатдорлигидир. Дастурхонимизни тўкин этганлиги — манфаатдорлик ҳисси боис биз элбуртдан боғбон меҳнатини рағбатлантиришга мойиллик билдирамиз. Лекин, шу ҳолатдаги нозик бир жиҳатга эътибор беряпсизми? Ҳурмат кўрсатишдан аввал инсон ҳурматга лойиқ бўлиши, эъзоз топа билиши лозим экан. Демак, гурурнинг энг муҳим аломатларидан бири — бу ҳурмат кўрсата олиш ҳамда ҳурматга муносиб бўлиш лаёқатидир.

Энди ана шу омилнинг муҳим қирраларига эътиборни қаратсак. Хусусан, ўзимиздаги гурур туйғусини нима билан исботлаймиз? Яъни, кўнглимизни тоғдек қўтарган гурур туйғуси, чиндан ҳам адоқсиз ҳурмат кўрсатиш иштиёқида туғилган жўшқин эҳтирос аломатими? Ёхуд, одам ўзини-ўзи хаддан ташқари яхши кўриб кетган пайтда ана шу ҳурмат белгисини англатиш орқали туғиладиган роҳатланиш унсурими? Ёки, шу нарсани алқамасам, ёқламасам, бирон-бир зиён-заҳмат тегмасмикан, деган ҳадик-ҳавотир оқибатими?

Нима учун одамлар эл-юрт иззат-икромини қозониш учун ўзини ўтга, сувга уради? Жонини жабборга беради? Ёзғириб, ёниб-куйиб яшайди. Бир тутам тириклигини бедард-беташвиш ўтказса, дўпписини яримта қилиб, таралла-бедод юраверса, узатган оёғини йиғиштирмай, лунжидаги қуртини шимиб ётаверса бўлмайдими? Унинг кўрсатган ҳурмати нима-ю топган эҳтироми кимга керак? Бу, аввало, одамнинг ўзлиги учун сув ва ҳаводек зарур. Боиси, ҳиссиётнинг ана шу тахлит рангин қирраларидан бебаҳралик оқибатида инсон беш юз ёшга кирса ҳам гурур тоғининг тузларидан тотмай, гурур дарёсидан сув ичмай, гурур боғларидан мева узиб емай, ном-нишонсиз йўқлик қаърига сингиб кетавериши ҳеч гап эмас.

Ўзи ва ўзгаларнинг тириклик шеваларига бепарволик, туйғулардаги беқарорлик одамлар ўзини қадрламаслигидан, қурби нималарга қодирлигини билмаслигидан бир нишона

эмасмикан? Бу тахлит ўзига-ўзи ишонсизликдек синиқ туйғу хурмат талаб гурури табиатини тушунмаслик боисидандир, аслида. Шу маънода, у умумхалқ назарига илҳақ. Ана шу интизорлик ҳисси ўзгаларнинг ўзи ҳақидаги рағбатли фикридан, ўз фаолиятининг қадр топганлигидан ҳузур туяди. Маънавий-интеллектуал ёки жисмоний меҳнати самараларидан туғилган гурур туйғуси кўнгилларни тоғдек кўтаради. Кўкси осмон қадар кенгайиб кетгандек бўлади. Ана шу халқ эътибори ва эҳтиромидан юзага келган роҳатбахш туйғу, маънавий лаззат ҳисси инсон умрини боқийлаштиради. Нур умрини нур узайтиради-да.

Бу очунда бор нарсаларни ҳам, йўқ нарсаларни ҳам билдирадиган бош мезон — одам. Унинг онги-шуури борлик билан йўқликнинг табиатини, моҳиятини ҳамиша фарқлаб, кўрсатиб туради. Моддий ва маънавий-интеллектуал қадриятлар боқий гўзалликлар бағридан униб-ўсиб чиқади. Ана шундай ҳузурбахш асноларда одам гурури чек-чегара билмайди. Ўзини беҳад бахтли деб биледи. Гурур ҳиссининг қодир салоҳияти боис инсон боқий бахтга муносиб. Бахт эса, бақо гули. У ёлғиз одамлар юрагида гуллайди.

ФАЙЛАСУФНИНГ АЙТГАНЛАРИ

Чинакам шоир учун сўз — бу фикр айтиш, кечинмаларни ифодалаш воситасигина эмас, балки яшаш тарзи, яшаш шаклидир. Ҳар бир сўз бадиий асардаги ғоявий-эстетик мақсадга кўра муайян маъно касб этади. Замиридаги мазмун орқали ўзининг янги-янги маъно қирраларини намоён қилади. Хусусан, Асқад Мухторнинг фикрчан шеърлятини кўздан кечирадиган бўлсак, аксар шеърларида сўзлар нурга чайиб, фикрга йўғириб олингандек ярақлаб туради. Поэтик сўз нафақат теран маъно қирралари, шу билан баробар, шаффоф туйғулари, муסיқаси ила яхлит бирликда туғилади. Қуйма сатрлардаги ҳар бир сўз сеҳрли салоҳиятини намоён қилган ҳолда тафаккур қудратига айланади.

Лириканинг гўзаллиги алоҳида олинган бир шаклий тунча эмас, у ҳаётнинг ўзи билан уйғунликдагина яхлит ва бус-бутун ҳолда гўзалдир. У фикрий теранлик ва ҳиссий қудратнинг мужассамаи ҳамдир, яъни тафаккур ва ироданинг мевасидир. Фикр эса поэтик мазмуннинг мағзи, дейиш мумкин. Бу борада Асқад Мухторнинг сўнгги пайтлардаги ижоди, хусусан, "Мен дунёга келиб дунё орттирдим", "О, юлдузлар, тунги ошноларим", "Сизга айтар сўзим" туркумлари, "Йилларим", "Уйқу қочганда... тундаликлар" мажмуалари фикр юритиш учун бой материал беради.

Асқад Мухтор шеърлятидаги фалсафийлик ҳақида гапирилар экан, ушбу йўналиш ранг-баранг қирралари ила тажассум топаётганлигини таъкидлаш жоиздир. Хусусан, замон ва макон, тириклик, мавжудот (борлиқ маъносида), ҳаётнинг мангулик қонуниятлари (онийлик ва боқийлик, ҳаёт ва ўлим, инсоннинг бугуни ва ўтмиши, инсоннинг имкониёт ва идеаллари, ҳаёт неъматини, ёшлик, кексалик ва ҳ.к.) тўғрисидаги теран ўй-мушоҳадалардан тортиб, оддий куйнинг, буғдой донининг, гул рангининг замирига яширинган "сир"ни билишга, кашф этишга интилиш — шоир лирикасидаги фалсафий йўналиш моҳиятини бир қадар кўрсатиб беради. Маълумки, шеър фикр ва ҳиссиётнинг ўзаро уйғунлигидан туғилади.

Асқад Мухтор шеърларида эса ҳар икки унсурнинг мутаносиблигини сақлаган ҳолда поэтик мазмун теранлиги биринчи ўринда туради. Шоирнинг буткул шеъриятида (шу жумладан, поэмалари учун ҳам) ана шу хусусият ҳокимлик қилади. Бу шоирнинг ўзига хослигини белгиловчи ва таъминловчи етакчи хусусиятлардан биридир.

Асқад Мухтор лирикасида фикр ва ҳиссиётнинг ўзига хос синтезини табиат талқинига оид шеърлари мисолида кузатишга ҳаракат қилайлик. Асқад Мухтор табиатга шунчаки нигоҳ ташламайди; унинг назари тушган, эътиборини тортган табиатнинг ҳар бир хоссаси ўз мантиқига мутаносиб равишда бир йўла шоир қалбида нозик туйғу, тафаккурида ёрқин фикр уйғотади. Хусусан, табиат Асқад Мухтор назарида лол, ҳиссиз объект эмас, унда улкан серҳиммат қалб, нафасдек бокира эркинлик бор. Унда севги-муҳаббат ва тил бор — куйлайди, бўзлайди, фикрлайди, мушоҳада юритади. Шу тарзда табиат шоирга битмас-туганмас илҳом манбаи сифатида гавдаланади.

Табиат, тирик мавжудот ўз қонуниятидан келиб чиқувчи маълум қарама-қаршиликлардан иборат; уларнинг уйғунлик касб этиш онини илғаб олиш осон эмас. Шоир ана шу нозик сониялар моҳиятини илғай ва англай билади. Шеърларида ана шу лаҳзалар замирига яширинган теранлик ва гўзалликни ҳаёт, инсон, умр ва мангулик билан уйғунликда талқин этади. Бу жараёнда лиризм — сизиб чиқувчи кайфият ва оҳанг ҳам, ҳаётнинг боқийлиги-ю инсон умрининг эзгулиги ҳам, хуллас ҳаёт ва тириклик моҳиятининг фалсафий талқини аён тортади. Шоирнинг "Гуллар" шеърини олиб кўрайлик.

*Лола гулханлари йўл ёқасида...
Умримда жуда кўп йўллар босдим мен.
Баҳор эркинидан юрак орзиқади,
Йўллардан ҳам кўпроқ гуллар босдим мен.
Кўксим билан босдим, эздим пошнам билан,
Чаманлар, чаманлар топтадим.
Балки шунинг учун йигирма йил излаб,
Гулгун юзларингдан ором топмадим.*

Биринчи сатрдаёқ кайфият, манзара балқиб туради. Ундан кейинги мисраларга разм солинг-а. Қанчалик ҳиссиётга, лиризмга бой улар. Шоир табиат манзараси уйғотган фикр, кайфият орқали ҳис-туйғулар тўлқинини беряпти. Ана шу асосда яна конкрет фикрга — фалсафий ҳукмга қайтаяпти.

Ҳаётнинг абадийлиги мавзуидаги Асқад Мухтор шеърлари бир туркум остида бирлаштирилмаган бўлса-да, улар фикрнинг мантиқий тадрижий такомил сифатида бири иккинчисини тўлдиради, бойитади ва яхлит бир силсилани ташкил этади. Ер юзида бир умрнинг сўниши — янги ҳаётнинг бошланиши ҳам демакдир. Ҳаётнинг мангулиги, доимийлиги демакдир. Шоир фалсафий лирикасининг ўзига хослигини таъминлаган ана шу теран фикр-мушоҳадакорлик дунё ва воқелик хоссаларини чуқур идрок этиш асносида уйғунлик касб этади.

Шоирнинг умумлаштирувчи ҳаётий картина, кечинма ва психологик ҳолатлардан бунёд топган лирикасида эпик шажара кенгайиб бораётганлигини кўриш мумкин (лиро-эпик поэмаларда ҳам лирик кечинма асосига қурилган эпиклик бўлиб туради. "Мангуликка даҳлдор" асари ҳам шу жиҳатдан характерлидир). Асқад Мухторнинг сўнгги йилларда яратган туркум фалсафий шеърлари ёлғиз шоир шеърятининг камолини белгилаб қолмайди. Улар бугунги ўзбек поэзияси камолотини кўрсатиш жиҳатидан ҳам эътиборлидир. Шу билан баробар бугунги ўзбек лирикасида содир бўлаётган чуқур сифат ўзгаришларидан ҳам далолат беради.

Асқад Мухторнинг поэтик тафаккурида ҳаяжонли ўрини ишғол этган нарса — бу сония ва мангуликнинг бирлигидир. Инсон умрининг доимий самараси, фикрнинг ададсизлиги, дунёга янгилик ва ёшариш ато этувчи, инсониятга маънавий ва эстетик озиқ берувчи омил — яратувчи умр моҳияти шоир лирикасининг бош йўналишини ташкил этади. Ҳаётнинг абадийлигини намоён этувчи ҳикматли мазмун ёрқин ва қисқа мисраларда тажассум топади.

*...Ин ҳам мегузарад. Тугиб олинг дилга,
Чиндан ҳамма нарса, сўзсиз ўтади.
Лекин, ҳамма нарса, ўзи билан бирга
Умрнинг бир қисмин олиб кетади...
Ахир, "ўтар-кетар" бу вақт ҳақида,
Бир нима ўтгунча фурсат кутамиз.
Умргузаронлик кўҳна ақида.
Аслида, вақт ўтмас, бизлар ўтамиз...
Саховатданмикан "ўтар-кетар" деб,
Умрни бемалол бундай улашсак?
Олдинда мангулик бизни кутардек,
Ҳозирги ҳар лаҳза учун курашсак.*

Вақт образи шоир лирикасининг марказида туради. Вақт, сонияларнинг ўтиб бораётгани айтилиши вақтда инсон умрининг ҳам ўткинчилигини — гуллар сўлиши, барглар сарғайиши, манглай ва пешонани қуюқ ажинлар эгаллашини, ўлимни, армонли хотираларни ёдга солади. Шоир маҳорати, шеърининг ўзига хослиги ва эстетик таъсир кучи ҳам шундаки, булар ўқувчини тушқун кечинмаларга, самарасиз ўйлар гирдобига тортмайди. У ҳаётнинг абадийлигини поэтик тадқиқ этаркан, ҳар кимга насиб этган қисқа умрни гўзалликка, мангуликка бахшида этиш ва шу асосда, ўткинчи умрни қадрлаш, унинг мангулигини таъминлаш фалсафасини илгари суради. Бу мисралар Асқад Мухтор лирикасида замондошларимизнинг яшаш ва меҳнат қилишдаги юксак эътиқодлари, маслақлари билан ҳамоҳанг жаранглайди.

Асқад Мухтор вақт, ҳаёт, гўзаллик, мангулик сингари боқий мавзуларга тез-тез мурожаат этиб тураркан, уларни инсон умрининг моҳияти, мазмуни нуқтаи назаридан ёритади. Ушбу жараёнда умр тушунчаси чуқур ижтимоий мазмун билан йўғрилган бўлади. "Табиат", "Дарахтлар", "Лоалар", "Сен олмага...", "Тун", "Бир томчи", "Бургут пашша тутмас", "Оҳ, баҳор еллари..." ва ҳ.к. ўнлаб шеърлари ҳаёт, ўлим, эзгулик, умр моҳияти ҳақидаги бетакрор мушоҳадалар асосига қурилган.

*Мен қирларга чиқдим. Ифор анқиган,
Тўрғай нота ёзар камалак нурига.
Мовий шуъла ичра осмон балқиган,
Жийда келинчакдай ҳарир тўрида,
Тасмадек дарёлар куй бўлиб туюлди,
Вазнга тушгудай талпинди сабо...*

Кузатилгандек, Асқад Мухтор инсон умрини табиат хос-салари билан уйғунликда кўраркан, оний умр лаҳзаларидан бетакрор санъат асарлари яратади. Шахсининг маълум вақт ичида кечган ҳис-кечинмалари, ўй ва мушоҳадалари ва маънавий-интеллектуал ҳаётини поэтик образларга кўчиради; шу тариқа шафқатсиз вақт, шиддатли дамлар суръатини бир зум тин олдиргандек бўлади.

НУР – ҲУРЛИК ТИМСОЛИ

Жамият тараққиётида ҳар бир авлод ўзидан олдинги авлоддан маълум томонлари билан озми-кўпми фарқ қилади. Айни вақтда кейинги авлод аввалгисининг давомидир. Лекин инсоният учун энг муқаддас бўлган ватан, эрк, ҳақиқат, эзгулик, гўзаллик туйғуси ҳамиша-табаррук анъана сифатида авлоддан авлодга кўчаверади. Ҳар бир даврда ҳар бир авлод ана шу муқаддас анъаналарга ўз ишлари, сўзлари, эътиқодлари, фикрлари билан содиқ қолади. Шу маънода, айтиш мумкинки, замонавийлик ҳам тарихий категория. Бугунги кунимиз – келажак учун тарих. Сеҳрли сўз санъати бугунги кунларимиз ва давр нафасини ўз бағрига муҳрлаб, улардан боқийликка дахлдор мазмун топади. Келажак авлод поэтик сўзда мужассамлаштирилган ижтимоий-сиёсий воқеликдан, халқ ҳаёти ва тақдиридан, дарди-ташвиши ва севинчларидан воқиф топади. Авлодлар силсиласида ўз ҳаёти, тақдири ва изланишлари ўртасидаги боғлиқликни кўради.

Истиқлол даври лирикасида поэтик сўзнинг тарих ярата олиш кучи, имкониятлари қай даражада ўз ифодасини топмоқда? Ҳозирги ўзбек лирикасида маънавий-ахлоқий қадриятлар талқинидаги янги сифат кўринишлари қандай белгиларда намоён бўлмоқда? Бугунги шеъриятимизда лирик қаҳрамонларнинг Ватан, она юрт ҳақидаги тасаввур ва тушунчалари миллий истиқлол ғоялари билан бойиб, жамият, миллат тақдири маънолари ҳисобига кўламдорлик касб этаётир. Бугунги лирикада замондошларимиз туйғулари, фикр-мушоҳадалари ўз талқинини топяптими? Бадиий умумлашмалар қай тарзда намоиш этиляпти?

*Шоирдан шеър сўраманг. Сўранг аксинча бундоқ:
Халққа қараб аён эт, эй шоир, кимсан ўзинг?
Ризқу рўзингни берган қайси боғдир, қайси боғ?
Қаердан қанот олди, парвоз айлади сўзинг?..*

Шоир Абдулла Ориповдан мабодо шундай деб сўралса, у куйидагича жавоб берган бўларди:

*Бир ўлка бор дунёда бироқ,
Битилмаган достондир бори:
Фақат ожиз қаламим маним,
Ўзбекистон Ватаним маним.*

Шоирнинг шеърларини билмоқ истасанг, унинг юртини бориб кўр, дейди арман шоири П.Севак. "Қиёсингни топмадим асло" деб куйлайди А.Орипов. Шоир шеърларининг асоси бўлган бу беқиёс юрт — Ўзбекистон. А. Орипов ўз шеърларини устозига — барҳақ ва барҳаёт илҳом манбаи, "асрларнинг кошонасида мангу ёруғ маскани" бўлган юрти — Ўзбекистонга бағишлайди.

А.Ориповнинг лирик қаҳрамони она юрт шамолида куйлаган ўзбек тупроғининг қўшиғини тинглай билади; уни юксак шоирона тил билан ўқувчига таржима қилиб беради. Ям-яшил баҳор лабидаги яшноқ табассумни ҳам, жазирама ёз иссиғида ҳар бир туп гўзасига битталаб эгилган, эгатларга букилиб бели қотган бобо деҳқон пешонасига қўшилган ажинни ҳам, нуроний чолларга ҳасса йўнган файзли кузни ҳам, қаҳратон қиш совуғида келгуси йил ҳосилини ошириш ташвишидаги мўйсафид пахтакорнинг ўйларини ҳам — хуллас, табиатнинг тўрт фаслида она юрти ва заҳматкаш халқи қалбининг тўрт фасл қўшиғини тинглай билади. Халқи қалбидаги тўрт фасл қўшиғидан инган шукуҳ ва сурурни мисралар қатимига жойлаб ўқувчи кўнглига сингдиради.

Зеро, илк баҳор айёмида чўғдек ял-ял ёнган лолаларнинг тўлганиши шунчаки бир шамолдаги силкиниш эмас. У она юрт шамолига бахшида қўшиқ. Гўза парваришида, пахта ишқида бобо деҳқон пешонасидан тўкилган маржон-маржон томчи тер эмас — у умр, тақдир мисралари. Олтин куз неъматларидан энтикиб, кўнгли тўлиб узилган барглар шунчаки бир тилларанг япроқлар эмас — улар куйлаяпти, улар она юрт шаънига, Ўзбекистон тупроғига қасида шеърлар.

*Шабнам шовуллайди боғлар қўйнида,
Салқин туман ичра бўзарар тонглар.
Қуёшнинг эринчоқ ёғдуларида*

*Нафис ялтирайди барги хазонлар.
Ҳар ёнда тўкинлик...
Куздан нишона...
Ҳар ёнда гўзаллик ёймиш дафтарин.
Сонсиз эгатларга сочилмиш, ана,
Менинг шодликларим, эзгу дардларим.*

А.Орипов лирикасида Ўзбекистон-халқ-табиат образлари уйғунликда очиқ бир китобдек кўз ўнгингда намоён бўлади. А. Орипов шоир она юртининг ёниқ шеърларини эҳтирос билан, меҳр билан ўқиётгандек туюлади. Дарҳақиқат, А.Орипов шеърларининг асосий мавзуи — она юрт, Ўзбекистон, Ватандир. Аслида Ватан, халқ, она юрт, табиат — булар бир заминда юзага келган тушунчалар. Ёлғиз Ватанни севиб халқни, табиатни севмай бўлмайди. Она юртга, пахта далаларига, бобо деҳқонга, туғилиб ўсган қишлоққа, сўлим ва дилбар гўшаларга муҳаббатдан улкан ва салобатли Ватан тушунчаси ўсиб чиқади.

*Эй азиз юрт, ҳуррият-даврон муборақдир сенга,
Ўзбекистон-беғубор осмон муборақдир сенга.
Неча юз йил сен курашдинг мустақиллик они деб,
Сен ани топдинг, улуғ имкон муборақдир сенга...*

А.Орипов лирикасида кўпинча халқимиз тарихига муружаат этиш, миллий характер асосларини англаб етишга интилиш, болалик хотираларини кўз ўнгида жонлантириш, тиклаш, она юрт манзараларига эстетик муносабатда бўлиш орқали Ватан образини бунёд этади. Хусусан, болалик тасаввурларининг (бу нарса болалик ҳаётининг севинч ва аламлари билан уйғунликда лирик қаҳрамон юрагига титроқ солади) бокира хотираларидан сизиб чиқади. Лирик характернинг асосини, дунёни ҳис этиши ва туйишининг ҳаётийлигини таъминлайди.

*Болалик йилларим эслайман оз-оз —
Босиқ уйқу ичра ётганда олам,*

*Тонлар қулоғимга келарди овоз:
"Ғафлатда ётмагин эркатой болам"...
Йиллар ўтди, бироз улғайдик, бу кун —
Ватан хизматига бир қадар дастёр.
Олам ташвишидан юракда тўлқин,
Ватан қудратидан қалбда ғурур бор.*

Шоир шеърларидаги табиат манзаралари Ватан қиёфасини тўлдирувчи деталларгина эмас. Табиат — шоир наздида Ватаннинг бир бўлаги; кечинмалар ва инсон куч-қудратининг асоси, ниҳоят, доимо янгиланиб, барқ уриб турувчи ҳаёт тимсоли. А. Ориповнинг лирик қаҳрамони табиат оғушига сингиб, фараҳли сурури қўйнида кўринмай кетмайди. Бугунги қайноқ ҳаёт оқими зарбларини туйишда, воқеа-ҳодисалар жараёнини эстетик баҳолашда табиат одил ҳақиқат бўлиб гавдаланади. Шоирнинг болалик хотираларида ҳам табиат хоссалари ўзининг ёрқин бўёқлари билан давр нафасини яратишда иштирок этади. Хусусан, табиат манзараларини шунчаки акс эттирмайди, балки воқелик таъсирида кўнглида кечган туйғу ва ҳиссиётлар, фикрлар силсиласи билан уйғунлик касб этади. Шу боисдан ҳам боғларда лов-лов ёнган хазонлар — кузнинг барглари шоирга юрагидан тўкилган оловни эслатади. Шу боисдан ҳам шохларда ялтираган мезонлар шоирнинг чувалган, сўнгсиз ўйлари бўлиб кўринади.

*Яна далаларга бошлайди ҳавас,
Боғларда хазонлар ёнади лов-лов.
Дўстларим, бу кузнинг барглари эмас,
Менинг юрагимдан тўкилган олов.*

А. Ориповни табиат куйчиси ёки табиатнинг шоир-рассоми дейиш қийин. Унинг лирикасида соф пейзаж шеърлар кам. Лекин ҳаётнинг боқийлигини ҳис эттириши, ва шу асосда, инсон тирикчилигининг мезонига айланиши жиҳатидан ҳам табиат узвий боғлиқликда намоён бўлади.

Сиртдан қараганда ушбу фикрлар эриш туюлиши, шоир лирикасида куз, баҳор, тун, табиат ҳақида сўз борса-ю, пей-

заж йўқ бўлиши мумкинми, деган эътироз туғилиши табиий. Гап шундаки, шоир шеърларида табиат махсус тасвир объекти сифатида намоён бўлмайди. Гарчанд, шоир шеърларида табиатни жонлантириш деталлар тарзида мавжуд бўлса-да, у психологик ҳолат ва манзаралар мазмунини ифодалаш учун хизмат қилади ("Барглар соясида ўйнайди беҳол, уйқудаги қизнинг бедор тушлари"). А. Орипов лирикасида табиат белгиларидаги инсоний жихатларни тажассум этиш эмас, инсон ҳаётидаги табиат хоссаларини кашф этиш устивор.

Табиат инсон ҳаётининг жисман асосини белгилабгина қолмай, маънавий ҳаётининг ҳам асосий таянчидир. А.Орипов лирикасида инсон ва табиат талқини ана шундай фалсафий мазмунга эга. Шоир табиатнинг ўзгариб турувчи авзойида ҳаётнинг азалийлигини, умрнинг эзгулигини кўради. Табиат оғушидан умр, тақдир, эзгулик фалсафаси сизиб чиқади. А.Орипов табиат фалсафасидан умрлар ҳикматини ўқийди. Хусусан, табиат манзараларида инсон ҳаётининг маъносини кўраркан, шу асосда улар одам ҳаётига хос мазмун касб этади. Шоир поэтик дунёсида табиат ҳаётининг асоси тарзида намоён бўлади. Бу эса инсонга умр мазмунини эслатиб туради. Халқ ва унинг тарихи билан узвий алоқадорлик инсонга табиат билан боғлиқлик ато этади, деган фикр А.Ориповнинг инсон ва табиат мавзуидаги шеърларида нурланган мазмунни ифодалайди. Халқ ва тарих хотирасидан маҳрумлик инсонга табиат томонидан ўлим-тик ёлғизлик келтиради.

*...Шамол шовуллайди қадим боғларда,
Буюк, кўҳна дунё кўпчийди оғир.
Мен унинг қўйнида кездим сабодай,
Қорлардан лоларанг оловлар ёқдим.
Бир зум шаҳаншоҳлик теккан гадодай,-
Умр ўтар, дедим дунёга боқдим.
Қучоқ оч, дилбарим, шу гул наҳорга,
Туманли туйғулар босмасин оғир.
Илтифот қилмасак жажжжи баҳорга,
Нуроний куз бизни сийламас ахир.*

А.Орипов лирикасида куз образи алоҳида ўрин тутади. У куз фаслининг табиатида халқимиз меҳнатининг эзгу моҳиятини кўради, инсон қалбининг рангин ҳолатларини яратади.

Шоир ўй-мушоҳадаларида фақат ўтмишгина эмас, келажак ҳам Ватан билан, авлодлар ҳаёти билан боғлиқ. Инсон ўзидан кейин бу дунё кимларнинг қўлида қолишини, авлодларни келажакда нималар кутаётганлигини ўйламаслиги мумкин эмас. Зотан, лирик қаҳрамон она халқининг ўтмишига кўз тикиб, келажаги ҳақида ўй сургиси келаркан, унинг бугунги ҳаёти ташвишли кечинмалар билан намоён бўлади. Келгуси авлодларга азамат халқдан Ватан мерос қоларкан, лирик қаҳрамон кўнглида бир чимдим ташвиш оҳанглари сезилади. Ушбу маҳзунлик Ватан тақдирига қайғуриш билан йўғрилган.

Шу ўринда А.Орипов лирикасида эпиклик унсурларининг кучайиб бораётганлигини таъкидлаш жоиз. Эпиклик деганда шоир шеърлари мундарижасини ташкил этган Ватан, инсоният, она сайёра сингари тушунчалар билан белгиланмайди. Бадиий умумлашмаларнинг ижтимоий-фалсафий салмоқдорлиги, теранлиги ушбу сермиқёс мазмунни асослайди. Шоир ижодидаги ана шу сифат ўзгариши, хусусан, фалсафий теранлик билан куюқлашиб бораётгани ҳозирги лирикамиз тараққиётидаги муҳим майллардан биридир.

А.Орипов кичик бир ҳаётий деталдан, олис ўтмиш хотираларидан фалсафий мазмун касб этувчи бадиий умумлашмалар чиқаради. Унинг ижодидаги фалсафий маънодорлик, чунончи, Эркин Воҳидов лирикасида тажассум топган, ўқувчини ҳаёт ва воқелик белгилари хусусида нозик кайфиятга солувчи, туйғуларга чулғовчи мусиқий образлилик замиридан сизиб чиққан мушоҳадакорликдан фарқ қилади. Э.Воҳидов лирикасида поэтик образлар мусиқий оҳанг, ҳолат, кайфият ва картиналар асосига қурилади. А.Ориповда эса ушбу омиллар ўзгача. Шоир поэтик образларининг ўзига хослиги — бу ҳаётий конкретликка эгалигидир. Поэтик образлар аниқ ҳаётий ҳолат, далил ва деталлардан вужудга келади.

Халқимизнинг бугуни ва эртаси ҳақидаги ҳиссий тафаккур шоир қалбидаги мушоҳадакор кечинмалар силсиласини

юзага келтиради. Ёрқин образларга асос бўлиб хизмат қилади. Олис тарих зарварақларидан замондошларимизнинг давр воқелиги ва жамият билан боғлиқликдаги кечинмалари манзарасини яратади. А.Орипов лирикасидаги мушоҳадакорликнинг ўзига хослиги ифтихор ва эҳтирос туйғуларининг бадий пафосга йўғрилганлигида кўринади. Шоир услубида намоён бўлган ушбу бўёқлар, хусусан, фалсафий теранликнинг публицистик жўшқинлик билан омухталиги умумбашарий ғоялар талқини билан белгиланади. Шоир шеърлятидаги инсонпарварлик ғоялари бадий тафаккурга янги сифат белгилари олиб кирганлигини ҳам кўришимиз мумкин.

Абдулла Орипов лирикасида кучли оқимга айланган ижтимоий-фалсафий ғояларнинг чуқурлашгани умуминсоний қадриятлар улуғланиши билан белгиланади. Бу хол бадий тафаккурда рамзли образларнинг серқатлам мазмундорлиги кучайганлигини кўрсатади. Бу хол А.Орипов лирикасида фалсафий-публицистик руҳнинг, Р.Парфи шеърларида чуқур психологик кечинмалар асосига қурилган, таҳайюллар орқали фикрлашдаги аналитик таҳлилнинг, М.Али шеърларида реал воқелик манзараларини романтик хаёл пардасида кўриш ва кўрсатиш майлининг, О.Матжон лирикасида ўй-мушоҳадакорлик билан публицистик оҳангнинг бўртиб кўринишига олиб келди. Ушбу хусусиятлар шеърлятимиз ҳаётлийлигининг кучайиб бораётганлигидан далолат беради. Бу хусусият А.Ориповнинг "Истиқлол кўшиғи", Р.Парфининг "Она Туркистон", "Мени эрк шоири денглар", О.Матжоннинг "Шайх Нажмиддин Кубро монологи", "Қуёшнинг шоҳидлигида", Ш.Раҳмоннинг "Энди жим турасиз", С.Сайиднинг "Ҳуррият эпкинлари" сингари туркумлари мундарижасини ташкил этади. Хусусан, А.Орипов лирикасида маънавий-ахлоқий масалалар талқинидаги бадий умумлашмалар ижтимоий руҳи билан ажралиб туради. Шоир услуби учун хос бўлган мазкур белгилар ҳаётлий далиллар асосида юзага келган образларга таянади.

А.Ориповнинг лирик қаҳрамони бугунги воқелик хоссаларини, турмушдаги ноқисликларни эстетик баҳолар экан, уларга башарий қадриятлар нуқтаи назаридан ёндашади. Яъни, Ватан-

нинг бугуни ва истиқболини ўтмишсиз тасаввур қила олмайди. Мозий хотиралари боқий қадрият сифатида бўй кўрсатади.

*Ёш қалбим замонлар дардига тўлуғ,
Тарихни ўйлайман мен гоҳи онлар.
Бу юрт ғамлари ҳам нақадар улуг,
Бу юрт шавкати ҳам не бир ўғлонлар,
Фарзандлар ўида Ватаннинг дарди,
Фарзандлар Ватан деб топширарлар жон.*

А.Орипов замондошлари қалбининг янги қатламларини поэтик тадқиқ этишда янги-янги ифода воситаларини топади. Яъни, сатрларни фикрий ва ҳиссий образлар билан бойитишга алоҳида диққат қилади. Шу боисдан, фалсафий-публицистик руҳ билан йўғрилган лирикаси ўқувчида чуқур ўймушоҳадалар уйғотади. Ўқувчи билан юзма-юз сўзлашиш, сидқидилдан эътироф катта ишонч ва самимият туғдиради. Ватан, истиқлол ҳақидаги шеърлар шоирнинг бадиий-эстетик дунёсини тайин этиш билан баробар, ҳаётий нуқтаи назаридан ҳам воқиф этади.

Ижод жараёни ғоят сирли ва мураккаб. Шу боисдан ҳам асл ижод ҳамиша индивидуал ва бетакрордир. Шакл ва мазмун боғлиқлигининг ўз қонунияти бўлганидек, новаторликнинг ҳам умумий мезони бор. Ижоднинг бетакрорлиги шахс ва жамият психологиясини, воқеликнинг янги манзаралари ва қирраларини, қалбнинг янги қатламларини бадиий-фалсафий ўрганиш, ўзлаштириш билан белгиланади. Ана шу жараёнда юзага келган эстетик идеал ва фикр маъно янгилиги бадиий ижоднинг ўзига хос бетакрор табиатини белгилаб беради.

Зотан, ҳар бир шоирнинг ўзига хослиги дунёни янгича кўриши, ўзига хос санъат воситалари билан кўрсатишида намоён бўлади. Сўнгги йиллар шеъриятимизда ҳаёт ва воқеликни турли хил поэтик жанр ва формаларда акс эттириш майли кучайди. Хусусан, Э.Воҳидов ижодида лирик ва лиро-эпик поэма, ғазал, Р.Парфи лирикасида сонет, хокку, танка, А.Орипов лирикасида эса лиро-эпик, драматик поэма ҳамда тўртлик, саккизлик сингари хилма-хил поэтик жанр

ва шакллардаги изланишлар кўзга ташланади. А.Орипов шеърини том маънода новаторлик мақомига эга. Зеро, новаторлик фақат шакл билан белгиланмайди. Хўш, у қандай омиллар билан характерланади?

Сўнги йиллар шеъринида шакл орқасидан қувиш, шакл-бозликка берилишдек салбий бир тамойил ҳам палак ёзиб бораётир. Хусусан, бирон-бир янги шаклда доимо янги гап айтиш мумкин, деган чалкаш фикрди. Маълумки, сўз санъаткорининг муваффақияти фақат поэтик шакллар ранг-баранглигидаги изланишлар билан белгиланмайди. Шу жиҳатдан октава, триолет, тўртлик, бешлик, олтилик сингари поэтик шакллардаги, сарбаст ҳамда ғазалчиликдаги изланишларнинг барчаси ҳам ўқувчи томонидан мамнуният билан қабул қилинаётгани йўқ. Зеро, ижоднинг новаторлиги доимо ғоявий-эстетик мазмун янгилиги билан, ижтимоий-фалсафий руҳдаги умумлашма фикр янгилиги билан тасдиқланиб келган. Поэтик жанр ва шакллар хилма-хиллиги воқеликнинг янги томонларини жамият психологияси ва инсон тақдири билан уйғунликда ёритсагина файзиёб моҳият касб этади.

Сўнги йиллар лирикасида яна бир салбий майл кўзга ташланмоқда. Бу ўта поэтик соддаликка интилишда намоён бўлмоқда. Одатда поэтик соддалик ҳар хил бўлади. А.Орипов лирикасида юксак соддалик санъати борки, у илҳомбахш изланиш, ижодий меҳнат самарасидир. Соддалик – бу поэтик шакл ва мазмун уйғунлиги мевасидир. Бу тахлит мукамалликка эришишда шоирнинг ижодий машаққатлари сезилмагандек, шеър осонгина ёзилиб қолгандек, кўнгилнинг туб-тубидан қуйилиб келгандек бўлади. Ваҳоланки, бу поэтик соддалик шоирнинг улкан маҳорати ҳосиласидир.

Поэтик соддаликнинг маҳоратсизлик натижасида юзага чиққан кўринишларидан бири жўнликдир. Бу хилдаги "соддалик", айниқса, ҳуррият мадҳи билан боғлиқликда кўриниш бермоқда. Гарчанд, асар долзарб мавзуда яратилса-да, рост гап айтишлик ҳали етук санъат асари дегани эмас. Асар ижтимоий-сиёсий воқеликнинг давр тараққиёти ва миллат тақдири билан боғлиқликдаги синтезини мужассамлаштирган тақдирдагина юксак санъат намунаси бўлиши мумкин.

Шеъриятимиз тарихини белгиловчи Чўлпон, Ҳамза, Ғ.Ғулом, Ойбек, Миртемир, Зулфия, Мақсуд Шайхзода, Асқад Мухтор каби сўз сеҳргарлари шеърларида ана шу фазилатлари кўрамиз. Уларда поэтик соддаликнинг юксак санъати ўз ифодасини топган.

Адабиёт ва санъат лафзи – образлар тилидир. У қанчалик ёрқин ва содда, бадиий тўлақонли бўлса, ундай асарнинг таъсир кучи, эстетик-тарбиявий аҳамияти ҳам шу қадар самаралидир. Шеър санъатида ҳар қандай жўнлик, омилкорлик, ҳунармандчилик (бу ўринда шеър "ясаш", шеърбозлик назарда тутиляпти), шакл учун мазмунни қурбон қилишлик поэтик маданият равнақига қўланка ташлайди, холос.

Лирика – фикр ва ҳис-туйғу синтезининг теранлашган шаклидир. Бу ҳол яқка-ёлғиз ҳолатлардан теран фалсафий мазмунга эга бўлган умумлашма фикрларда, бугунги воқелигимиздан келажакка даҳлдор белгиларни топа билиши ва кўрсата олишида намоён бўлади. Шу маънода, А.Орипов лирикасида кўнгили ҳуррияти нур тимсолида талқин этилади. Зотан, шуълалар жамланиб – улуғ халқ тимсолини тиклайди.

*Жангоҳларда жон берган боболарни унутманг,
Машоқ териб нон берган момоларни унутманг,
Эътиқод, иймон берган дуоларни унутманг,
Фақатгина халқ яшар, фақатгина қолур халқ.*

Шеъриятда мураккаб образлиликдан қочиш – образлиликдан мутлақ воз кечиш эмас, меъёр сақланса, у яхши образлилик эканлигига А.Орипов лирикаси мисолида яна бир қарра қаноат ҳосил қилиш мумкин. Р.Парфи ёки Э.Воҳидов асарларидан кескин фарқ қилган ҳолда, А.Орипов шеърлари мураккаб образлиликдан холи. Лекин унинг қуюқ фикрлари, ўймушоҳадалари тадрижида намоён бўлгучи шиддатли оҳанглар тобланиши ранглар жилвасини акс эттиради. У эса, ўз навбатида, шоир шеърларидаги теран образлиликни таъмин этади. Оддий ва содда фикрлар силсиласидан сеҳрли шеърлар яратилади. Ҳар биримизга таниш сўзлар психологик кечинмаларни ифодалаш баробарида теран фикрий қудрат касб этади.

*Ялдо кечасидай рутубатли қиш
Солди руҳимизга оғир бир сурур.
Сен келдинг, уйғонди яна шўх олқиш,
Йиғлаган кўзларга тушган каби нур.*

Бундай ўринларда табиат бўёқлари янада рангинроқ вази-фани ўтаяпти. Яъни, гоёвий-эстетик мақсадни нурлантириш баробарида тасвирга ёрқинлик бағишловчи восита ролини ўтаяпти. Бойси, назаримизда, шоир у ёки бу табиат хоссалари, ҳолатлари ва манзараларини суръатлантиришни мақсад қилиб қўймаслиги билан изоҳланади. Шоир лирикасида нур, шуъла, хаёл образлари кўплаб учрайди. Бу, лирик қаҳрамон табиати билан белгиланади. Чунончи, Ватаннинг бугуни ва келажаги тўғрисида қайғуриши, безовталиги билан характерланади. Ватан ва халқ тақдирини ўтмиши билан уйғунликда тадқиқ этиш шоирнинг бош эстетик кредоси. Ана шу уч омилни бир-бирига боғловчи — хаёл ва нур образларидир.

Шоир шеърларида талқин этилган давр нури — бу ҳуррият нури, миллат эрки, Ватан озодлиги, эзгуликнинг боқийлиги билан ёришиб кетади. Улар бир-бирини тўлдиради, бири иккинчисини бойитиб, нурлантириб туради.

*Ҳаёт тантанаси бошланмиш, аммо
Дўстлар, нур васлига ташлайлик нигоҳ,
Шу буюк офтобнинг мукофотини
Эъозлаб қўййлик айтиб шукрона.*

Тўғри, бошқа шоирларнинг шеърларида ҳам хаёл, нур, шуъла, ёғду образлари кўплаб учрайди. А.Орипов шеърларидаги мазкур образларнинг ўзига хослиги нималарда кўринади? Шоир шеърларида нур, хаёл образларининг қуюқлиги масала моҳиятини очиб бермайди, албатта. Аслида, нур образи реал ҳаёт маъзига тўлиқ жонли, моддий борлиқдир. Шу маънода, нурнинг жилвалари ғоят ранг-баранг. Бу хол, аynиқса нур билан боғлиқ сифатлашларда яққол кўзга ташланади (порлоқ, рангин, пок, беғубор, ёрқин, оловли, оқ, паришон, сўлгин, бокира, ҳур, зарра ва бошқалар).

Бу ерда гап нур жилоларининг рангдорлигида эмас. Балки нурнинг тийранлиги ва жўшқинлигини таъминлаган ҳаётгийлиги, таъсирчанлиги ва нозиклигида. Шу асосда нур шоир поэтик дунёсининг теранлигини исботлайди. Нур — кўзларга тиниқлик ва ёрқинлик бахш этувчи бир унсур эмас. Шеърнинг эстетик таъсир қувватини оширишдек вазифаси бор. Ўзи ҳам ана шу жараёнда теран маъно касб этади.

А.Орипов шеърларидаги нур образини шахс ва жамият психологиясидаги ёруғлик ва қоронгилик билан боғлаб қўйиш у қадар тўғри бўлмас. Унинг учун ботиний — маънавий ва зоҳирий — воқелик нурлари ўртасидаги мураккаб ва нозик алоқадорлик кўпроқ муҳимдир. Нур — улар ўртасидаги ҳадларни бир четга суриб, ҳаёт ва инсон қалбини бир меҳварда мужассамлаштиради, шуълалантиради. Шу маънода, нур — ҳиссий тафаккур теранлиги ва бойлиги билан ажралиб туради. Бу ёлғиз А.Орипов лирикаси учун хос хусусиятдир. Нур образининг маънодорли, оҳангдорлиги шеърнинг ички муסיқийлигини ҳам таъминлайди.

А.Орипов лирикасидаги табиат белгилари ва хоссаларини пейзаж, ҳолат ва картиналарни тасвирлаш учун хизмат этирилган воситаларгина дейиш қийин. Уларда бирон-бир деталь ёхуд ҳаётгий воқелик хоссаси шунчаки тасвирланмайди. Балки, туйғулар ҳаракати, ҳиссиёт оқими, фалсафий фикр намоиш топади. Бу ўринда ёлғиз ранглар тусланишию бўёқлар тажаллисини эмас, бир йўла лирик қаҳрамоннинг ҳаёт, халқ, эзгулик, адолат, умр ҳақидаги фалсафий ўй-мушоҳадалари ифодасини кўрамиз. Табиат ранглари ва ҳолатлари эса ғоявий-эстетик мақсадни фалсафий-психологик йўсинда ёритиш учун бўйсундирилган.

XX асрнинг иккинчи ярми, 70-йиллардан бугунгача ўзбек шеърлятида фалсафий-аналитик таҳлилнинг чуқурлашувини А.Орипов лирикаси билан боғлиқликда ўрганмаслик мумкин эмас.

Халқимизда инсон умрининг моҳияти ҳақида гулдек келиб гулдек кетсин, деган гап бор. А.Орипов лирикаси ҳақида, унинг шуқуҳи, сурури, халқимизнинг маънавий ҳаётида турган аҳамияти ҳақида ўйлаганда, у доимо барқ уриб турган курашчан гўзаллик бўлиб кўз ўнгингда гавдаланади.

Шу маънода, шоир шеърларида сўзлар бамисоли олов, сатрлари чўгдек ловуллаб туради. Шу боисдан ҳам шоир шеърларини лоқайдлик билан ўқиб бўлмайди. Улар ҳаётимиздаги, одамлар феъли-фаолиятидаги иллатларни куйдиради, юракларга ўт қалайди, қалбимизга ҳарорат, шууримизга ёруғлик олиб киради. Шу боисдан ҳам Абдулла Орипов шеърларидаги бадий тафаккур қудратидан ҳайратга чўмамиз. Ваҳоланки, бу нарса шоирнинг сўз масъулиятини ғоят ҳассос ҳис қила билиши, оддий сўзлар зиммасига чуқур ижтимоий-фалсафий маъно юклай олиши самарасидир.

*Коинот гултожи инсондир азал,
Ундадир энг олий тафаккур, амал.
Ҳатто у тубанлик ичра ҳам танҳо,
Ё фалак, ижодинг мунча мукамал.*

Инсон тақдири, унинг жамият ва табиат билан алоқаси масалалари шеърятни доимо қизиқтириб келади. Боиси, ҳаёт қанчалик сеҳрли мўъжиза бўлса, инсон ҳам шунчалик сирли хилқатлигидир. Абдулла Орипов тўртлигида инсон феъли-фаолиятидаги мўжизакор кўринишлар қаламга олинади. Шафқат ва қабоҳатни, олижаноблик ва тубанликни, яхшилик ва разолатни инсон феъли-фаолиятидан айри тушуниш мумкин эмас. Фақат ижтимоий воқеликлар моҳияти, инсон онги ва эстетик савияси, дунёқараши ушбу боқий тушунчаларга чуқур мазмун бахш этиб келаётир.

А.Орипов тўртлигида инсон шахсиятида зухур топган хислат ва иллат кўринишлари мухтасар ифодасини топган. Унга бирон сўз қўшиш ёки олиб ташлаш ҳам мумкин эмас. Инсон ҳар бир даврда ижтимоий-сиёсий, маданий воқеликнинг кўзгуси бўлиб келган. Одамларнинг ҳаёт тарзидан у яшаган замон ҳақида, ижтимоий воқеликлар тўғрисида тасаввур ва тушунчаларга эга бўламиз. Шу боисдан ҳам шоир учун сўз қадри нимадан иборат, деб сўралгудек бўлса, Абдулла Орипов, сўз — бу оламгир меҳнатдир, деб жавоб берса керак. Негаки, унинг ўзи, ҳар бир шеър устида ишлаш — мен учун жанг майдонига киргандек гап, деб эътироф этади. Дарҳақиқат, А.Орипов та-

факкур тарзида ўзбек тилининг ширали, сербўёқ, тароватли, пурҳикмат бойликлари намойиш топаётганлигини кўрамиз.

Демак, бадиий-эстетик тафаккур табиатиға кўра, А.Орипов ижоди сўз зиммасига юклаган ижтимоий-фалсафий мазмун кўлами, миллат онги ва дунёқарашига олиб кирган эрк ғояларининг салмоғи жиҳатидан XX аср ўргалари — XXI аср бошлари шеърятти тараққиётида алоҳида босқич бўлиб қолди. Олам билан одам феъли-фаолиятини, жамиятнинг сир-синоатини тушуниш ҳамда тушунтиришда реалистик тасвир маданиятининг янги саҳифасини очди. Имкониятларининг адоқсизлигини туркий лисон мисолида тасдиқлади. Поэтик жанр ва шакллар (достон, шеърый фожиа, драма, эртак, сонет, ғазал, рубой, тўртлик, саккизлик), бадиий тафаккур типлари (романтик, реалистик, эртак ва афсоналар асосига қурилган рамзли тафаккур тарзи) — барча-барчаси ҳаётни ҳаққоний идрок ва ифода этиш воситаларидир.

Абдулла Ориповнинг ижодий тажрибаси исботлаётирки, эстетик йўналишларнинг хилма-хиллиги, фалсафий-бадиий умумлашмаларнинг теранлиги ва турфалиги шеърый санъатни ҳаётга яқинлаштиради. Кўнгил деб аталган қоронғи дунёга нигоҳ ташлаш, ботинидаги Раҳмон билан Шайтоннинг абадий курашини кўриш ва кўрсатиш учун игнанинг кўзидек туйнук очади.

ШОИР – МИЛЛАТНИНГ МАЪНАВИЙ МУАЛЛИМИ

(Абдулла Орипов лирикасида шайтон рамзининг
бадий-фалсафий маънолари)

Ўзбек тупроғи азал-азалдан шоирлар ватани. Ўзбекистоннинг ўзи шоир бир юрт. Ўзбек тупроғи куйласа, ҳатто қайрағочлар ҳам рақсга тушиб кетади, дейишади. Бу-бежиз эмас, албатта. Негаки, кўҳна Шарқда чақалоқларнинг қулоғига азони ҳам шеър билан айтишади. Шеърый идрок, шеърый нафосат, поэтик туйғу болалигидан халқимизнинг вужуд-вужудига сингиб кетган. Шу боисдан ҳам қадим Шарқда шоир бўлиш ниҳоятда шарафли ва ниҳоятда масъулиятли. Атоқли қалмиқ шоири Давид Қуғултинов: "Мен ўзбек шоир биродарларимга яхши маънода бир оз раҳмим келади,-дейди.— Нега? Чунки, бу халқ бадий сўз даҳоси Алишер Навоий ижодидан баҳраманд. Навоийдан кейин шоир бўлиш, халқ эътирофига сазовор бўлиш осон иш эмас. Не бахтки, бундай жасорат содир бўлди. XX аср ўзбек поэзияси, унинг машҳур намояндalари ижоди ана шу жасорат далилидир. Бугунги ўзбек шеърияти ютуқлари ҳам дунёга юз тутган".

Дарҳақиқат, мустақиллик даври шеърияти осмондан оёғини узатиб тушгани йўқ. Қўққисдан юзага келган, кутилмаган адабий ҳодиса эмас. Уни XX аср ижтимоий-адабий ҳаёти елкасида опичлаб катта қилди. Кўз очиб одам танишига, эл-юртга танилишига замин ҳозирлади. Табиатда ҳеч бир нарса соф кристалл ҳолатда учрамас экан. Ёруғлик билан қоронғилик қоришиқ ҳолда зоҳир бўлгани, тонглар тунлар бағрида камол топгани, ундан ажралиб чиққани сингари халқимизнинг миллий мустақиллиги ҳам шўро салтанати товонининг тагида кўз очди. Шўро тузуми таназзулидан кейин вужудга келган бўшлиқни башарий-инсоний қадриятлар эгаллаб борапти.

Эндиликда бадий-эстетик тафаккуримиз табиатида жиддий сифат ўзгаришлари жараёни кечмоқда. Бугунги кунда эзгулик, адолат, гўзаллик сингари умумбашарий эстетик ме-

зонларга асосланган бадийят намуналари маънавий маданиятимиз хазинасини бойитмоқда. Миллатнинг маънавияти, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, инсон тақдири шеърятимиздаги бадий тадқиқотчилик меҳварига айланди. Зеро, инсон онги-шуурини, инсон қалбини забт этиш, англаш ҳамда тушунтириш учун кечган ва кечаётган кураш-бадий тадқиқотчилик ҳеч қачон тинган эмас, тўхтамайди ҳам. Мабодо ана шу кураш сўнгудек бўлса, Одам фикрлашдан, ҳиссий идрокдан тўхтаб қоларди. Бу эса, жамиятларнинг маънавий-интеллектуал ҳаётини ҳамиша янгилаб туради.

Адабиёт ҳам инсонга ўхшайди. Уни тўла-тўқис англаш ва тугал тушунтириш ниҳоятда қийин. Инсоннинг тафаккур миқёслари бамисоли осмон; кўнгли эса худди уммон. Уммонни қучоқлаб бағринга ололмаганинг, осмонни икки қулочингга сиғдира билмаганинг каби, Одамни билиш ҳам, унинг феъл-атвори, табиатини мана бундай дея англатиш ҳам шунчалик маҳол. Бугунги шеърӣ маданият табиатидаги янгиланиш хусусиятларига оид кузатишларимиз инсон-жамият-табиат ўртасидаги робиталарни билишга қаратилган майл-интилишдир. Инсон ҳам жамият сингари муттасил такомилда. Шу боис, замондошларимиз онги, тасаввури ва тушунчалари, айтайлик, кечаги шўро кишилари дунёқарашидан тубдан фарқ қилади.

Бугунги шеърӣ жараёнда кечаётган фазилатлару камчиликлар инсон ва жамият ҳақидаги ҳақиқатларни айтишга интилиш билан боғлиқ. Ижобий майллар ҳам, ноқисликлару иллатлар ҳам кўнгил тоғларидан бошланиб, яна кўнгил кўчаларига келиб тугаётир. Шу жиҳатдан олганда, шеър-бу дўппини чаккага кўндириб, бўла болишларга ёнбошлаб, кўнгил ҳуши учун ёзиладиган эрмак эмас. Ҳар жойни қилма орзу ҳар жойда бор тошу торози, дейди халқимиз. Шеър, жамият билан инсон кўнглини вобаста англашга, ёритишга қаратилган олижаноб вазифаси билан ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. Шунинг учун шоирлик кўнгил ҳуши эмас, кўнгил иши бўлиб келган. Шу маънода, шоир-ёзувчи миллат ва жамиятнинг маънавий-ахлоқий ҳаёти учун ҳамиша масъул, жавобгардир. "Ер юзига ҳар қалай бизлар кўпроқ бурчлимиз"(Абдулла Орипов).

*Бир йўл чеккасида ётибман нолон,
Чорасиз бўлсам-да, мен ҳам тирик жон.
Устимга отингини сояси тушди,
Жиловини нари тортсанг-чи, нодон.*

Шеър — сўз санъати, тафаккур маданияти сифатида вужудга келган олис-олис замонлардан буён унинг энг азалий ва энг янги ўрганиш объекти инсон. Мана, бир неча минг йиллардан бери инсоннинг поэтик тасвирида мукамалликка эришилди, деб бўлмайди. Бугунги поэтик жараёнда инсон билан жамиятни яхлит бирликда ўрганиш, одам табиатидаги интеллектуал-ахлоқий фазилатлар билан баробар феъли-фаолиятидаги иллатларни поэтик идрок ва ифода этиш устиворлик қилмоқда. Ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантириш, жамият психологияси билан инсон руҳиятини вобаста тадқиқ этиш, олис мозий воқелигига, буюк аждодлар ҳаёти билан тақдирига мурожаат орқали бугунги куннинг ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларига жавоб излаш шеъриятимиздаги поэтик тадқиқотчилик меҳварига айланди. Кейинги бир-икки йилда яратилган шеърини асарлар бунинг тиниқ тасдиғидир.

Мажозий образлилик — рамзли образлар воситасида фикрлаш кейинги йиллар шеъриятида ҳақ гапни айтишнинг муҳим шакллари билан бирига айланди. Биргина Абдулла Орипов билан Шукрулло шеърларидаги шайтон образининг бадиий-фалсафий талқинлари бу борада фикр юритиш учун кенг имкониятлар беради. Хусусан, биргина шайтон образи мисолида ушбу тамойилнинг етакчи хусусиятларини кузатиш мумкин. Маълумки, инсон кўнглидаги Раҳмон билан феълидаги шайтон ўртасидаги кураш тирикчилигининг моҳиятини белгилайди. Шукрулло талқинига кўра, шайтон асло ўлмайди. У инсон кўнглини маҳв этиш учун асло тиним билмайди. Кеча-кундуз ҳозир нозир. Ҳар қандай эзгу амаллар, адолат, олижаноблик унинг учун буткул ёт. Имон бутунлиги Шайтон кутқуларидан бандани халос этади, деган инсонпарварлик ғояси Шукруллонинг "Имон", "Макон", "Экология" шеърлари мазмунини ташкил этади.

Шайтон сифат одамлар қай тариқа пайдо бўлади? Қачонки, иймони суст, маслак-эътиқодда оғмакаш, минг бир қиёфали одамлар ҳар хил шайтоний майлларга мойил бўлади. "Фалончининг кўзида ажинаси бор", "Писмадончининг шайтони ёмон" деган узунқулоқ гаплар олис замонлардан мерос.

Абдулла Орипов шеърлятида шайтон рамз. У жамиятдаги, одамлар феъли-фаолиятидаги ҳар қандай ғайриинсонийликлар тимсоли сифатида фалсафий мазмунда тадқиқ этилади. Ғоят рангин қирралари билан теран ёритилади ("Шайтон", "Лўттибоз", "Дилозор", "Икки ғаним", "Ишлари иғвою туҳмат ва риё", "Адолат", "Оқлар ва қоралар", "Жаннат дер...", "Тикланиш бир ёнда...", "Комиллик", "Сирли олам" ва ҳ.к. шеърлари). Ҳаётнинг сирли, сеҳрли мўъжизаларини қарангки, шайтон инсон қиёфасида ҳам намоён бўлади. Ва беҳад феъл-атворларнинг адоқсиз найранглари, ғайриинсоний қилиқларини кўрсата беради.

*Яна бирин билиб бўлмас ёшми ё кекса,
Билиб бўлмас сиғингани раҳмдонми, шайтон.
Битта кўзи нимадандир дув-дув ёш тўкса,
Бошқа кўзи нимадандир чарақлар шодон,
Булар таъма қулларидир, лўттибоз ва суқ,
Ҳаёлида на Оллоҳ бор, на юртнинг ғами.
Бундайларда наинки кўз, қалбнинг ўзи йўқ,
Лекин сирга тўлиб кетган буткул олами.*

Абдулла Орипов лирикасида шайтон кўриб-билиб бўлмайдиган ҳаёлий-фантастик хилқат эмас. У шундоққина ёнгинамизда биз билан бирга юрган кимса. Унинг борлиғи сирга тўлган. Шунчалар мубҳамки, босган изларию қилмишлари, сўзларию кирдикорлари одамийликка мутлақо ёт, бегона. Шу жиҳатларга кўра, у аниқ белгиларга, чизгиларга, аломатларга эга бўлган одамнинг иккиламчи қиёфаси. У биргина одам қиёфасига кириб, ёлғиз кимсаларнинг ғайриинсоний феъл-атворини намоён этиш билан кифояланмайди. Шайтон шунчалар ғайриодамийлик иллатларини ўзида мужассам этганки, жамиятдаги муайян ғоявий йўналишлар, иж-

тимойй кучлар ҳақида тасаввур беради. У жамиятдан, биздан айро тушмайди. У ғойибдан келиб қолмаган. У Одамнинг ич-ичига яшириниб олган Зулм. Иймони суст, эътиқодсиз, оқибатсиз, меҳр-шафқатсиз кимсалар руҳиятини ўзида ифодаловчи турфа қиёфаларда зоҳир бўлиб гуради.

Шоирнинг лирик қаҳрамони давр ва жамият ҳаётида, инсон ва замон тўғрисида мушоҳада юритар экан, шайтон одамлар руҳониятини кемириш орқали жамиятнинг маънавий-ахлоқий тизимларига раҳна солувчи қора куч — Зулм тимсолида талқин этилади, тасвирланади. Ана шу тахлиғ умумлаштирувчи маъноларига кўра, кейинги пайтларда маънавий ҳаётимизда содир бўлаётган турли хил ғайриинсоний воқеа-ҳодисалар турфа қиёфалардаги шайтоний фаолият миосолида гавдалантирилади.

*Шайтоннинг ҳунари чиндан ранг-баранг.
Саллани пайтава қилиб ўратгай.
Агар сидқидилдан кўрсатса найранг,
Нодонни шоҳ қилиб, юртни сўратгай.*

Шайтон қилғилиқни қилиб бўлгач, ўзини ҳақман, демайди. Шу боисдан у турфа қиёфаларга кириб, ўзини яширади. Ўзлигини очиқ-ойдин ошкор этмайди. Ажабланарлиси, атроф-теварагимиздаги одамлар шайтоний қилмишларга гўё кўникиб қолгандек бефарқ, бепарво. Шайтонийлик тарафдори бўлмаса-да, лўттибозликларга қарши курашмайди. Шайтон феълли кимсалар кўргуликларига иссиқ ҳам, совуқ ҳам эмас. Шайтонга нисбатан қатъий ва аниқ муносабат билдирмаслик тирик ўликларни, юриб-кўриб, гапириб турган жонли мурда сифат одамлар тоифасини вужудга келтиради. Улар бугунини ҳам, эртасини ҳам ўйламайдиган таъмагирлар, нафс бандалари, нафс қуллари.

Шоирнинг бадиий-фалсафий талқинига кўра, шайтон инсон ботинида ҳамиша яшаб келган ва бугун ҳам ўқтин-ўқтин ўзлигини намоён этиб қўяётган иккинчи кўриниши. Одамнинг ичидан туриб, турли мазмунда овоз бераётган садо эмас. У одамнинг хоҳиш-иродасини, майл-маслакларини муайян

йўналишга солаётган сезилмас куч. Одам ҳамиша комилликка интилади. Ўз шахсида комиллик хислат-фазилатларини тарбиялаш, шакллангириш учун ёзгиради.

*Худойим, не учун қилмадинг карам,
Нечун комил эмас ақлим, юрагим.
— Агар сен мукамал бўлсайдинг, бандам,
Унда қолмас эди менинг керагим.*

Хайратланарлиси, шайтоний аломатлар одам ботинидан турфа садолар бериб, яшашда давом этаётганлигини билдириб туради. Нетонг, банда ўз ичидаги шайтон овозини ўчиришга, негадир, ботинмайди, интилмайди. Аксинча, уни эшитишга кўнади. Оқибатда, шайтон бандани ўз йўриғига солади. Ўз "ноғорасига" ўйната бошлайди. Турли шаклдаги субутсизлик, хиёнат, фитна-ифво ва ҳ.к. эътиқодсизлик, гайриинсонийлик кўринишларининг илдизи, аслида, шайтон измига йўрғалаш оқибатидир. Гарчанд шайтон саси субҳи сабо сингари ёқимли туюлса-да, эътиқодсиз одамларни охири берк кўчалардан олиб чиқишга хайрихоҳдек сезилса-да, одамни йўлсизликка етаклайди. Охир-оқибат ботиндаги мусиқий садо фожеага, туйғуларнинг йиғисига уланади. Ёвузликнинг тантанасини тасдиқлайди.

*Балки сен билмассан нимадир савоб,
Балки яхшиликка бормаган қўлинг?
Сенга ким амр этди, айлагил жавоб,
Нечун ёвузликка бурилди йўлинг?*

Шайтоний васвасалар тотли ҳою ҳаваслар шаклида одамнинг кўнглини эритади. Қисир сигирнинг елинини ийдирган каби ширин ёлғонлар беланчагида овутади. Одам ёзгиради, куйиб-пишади; турли хил зулм-залолатни замон зайлига йўяди. Бошини тўрт томонга уриб, йўлсизликдан жизғанақ бўлади. Булар Шайтон шўришларининг ҳаммаси эмас. У одамни охир-оқибат ўзини ўзи унутишга, ўзлигидан тонишга, аслини йўқотишга олиб келади. Ширин ёлғон шайтон-

нинг бор-бути. Милтиллаган томчилар тариқасида одам шу-урини маҳв этади. Кўнглини сусайтиради. Азми-шижоатини сўндиради. Ваъда қилинган боқий жаннат боғлари мутелик тоғлари эканлигини, афсуски, одам пайқамайди. Кўнгилдан озиш-ана шу ўзликдан тониш лаҳзаларини юзага келтиради. Тухмат, разолат, хиёнат, ёвузлик кўринишларини одам ёмон кўради. Улардан нафратланади. Ва лекин, Одам-тирик жон. Ўнг қўли бунёд этган саодат қасрларини чап қўли култепарларга айлантиради.

Ана шундай асноларда Одамни тушунмай қоласан. У шайтон билан иттифоқ тузганми? У шайтонни ўзининг ҳамсояси деб биладими ёки ашаддий, аёвсиз душмани деб нафратланадими? Одам шунақа англаш қийин бўлган сирли, мўъжизакор хилқат экан-да! Шайтон ҳар бир иймони суст кимсанинг ичига яшириниб олган. Виждонини очофат нафсига қўшиб ютиб юборган кимсаларнинг ҳар бир одимида ҳозир у нозир.

Шайтоннинг одамлар ботинида яшаб келаётганлиги шарофатми ёки касофатми? Абдулла Орипов шеъриятида айни шу ҳолат банданинг ўнганмас фожиаси сифатида талқин этилади. Одамнинг энг катта хатоси ҳам шунда. Шайтон қавмига феълидан жой бериб қўйганлигида. Чақин ақллари кўлмақларга, олов юракларни сўник кул уюмларига айлан-тириб қўйиши ҳам шундан. Шайтоннинг энг олий мақсади инсон кўнглидан раҳмонни қувиб чиқариш, унинг ўрнини эгаллаб олиш. Инсон наслига ер юзида умргузаронлик қилиш буюрилган олис замонлардан бери кўнглини забт этиш шайтоннинг олий аъмоли. Ана шу мақсадни амалга ошириш учун ер юзига ёвузлик уруғини сочиб чиққан. У эса, муттасил болалаб, қабоқат, залолат, риё-адоват, ғараз-ришват ва ҳ.к. инсонийлик кушандаларининг кўпайишига сабаб бўлмоқда.

Шайтон ҳар нарсага қодир. Унинг қўли ҳам, қадами ҳам узун. Қўли етмаган, товони тупроқ искамаган гўша қолмаган. Бирдан-бир илҳақ, умидвор маъво-бу инсон кўнгли. Ундан бир чимдим жой энлаш учун одам наслини не-не қилмиш-қидирмишларга дучор қилмаяпти дейсиз. Инсон гирифтор бўлган энг ёвуз тузоқ-бу шайтоний нафс. У зулм-залолатнинг

мунофиқ кўринишларидан бири. У инсоннинг иймонию виждонини еб битиргач, охири бошини еб тугатади ("Анави нодончи, еб бўлгач бошинг, На афсус чекади, на раҳмат дегай"; "Ишлари иввою тухмат ва риё, алдамчи ҳаромхўр, иймонсиз бало"). Шайтоннинг барча кирдикорлари зулм соясига кўрпача солишдан иборат.

Нетонгки, шайтон қилмишларининг барча кўринишлари (хиёнат, тухмат, риё, гийбат, касофат, қабоҳат, ёмонлик, мунофиқлик, ришват ва ҳ.к.) ниҳоятда яшовчан. Тухуми, уруғи тошлоққа тушса мустаҳкам илдиз отиб, ёвузлик меваларини тугаверади. Имони суст, ношуд ва нодон кимсалар нафсини залолат мевалари билан қондираверади. Шайтоннинг қилт этган тебраниши ҳам зулм манфаатига хизмат қилади. Жамиятнинг гуманистик негизларини кемириш, одамдаги инсонийлик хислат-хусусиятларига раҳна солиш ва шу тариқа кўнгилларни забт этиш, зулм-залолат нуқтаи назаридан иш юритиш Шайтон хатти-ҳаракатидаги эркинлик табиатини белгилайди.

*Унинг ҳам одамдек бор юзи, кўзи,
Лекин алдаб кетар куппа-кундузи.
Манфаат бўлса бас, қайтмас балодан,
Қуруқ чақа берар чўкса, дарёдан.
Унинг жинси йўқдир, йўқдир миллати,
Умумбашарийдир, яъни илллати.*

Қачонки, эзгулик гафлатда қолган замонда одамлар ҳаётини иблис бошқаради. Бу, ирода-раъйини шайтон измига топшириб қўйиш билан баробар. Ва лекин, инсон кўнглини ўз қурбонига айлантирганича йўқ. Шу боисдан ҳам у ўзини боқийликка эришдим, дея олмайди. Ўз қилмишларидан барибир ҳадик-хавотирда. Негаки, бандасининг билиб-билмай қилган гуноҳларини кечиргувчи, шайтон макрига учиб йўл қўйган айбларини мағфират этгувчи Қодир Эгам бор. У— ўн саккиз минг оламда кечаётган жамики руҳоний ва жисмоний воқеалару ҳодисалар мувозанатини белгилаб бергувчи, тутиб тургувчи олий ҳакам.

Инсон шахсидаги Шайтон билан Раҳмон кураши ҳаётнинг азалий ва абадий қонунияти тақозоси. Оллоҳ иродасигина унга кушойиш бағишлайди. Ёруғлик билан қоронғилик, эзгулик билан залолат, тириклик ва ўлим сингари боқий масалаларни ҳам юзага чиқаради. Уларнинг муҳорабаси йиғи билан севинч тариқасида амал топгани сингари шайтон билан раҳмон деганда боқий қарғиш билан олқиш тасалли ва таскин бағишлайди. Шайтон қилмишлари ила Оллоҳнинг қаҳрига-қарғишига гирифтор. Раҳмон эса ер юзидаги эзгулик ва ёруғлик, инсон кўнглидаги одамийлик тимсоли бўлганлиги учун ҳам боқий олқишга сазовор. Шу маънода, раҳмоний хислат-хусусиятлар инсон руҳониятини поклайди. Эзгулик, ёруғлик шуълалари ила кўнгилларни чароғон этади. Кишилик жамиятларида умри битган, чириган тузумлар ўрнида башарий қадриятлар устивор бўлган янги маъволар қарор топишига умид уйғотади. Одамлар кўнглида эртанги кунлари заволли эмас, иқболли бўлишига ишонч чироғларини ёқади. Умид ва ҳадик-хавотир туйғуларини инсон тириклигининг доимий йўлдоши. У, ҳатто, сўнги йўлга кетаётганда ҳам охират саодатини кутади. Ризвон боғларида кавсар булоқларининг сувларидан баҳраманд бўлишга илҳақ...

Абдулла Орипов шеъриятидаги шайтон билан раҳмон ўрта-сида кечгувчи кураш лаҳзалари бугунги куннинг маънавий-ахлоқий масалаларига фалсафий йўсинда жавоб излаш, демакдир. Жамият билан инсон психологиясида зоҳир бўлаётган турфа ахлоқ кўринишларига бадий-фалсафий ечим излаш самараларидир. Инсон ҳамиша ўзини-ўзи фикран ва руҳан поклашга мажбур. Ботинидаги шайтон ва раҳмон олишувини уни ана шу боқий "жазога" маҳкум этган. Ана шу ҳукм ҳамиша шайтонга ҳай деб туришга, инсонийлик иродасини шайтон измига топшириб қўймасликка, раҳмоний фазилатлар билан руҳиятини тозартиришга олиб келади.

Бадий-фалсафий талқинларга кўра, банданинг шайтон кутқулари қаршисидаги ожизлиги, саросимага тушиб йўлдан адашиши, йўлсизликка гирифтор бўлиши энг катта фожиадир. У инсон иродасининг мўртлиги, шахсиятининг си-

ниши, демақдир. Бу нарса, охир-оқибат Зулмнинг тантанасини таъминлай оладими? Кези келганда, инсон шайтоннинг ҳам хизматини қилар экан-да. Ироданинг ожизлиги, иймон сустиги шахс фожиасини белгилаб бераркан. Ва демакки, жамиятнинг маънавий-ахлоқий муҳитига таъсир кўрсатиб, шайтоний аломатларнинг ҳаққалаб кетишига олиб келаркан. Инсон иродаси билан суҳбатга киришган ва икки ўртада хайрихоҳлик иттифоқи – битимини тузишга эришган Шайтон Раҳмоннинг эркига ҳам тажовуз қила бошлайди. Оёқ ости қилишга интилади. Бунинг оқибати эса ўнглаб бўлмас фожеаларни келтириб чиқаради...

"Хожалар" шеъри шу жиҳатдан, айниқса, ибратли. Ҳалоллик, тўғрилиқ маърифатли кўнгилнинг раҳмоний хислатларидан. Не тонгки, ўртада шайтон оралагач, ҳатто ҳожиларни ҳам йўлдан оздириши ҳеч гап эмас экан ("Ҳожининг ҳамёнин урди-ку ҳожи"). Ҳамёнидан мосуво бўлган кекса чол чорасиз лолу беҳол. Фақат, "дилида шукронаю тилида дуо".

*Ўғри ҳожи эса мамнун ишидан,
Тинмайин саждага эгилар боши.
Нобакор банданинг бу қилмишидан
Бадтарроқ қорайди Каъбанинг тоши.*

Исломиё маданиятда ибодат руҳоний покланишнинг энг олий кўринишидир. Инсон фожеаси шундаки, Оллоҳдан мағфират сўраб, саждага бош қўйган ана шундай тансиқ асноларда ҳам ичидаги шайтон қора қилмишларга қўл уриб кўяди. Кўнгилни кирлантиришга, чиркинлаштиришга интилади. Гуноҳларидан фориф бўлиш учун қанчалик уринмасин шайтон билан "иттифоқ тузган" — келишиб яшашга мойил бандалар покланиш ўрнига қўшимча гуноҳи азим орттираётир. Покланиш-шайтоннинг дастёри эмас. Шайтоний иллатлар урчиб кўпаядиган восита ҳам эмас. У Оллоҳнинг назари орқали кўнгилларга туташажак шуъла-ёруғлик. Агар шайтон йўриғи одамни маҳв этган бўлса, саждага бош ургани бефойда. Одамнинг ўзи хоҳламаса ҳам кўнглига уя қурган шайтон қилмишларидан қайтмайди. Одам гуноҳга қўл ургангани билмай қолади. Шайтон-

нинг азми қарори билан кўнгиллар раъйи, инон-ихтиёри бирлашган жойда энг катта гуноҳлар содир бўларкан.

Абдулла Орипов лирикасида шайтон рамзининг бадий талқинлари орқали кузатишимиз мумкинки, фикр-тафаккур улкан ёруғлик салоҳиятига эга. У онг-шуурларга қувват бериши билан баробар туйғуларни ҳам тарбиялар экан. Шу маънода у ҳеч қачон жамиятларнинг мардикори бўлган эмас. Тафаккур — руҳоний нур. Одамларни маънан ва фикран бойитиши баробарида жамиятнинг маънавий-ахлоқий муҳитига таъсир кўрсатади. Ахлоқий маданиятини такомиллаштиришга, тарбиялашга рағбат кўрсатади. Шу жиҳатдан ҳам, ёруғ тафаккурнинг инсоният тарихида обрўси баланд. У ҳеч кимдан, шу жумладан, жамиятлардан ҳам қарздор бўлмаганлиги боис, бўйинини ичига тортиб, ер чизиб ўтирмайди. Одамлар феъли-атворидаги, жамият психологиясидаги ғайриинсонийлик кўринишларини, унсурларини кўрганда фиғонидан тутун чиқиб кетади. Инсон шаънига иснод келтирадиган ахлоқсизлик, ўғрилик, зулм-залолат рўпарасида бош эгмайди. Таслим бўлмагани учун ҳам фикр-озод. Шайтоннинг хизматини қилмагани боисидан ҳам тафаккур-эзгу, олижаноб. У ўз эркини қурбон қилиб бўлса-да, бўйни йўғон амалдорларнинг, кекириб гапирадиган бойларнинг, зуғумкор кучларнинг югурдаклигидан бош тортади. Зулмга қайтиш ақлни ўлдиради. У одамларнинг чўнтагидан тушиб қолган садақа-чақаларга, мутелик пайтаваларига, ялтоқилик кўланкаларига айланади. Эзгулик билан залолатнинг ораси бир қадам, дейишгани ҳам шунданмикан?

Шайтон-яшовчан экан, унинг қора қилмишлари ҳам боқийми? Фақат эзгулик, гўзаллик, адолат эмас, шайтоний иллатлар, зулм-залолат ҳам кишилиқ жамиятини безайди-ми? Турфа хил касалликлар, маънавий-ахлоқий қашшоқлик, айш-ишрат ва ришват ва ҳ.к. мил-мил шайтон қилмишлари, не-не бадкирдор қиёфалари раҳмоний хислат-фазилатлардан кўра устунми? Йўқса, нега шайтонга кўшиб қилмишқидирмишларини ҳам таг-туғи билан супуриб ташлаш, йўқотиш мумкин эмас? Демак, шайтон ҳам ҳаётни, одамларни севар экан-да? Шайтонда ҳам меҳр деган туйғу борми? У фақат ёмонликни кўравермасдан яхши кўришни ҳам била-

дими? Раҳмоний меҳр-шафқат, туйғу оловдек ҳароратли, иссиқ. Ва лекин, шайтон нигоҳи мунчалик қаҳрли, қаҳратон совуқ? Нега йўқса раҳмонийлик жаннатий-ку, шайтонийлик дўзахга маҳқум? Ер юзи, тириклик, ҳаёт шу тахлит сирли-мўъжизакорлиги билан гўзалми?

*Ҳар мўмин дилида бир орзу фақат,
Ҳар дамда ўйида Маҳшарнинг кунни.
Оллоҳ гуноҳларин қилиб мағфират,
Зора ноил этса жаннатга уни.*

Инсон орзу-умидлари умрига йўлдош. Шу боис, ниятинг яхши-эзгу бўлсин, дейишади. Меҳр-шафқат ёки нафрат, турфа хил туйғулар юракка берилган. Кўнгил эса раҳмонга мансуб. Шайтонда қалб бўлмагани учун ҳам туйғудан бенасиб. Инсон маънавиятини саодатманд, кўнглини обод этиш учун кечган ва кечаётган курашда шахсиятлардаги фазилатлари иллатлар рўйи-рост кўриниб қоляпти. Шайтон айрим кимсаларни ўзига мутеъ қилса-да, башариятга йўл тополмаяпти.

Шоирнинг лирик қаҳрамони ҳаёлини тунлари ҳам қутлуг умидлар чулғайди ("Ўзинг ёрлақагин мени ҳам, ё Рабб"). Ундан шафқат-шафоат сўрайди. Эзгу орзуларига кушойиш тилайди. ("Расулуллоҳ демиш: киши жаннатга киргайдир севikli одами билан"). Инсон нияти эзгу бўлганлиги боисидан у жаннатийдир. Қора ният ёвуз иллатлиги учун ҳам шайтон дўзахийдир.

Шайтонда тил ва кўнгил йўқлиги учун одамнинг ичига-феъли-атворига яшириниб олган. Йўқ нарсага қулф урилмайди-да. Шайтоннинг "тили" тийилган-боғлоқлик, "қалби" қулфлоглик эмас. Инсон ичига уя қурганлиги боисидан унинг қиёфасига киради; кўзларига туфик суртиб, ёлғондан йиглайди; товонини қитиқлаб кулдиради. Нима учун шайтон миллион йиллардан бери инсон кўнглига йўл топишга интилади. Ўзини ўтга-сувга уриб, ёвуз ниятидан ҳалигача қайтмайди? Боиси нимада? Сабаби инсон кўнгли боқий инсонийлик салтанати эканлигида. Умумбашарий инсоний қадриятлар ошиёни эканлигида.

Инсон барру бахрларда умргузаронлик қиларкан, кулгию йиғи, севинчлару қайғу аламлар, иқболу бахтсизликлар, меҳр-шафқату нафрат, донолигу нодонлик ва ҳ.к. турфа туйғулар камалаги ёлғиз бандасига хос. Банданинг дилига нақшланган. Шоирнинг "Кибр" шеърида шу тахлит кечинмаларнинг бири-кўнглига шайтон оралаган кибрли кимса ҳақида сўз юритилади. Савлатидан эшак ҳуркадиган шундай калондимоғ, кибрли кимсалар саломингга алик ҳам олмайди. "Уларнинг гапирмай юргани яхши, дейди лирик қаҳрамон.-Чунки нодонлиги билиниб қолар."

*Улар ташлаб юрар елкага тўнни,
Кибр белгисидир бу ҳам, бегумон.
Демишлар:-Ҳой банда, кийиб ол уни,
Йўқса, туйнугидан киргайдир Шайтон.*
(*"Кибр" шеъри*)

Камтарлик, камсуқумлик, саҳоват ва ҳ.к. инсон шахсини зийнатлайдиган хислатлар комилликнинг гўзал белгиларидир.

*Ҳижратинг шунчаки саёҳат эрур,
Унутар бўлсанг гар зарра иймонни.
Маккага етти қат борганча бўлур,
Бошини силасанг ўксик инсонни.*
(*"Риоя" шеъри*)

Ёки:

*Бир бурда нон сўраб йиғласа гўдак,
Дийданга келмаса агар қатра ёш.
Масжиду черковинг энди не керак,
Яхшиси, йўқликка олиб кетгил бош.*
(*"Эзгулик" шеъри*)

Ёки:

*... Бандага жоиздир фақат камтарлик,
Йўл настан бошланар камолот томон.*
(*"Камолот" шеъри*)

Капалакдек ожизлигу тўфонлардек қудрат ва шиддат инсон юрагига жойланган, вужудида мужассам. А.Орипов лирикасидаги бадиий талқинларнинг фалсафий мазмуни шундан иборатки, банданинг ожизлигию мўъжизакор қудратшижоатидан шайтон қулиб юради. Боиси, ҳар икки ҳолатдан ҳам у манфаатдор. Бандани адоқсиз ўқинчлару қайғуга солган нарса, эзгу -олижаноб саъй ҳаракатлари ҳар доим ҳам амалга ошмаслигида. Не-не ёруғ умидлари сароб бўлиб чиқишлигида. Ахир, ҳаётни, дунёни яна-да гўзал, яна-да олижаноб қилиш учун жонини жабборга бергудек ёзгирадигу, қуйиб-ёниб яшайди-ку. Не йўқса, умидлари охири тўзонга, севинчлари йиғига, уммонлари кўлмакка айланиб қолаётир.

Айбсиз айбдор бўлиб қолмаяптими? Лирик қаҳрамон ўқинчларию изтиробларининг чеки-чегараси йўқ. Бани башарнинг иқболию заволи кимнинг измида? Дунёга ўт кетса, ҳўлу қуруқ баравар ёнади. Ва лекин ўша оловни ёққувчи ким? Миллатнинг ва демакки, бани башар аҳлининг маънавий-ахлоқий, интеллектуал камоли ёки таназзули, минг бир қиёфали инсонсифат шайтонлар илкидами? Нега йўқса, Раҳмон бунчалар ожиз-нотавон? Нега инсон ўз эркини Шайтондан асраб вояга етказа олмайди?

Кўпинча лирик қаҳрамоннинг бу тахлит кўплаб саволлари олдида шеър ҳам лолу беҳол... Ҳаёт қанчалар серқирра бўлса, одамлар ҳам шунақа, англаш-тушуниш ҳамда тушунтириш ниҳоятда қийин сирли, сеҳрли, мўъжизакор хилқатдир. Поэтик рамзлар ҳам шунақа серқирра, теран ва маъноли бўлиб бормоқда.

Демак, бугунги поэтик жараён юзасидан олиб борилган муайян кузатишларга таяниб, қуйидагиларни айтиш мумкин. Биринчидан, ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантириш шеърятимиз тараққиётининг барча даврлари учун ҳам бош хусусият бўлиб келган. Унга эришиш йўллари кўп, усуллари ниҳоятда хилма-хил. Хусусан, мажозий, тимсолли образлилик ҳақ сўзни айтишнинг, воқеликни рамзлар воситасида реалистик идрок этишнинг шаклларида бири. Бугунги фалсафий лирикамизда ҳаёт ва ўлим, тирикликнинг мазмун-моҳияти, замонга муносиб яшаш маъноси, эзгулик

ва зулм-залолат, ишқ-муҳаббат, садоқат ва хиёнат, риё ва ҳ.к. боқий масалалар теран тадқиқ этилмоқда.

Боғ, Дараҳт, Йўл, Офтоб, Тонг, Нур, Шамол, Қуш, Сув, Тупроқ, Куй ва ҳ.к. рамзли образларнинг маъно теранлиги, кенглиги шоирлар бадиий дунёсининг нечоғлик бойлигидан, гўзал ҳиссий тафаккур миқёсларидан дарак беради.

Иккинчидан, кейинги йиллар бадиий тафаккуридаги сифат ўзгаришлари нафақат XX аср классикаси, шуниндек, Шарқ ва Ғарб, Лотин Америкаси, япон, ҳинд, инглиз ва ҳ.к. бадиий-эстетик тажрибаларидан озикланишда ҳам зуҳур топаётир. Сиёсатлашмаган, мафкуравий манфаатдорликдан холи кўнгил шеърояти унинг устивор хусусияти бўлиб қолди.

Эзгулик, гўзаллик, адолат принципларига асосланган классик поэзиямизда шаклланган умуминсоний гуманистик ғоялар ҳозирги шеъроятимизнинг бадиий ифода воситаларини кенгайтирмоқда. Ижтимоий-ахлоқий масалаларни бадиий ўзлаштиришга асқотяпти, классик адабиётимизда вужудга келган ҳаётбахш ғоялар тизими ўзликни англашда, онг-шуурларни ўстиришда, олам ва одам сир-синоатларини тушунишда, тушунтиришда катта ёрдам бермоқда.

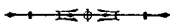
Ушбу тамойил, айниқса, ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, рубоий, фард, лиро-эпик дoston сингари жанрларга кўплаб мурожаатда яққол намоён бўлаётир.

Учинчидан, ҳозирги босқич шеърый тафаккури ривожининг характерли хусусиятларидан яна бири-бу тарихий-маданий меросга муносабатда, маънавий-интеллектуал қадриятларни қайтадан эстетик баҳолашга интилишларда зоҳир бўлмоқда. Олис мозий воқелигини, буюк ажодларимиз ҳаёти ва тақдирини бадиий-фалсафий тадқиқ этишда, муқаддас Қуръони Карим ҳамда муборак ҳадисларга мурожаат орқали диний-ахлоқий ғоялар талқинида янги ижодий тафаккур белгиларини кўрамыз. Ушбу ҳодиса поэтик сўзнинг қадрини янада оширди. Кенг ўқувчилар бадиий-эстетик савиясини ўстиришда, маънавий-интеллектуал маданиятини юксалтиришда муҳим омиллардан бирига айланди. Хусусан, Абдулла Ориповнинг "Ҳаж дафтари"дан кейинги "Ҳикмат садолари" туркуми, С.Саййид, Ш.Қурбон, А.Маҳкамнинг шеърый

ҳадислари мустақиллик мафкурасининг маънавий асосларини мустаҳкамлашга, жамият ахлоқини, одамлар психологиясининг покланишига хизмат қилмоқда. Бадиий образлар ўқувчилар онги-шуурига чуқур кириб бормоқда.

Тўртинчидан, анъанавий жанрлардан ташқари, яна мавзу проблемаларига кўра таснифланувчи ижтимоий-сиёсий, пейзаж, ишқ-муҳаббат лирикаси йўналишида, сонет, иккилик-фард, учлик-хокку, танка, октава, бешлик, олтилик, саккизлик сингари поэтик жанр ва шаклларда ҳам эътиборли изланишлар жараёни кечмоқда. Бу борада Фаҳриёрнинг "Суйги не дегани кўнгил олдида...", Баҳром Рўзимуҳаммаднинг "Шафақ товланаркан худди ёқутдек", Хосият Рустамованинг "Сен ҳақингда ўйлайман", "Бир ширин сўз қидирар башар", Гўзал Бегимнинг "Эшигингни қоқиб келяпман", Холдор Вулқоннинг "Мен яшай олмадим дунёда сенсиз", Рислиқой Ҳотамованинг "Қайрилиб қарайсизми, ёр...", Жаббор Эшонқулнинг "Кўзларингдан келди кўклам нафаси" ва ҳ.к. яна ўнлаб шоирларимиз туркумларини тилга олгим келади. Уларда ҳолат ва кайфиятларнинг туйғуларини, кечинмали фикрлар психологиясини, минг бир жилваларда тусланаётган кўнгил суратларини чизиш етакчилик қилаётир.

Тимсоллар-тахайюллар асосига қурилган, туйғу-кечинмалар таҳлилидан иборат шеърлар, миллий ғурур туйғуларига йўғрилган публицистик асарлар, фольклорнинг лирик ва эпик анъаналарини давом эттираётган, унинг мундарижасини бугунги маънавий-ахлоқий масалалар талқинлари билан бойитаётган бахшиёналар, афсона ва шеърӣ латифалар адабий жараёнда нечоғлик хилма-хил жанр-услубий изланишлар кечаётганлигидан далолат беради. Энг муҳими, ўрганишга, умумлаштиришга арзӣйдиган бадиий тажрибалар бор. Бадиий маҳорат мактаби бор. Шунингдек, яна ёлғиз муваффақиятларгина эмас, нуқсонлар, кемтиклар, етишмовчиликлар ҳам алоҳида ўрганишни, хулосалар чиқаришни тақозо этади. Негаки, қандай ёзишдан ташқари, қандай ёзмалик ҳам ибрат ҳисобланади.

ҚАЛБ КЎЗИНИ ОЧГИЛ ЭГАМ

(“Ҳаж дафтари”да диний-ахлоқий
ғояларнинг бадиий талқинлари)

Кейинги пайтда диний-ахлоқий ғоялар адабиётимизда чуқур илдиз отиб бораётир. Маънавий сарчашмаларимиз – Оллоҳнинг китоби муқаддас Қуръони Каримга, Муҳаммад Мустафо с.а.в. суннатлари – муборак Ҳадисларга мурожаат этиш алоҳида тамойилга айланди. Ушбу йўналишда Абдулла Ориповнинг “Ҳаж дафтари” туркумини, Тоҳир Қаҳҳорнинг “Муҳаммад билан суҳбат” лирик достонини, Асқар Маҳкамнинг “Нақшбандия” достони билан “Таважжуҳ”, “Ишқ” шеърӣй қиссаларини, С.Саййиднинг “Қирқ ҳадис”, Шукур Курбоннинг “Унутмадим адолат расмин” (шеърға тушган ҳадислар) шеърӣй туркумларини таъкидлаш жоиз.

Аввало, улар одамдаги одамийлик хислат-фазилатларини кашф этиш орқали шахс ва жамиятни комилликка ундашга қаратилган моҳияти билан эътиборли. Ахлоқий поклик, маънавий покдомонлик хусусиятларини кўнгилларда тарбиялашга, шахсиятларда шакллантиришга йўналтирилган янги бадиий талқинлари, нуқтаи назарлари, қарашлари билан аҳамиятли.

А.Ориповнинг эллиқ ҳадисдан иборат “Ҳаж дафтари” ушбу йўналишга алоҳида файз бағишлайди. У ҳазрат Алишер Навоийнинг “Арбаин ҳадис” асарларидаги фалсафӣй-ахлоқий қарашларни янги воқелик, янги ҳаёт материали асосида давом эттиради. “Арбаин” асарларидаги фалсафӣй-ахлоқий ғоялар Муҳаммад с.а.в.нинг “Киши умматларимга дин хусусидаги қирқ ҳадисни етказса, Тангри таоло уни қиёмат кунда фикҳ билимдонлари, олимлар тўдасига кўшади” ҳадиси асосида юзага келган. Бугунги кунда шоирларимизнинг бадиий-эстетик изланишларидаги “Қирқ ҳадис” намуналари инсон ахлоқи, одоби, руҳий покланиши ва маънавий камолоти жараёнида Раббимни улуғлашга, Муҳаммад с.а.в. суннатларининг қимматини тарғиб этишга қаратилган.

Башарий қадриятларнинг моҳиятини англаш – бу ўзликни билиш сари қўйилган собит қадам. Раббимни танишдан

бўлак маърифат ва Оллоҳни унутишдан ортиқ жаҳолат йўқ. Офтоб нури — Қодир Эгамнинг назари. Буни билмасликка ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Шахс ва жамият ўзини инсоний ҳислат-фазилатлар билан янада гўзаллаштириш учун ҳамиша янги-янги имкониятлар излайди. Адабиёт ана шу жараёни бадий идрок ва ифода этишнинг янги йўллари қидиради. Бугун диний меросга таянган маърифат йўли инсон руҳияти бутунлигини, иймон-эътиқод саломатлигини таъминлаш омилларидан бири сифатида кўзга ташланаётир.

Исломда одамга муносабат ниҳоятда баланд. Шу идеологиянинг руҳоний ҳаётимизда собит мавқени эгаллаши, албатта фойдали. Негаки, иймонсиз соғлом жамият қуриш мумкин эмас.

Абдулла Орипов ўзбек элининг, туркий улуснинг юсак миллий руҳиятини ўз шеърляти орқали таниш ва танитиш учун олис сафарга отланган йўл аҳлидан, йўловчидир. А.Ориповнинг "Ҳаж дафтари", яъни "Ҳикмат садолари" номли эллик ҳадисдан иборат туркуми ҳаж сафари ўлароқ юзага келган. Туркум шоир шеърлятидаги комил инсон концепциясининг муҳим йўналишини — фалсафий-ахлоқий ғояларни ўзида мужассамлаштириши билан ҳам эътиборли. "Маккаи мукаррамага борганимнинг дастлабки кунда,-деб ёзади А.Орипов "Ҳаж дафтари" муқаддимасида. — Каъбатуллоҳда-Оллоҳ уйи ёнида тунни бедор ўтказиб, тиловат билан бир қаторда байтлар ёза бошладим. Мең бу ҳолатга аввалдан бир мунча тайёр бўлганим сабаблими сатрларим ўз-ўзидан қуйилиб келавердилар. Ҳаж сафарига ҳар ким ўз ихтиёри билан боргусидир. Бундан ташқари Ҳақ йўли, унинг висолига етишмоқ осонгина кечадиган саёҳат эмас." (Тошкент, 1992 йил, 3-бет).

Ушбу туркум яратилишидан тўрт-беш йиллар бурун ёзилган "Узлат", "Савоб" номли шеърляри унинг руҳоний-психологик омилларидан бизни воқиф этади. Шоирнинг "...бу ҳолатга аввалдан бир мунча тайёр бўлгани сабаблари" — маънавий асосларини англашимизда бир очқич вазифасини ўтайди. Яъни, "Узлат", "Савоб" сингари шеърлар "Ҳаж дафтари"нинг маълум даражада илдизларидир.

Узлат излаб бормаган
Жойим балки қолмади,
Ҳеч бир гўша келгин деб
Оғушига олмади.
Узлат қайда мен учун,
Балки йироқ элларда,
Қадам етмас тоғларда,
Ит яшамас чўлларда.
У ёқларга йўлимни
Бура олмай ҳайронман,
Нечук ўксик бандаман,
Нечук бахтсиз инсонман.
Дўсту ёрдан юрагим
Айрилар нари-нари,
Узлатнинг соғинчи бу,
Ёлғизлик дарди бари...
Юз ўғирма, бу йўлчи
На қувонч, на кулфатдир,
Унинг ёлғиз илинжи
Узлат эрур, узлатдир...

Узлат – бу ҳувиллаган ёлғиз уйга биқиниш ёки қоронғи ертўлага тушиб, бошини кўрпага буркаб ётиш эмас. Узлат – бу одамлардан қочиб, ёлғиз ўзи билан ўзи ҳоли қолиш, танҳо дардлашиш дегани ҳам эмас. Узлатни ёлғизликдан паноҳ топиш, таскин олиш, юрак дардларига малҳам излаш, деб ҳам тушунмаслик лозим. Узлатга чекиниш – бу кўнгилга сафар қилиш. Кўнгил деб аталган бекарон осмон мўъжизаларини, беадад уммон сир-синоатларини билишга, тушунишга сафарбарлик. Ва демакки, ўз-ўзини англаш учун олис ўзлик сафарига отланган Билгич у. Узлат, деганда у ўзига, ўзлигига, кўнглига чекиняпти. Ва лекин, кўнглидан ором, таскин ва юпанч топаётгани йўқ. Кўнгилга сафар қилишнинг ибтидоси – бу ўз-ўзини билиш, тушуниш бўлса, интиҳоси эса Оллоҳни таниш, Оллоҳ жамолига етишиш саодатидир. Узлат – бу Оллоҳ номи кўп бор зикр қилинадиган, ихлос-этиқодлар намоён этиладиган кўнгил тўридаги маводир.

Элда, "сафарингиз бехатар бўлсин", деган ибора бор. Яна, исломий маданиятда — сўфийлик тариқатида "Сафар дар Ватан", "сафар андар хад" деган тушунча-ифодалар ҳам бор. Бу — демак, сафар мавзуи ва йўл, йўловчи образлари тасаввуф адабиётида ўзлик-кўнгил шевалари, кўнгил кўчалари, дунё мўъжизалари ва Ҳақ жамолига етишиш босқичларини ўз ичига олади. "Сафар дар Ватан" — бу кўнгил водийсининг табиатини тушунишга сафарбарлик. "Сафар андар хад" эса, бу ўзликка сафар, ўз-ўзини билиш сари отланган майл. Сафар мавзуи ва йўловчи образи яхлит уйғунликда исломий маданиятдаги комиллик табиатини нурлантириш баробарида Абдулла Орипов шеъриятидаги комил шахс концепциясининг муҳим хусусиятларини англашда бизга кўмак беради.

Илмда маълумки, комил инсон ғоясининг юзага келиши сўфийлик таълимотининг туғилиши, қарор топиши ва шаклланиши билан боғлиқ. Илк сўфийларнинг нуқтаи назарлари ва қарашлари комил инсон ғоялари билан суғорилган эди. Хусусан, буюк араб файласуфи Ибн ал-Арабий (1165-1240) "ал-инсонул-комил" терминини биринчи бўлиб истифода этган, илмга олиб кирган ва унинг устивор унсурларини белгилаб берган эди. Мана, олис замонлардан бери зиё аҳли инсон шахсияти ва руҳониятини тушунишга интилиб, табиатидаги комиллик аломатларини тушунтириб келишади. Ва не тонгки, дунёнинг ўзи бир мири кам бўлганлиги боисиданми, тугал ва тўқис комиллик мақомига етишиш учун бир бурда умри бадалида бандаи мўминга бир чимдим савоб, бир қатра эзгулик ва ҳикмат, бир томчи порсо олижаноблик етишмай келади. Салкам минг йиллик пучмоғида сафар мавзуи, йўл ва йўловчи образлари айниқса, исломий маданиятда комил инсон концепциясининг рангин қирраларини ёритишда бадий-эстетик анъаналарни вужудга келтирди.

Сафар мавзуининг бадий адабиётга кириб келиши ва муҳим ўрин эгаллаши ўз тарихига эга. Хусусан, у биринчидан, муборак Маккаи Мукаррамага ва Мадинаи Мунавварага муслмон оламининг амалий ҳаж сафари билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.нинг Тангри та-

оло хузурига Буроқ отда кўтарилиши – афсонавий меърож сафарининг бадиий талқин маънолари билан уйғунликда қатъий йўналиш касб этди.

Энди, А. Орипов шеъриятидаги комил инсон коцепциясининг ўзак мағзини, устивор меҳварини тушунишимизда ҳамда сафар мавзуи орқали йўловчи образи зиммасига юкланаётган маънавий-ахлоқий мазмунни англашимизда яна шоирнинг ўзи бизга кўмак беради. Хусусан, "Ҳикмат садолари" мажмуасига сўзбоши тариқасида ёзилган "Инсоф ва диёнат излаб" мақола-сида Абдулла ака шундай ёзади: "Ислом тариқати уқтирадики, Оллоҳ бандасига ҳидоят йўлини кўрсатган. Бу йўлдан у юради-ми ёки йўқми – бу масала бандасининг ихтиёридадир. Яъни, у шахс сифатида эркиндир. Лекин у ёмон қилмишлари учун оқибатда жавоб бергусидир. ("Ҳидоят йўли" шеъри). Уйлайманки, инсоният техникавий жиҳатдан нечоғли юксакликка кўтарилмасин, у ахлоқий тубанликдан қутилмоғи учун башариятнинг асрлар мобайнида тўплаган маънавий тажрибасига таянмоғи шарт. Шу ўринда мен Пайғамбар алайҳиссалом фазилатлари ҳақида қисқача суҳан айтмоқчиман. Чунки, байтларимизнинг мағзи асосан у зоти шарифга қаратилгандир. Муҳаммад алайҳиссалом наинки пайғамбар, айна вақтда ниҳоятда саховатли дунёвий инсон, соҳиб хонадон, садоқатли ва одил дўст, покиза камтар шахс, беқиёс ва комил файласуф бўлганлар" ("Ҳикмат садолари", Т., 1993, 6-бет).

Биринчидан, аёнлашадики, Муҳаммад с.а.в. нафақат энг комил пайғамбар, шу билан баробар яна комил инсоннинг буюк тимсолидир.

*Сиз башар фарзанди, Абдуллоҳ ўғли,
Араб саҳросидек оташин, чўғли.
Пайғамбар бўлдингиз, музаффар туғли,
Ассалому алайка, ё Муҳаммад.
Ассалому алайка, ё Аҳмад.
Ё, Оллоҳ Расули, тенги йўқ Инсон,
Сизнинг йўлингизни ёритган Қуръон.
Сиз – олам сарвари, Сиз – нури жаҳон...*

Бандаи мўминнинг ахлоқий қусурлардан фориғ бўлиши, маънавий фазилатлар ила ўз шахсини нурлантириши жараёнида Муҳаммад Пайғамбар буюк ибрат, тимсолидир. Ушбу нуқтаи назар А. Орипов шеъриятидаги комиллик сари юз тутган бандаи мўмин учун шаъшадор фазилатлар мужассами, демакдир. Хусусан, Муҳаммад с.а.в. нафақат исломий маданиятда, шу билан баробар башар аҳли учун комил Пайғамбар ва комил инсон эди, деган ғоя А. Орипов шеъриятининг ўзак меҳварини ташкил этади ("Пайғамбар", "Ибрат", "Камолот", "Шамол", "Шафқат" ва ҳ.к. шеърлар).

Иккинчидан, ишқ, эрк, иймон, эътиқод муқаддас ва қутлуғ тушунчалар. Уларни инсон хоҳиш-истаклари ва ирода кучларининг муайян ифодаси рамзи сифатида ўйлаб топган, йўқдан бор қилган эмас. У инсон тириклиги, турмуш тарзи ва комиллик хислатларининг белгиларидир. Муайян йўллари дир. Яъни, табиатни, жамиятни ва ўз-ўзини билиш сари отланган ўзлигининг ёрқин саҳифалари. Одам зуғум, зулм ва зўравон кучни енггани билан, истибдод занжирларини узгани билан тамоман эрка етишдим, Ҳақни англаб етдим, ҳуқуқларимни қўлга киритдим, дея билмайди. Ва демакки, Эркин шахс мақомида шаклландим, дея олмайди. Зеро, эркинлик — бу комилликка етишиш йўллари дан бири. У ўзини-ўзи буткул англаб етдим, кўнглимни тушуна билдим ва демакки, ўзлимни тушунтира оламан, деган ғурур, ифтихор ҳолатидан йироқ бўлади. Демак, Бани Одам ҳамиша йўловчи. Унинг бир бурда умри — бу ўзликка сафардан, Ҳақни танишдан иборат.

Шоир талқинига кўра — инсон умри, тириклиги бу — Ҳақ жамолига етишиш йўли. Фақат у бандаи мўмин учун синов сафари. Фанодан бақо сари олис йўлга отланган эзгу умидлари, кўнгил майли, ирода-маслаги.

Учинчидан, кўнгил кўзининг очиклиги, тийранлиги ва равшанлиги — бу ҳидоят йўлининг саодатидир. Қодир Эгам ўн саккиз минг оламини яратиб қўйиб, яна табиат ва наботот, маҳлуқот ва мавжудот ила уни безатди. Ана шу буюк яратувчининг беадад ва бекарон жилвалари моҳиятини тушуниб етиш учун ердаги ўз халифаси Одам учун ҳидоят йўлини ҳам кўрсатди.

*У сенга кўрсатди ҳидоят йўлин,
Юргил ё юрмассан, ўзинг бил, Инсон.
Балки сен тутгайсан Иблиснинг қўлин,
Яратган Ҳолиққа барчаси аён.*

(“Ҳидоят йўли” шеъри)

Не тонгки, ер ҳам, кўнгил кўзи ҳам эшикларга ўхшаб очилиб-ёпилиб туради. Буюк яратувчи Эгамнинг назари эса, ўз ижоди самараларида. Одамнинг эзгу юмушларидан беҳад қувонса, ноқис қилмишларидан азият чекади. Шоир талқинига кўра, одам учун Ҳаққа етакловчи бахт-саодат — бу ҳидоят йўлидир. Шайтонга қўлини берган, қалб кўзи юмилиб қолган тирик ўликларга ҳаёт бахш этувчи куч — бу инсоф-диёнат. Ҳақ жамоли ўн саккиз минг олам жилваларида мужассамлашган. Унинг гўзаллиги маъноларини ўқиш ва уқиш учун, остонасига бош уриб бориш учун қалб кўзи очиларгина, Адолат ва Эзгулик йўлини танлаганларгина мушарраф бўлғуси.

Қалб кўзини очгил Эгам, жамолингни бир кўрай, дейди шоир. Шафоатга йўғрилган кўнгил нури Эзгулик эшигига, Ҳақ остонасига етаклайди, элтади. Аслида кўнгилга сафар — бу Оллоҳ таоло жамолига етишишдаги руҳоний йўл демакдир. Агар, ҳаждан бош мақсад Маккаи мукаррама билан Мадинаи мунавварага етишиш ва қатъий амалларни адо қилиш бўлса, кўнгилга сафар ўзликка, ўз-ўзини билиш ва тушунтириш сари йўналган майлдир. Зеро, кўнгил руҳоний борлиқ демакдир.

Кўнгил деб аталган чеки-чегараси йўқ ёлғиз уммоннинг, беадад мамлакатнинг эгаси ёлғиз одам. Негаки, дил ёлғиз одамга берилган. Қодир Эгам ёлғиз инсон кўксини кўнгил билан беадаг, зийнатлаган. Баҳрил муҳитда, бу ёруғ очунда ёлғиз одамдагина кўнгил бор. Кўнгил деб аталган бебаҳо мулк бор, бетакрор ганжина бор.

Хўп, нима учун кўнгилни ҳаёт сувига, оловга, тупроққа ва нафас қадар бекарон осмонга менгзашади, нисбат беришади? Меҳр-муҳаббат — бу кўнгил суви, дейилиши ҳам шундан эмасми? Зеро, Еру осмоннинг тўрт унсури — тупроқ, сув, олов, ҳаводан бўлак ҳеч бир нарса мангуликка даҳлдор эмас. Қолган ҳамма нарса ўткинчи, бебаҳо экан. Ва лекин,

одам табиатида, руҳониятида, фикриятида ана шу тўрт ун-сур мавжудлиги боисидан ҳам кўнгил умрзоқдир. Одам ўткинчи, ва лекйн, унинг фикри боқий. Негаки, одам Оллоҳнинг ердаги халифаси. Фоний дунёда бунёдкорликка, сеҳр-мўъжизалар яратишга қодир. Негаки, унинг кўнглига ана шундай салоҳият жойланган, имконият берилган.

Туйғу-кечинмалар табиати билан оғнг-шуурнинг лаёқати, тафаккур маданияти ҳар бир кўнгилни нечоғлик бири-биридан фарқлантурса, унинг бетакрорлигидан ҳам далолат беради.

*Неча чўллар ошиб, дарёлар ошиб,
Бир кун кириб келди Маккага карвон.
Денгизга етишган жилғадек шошиб,
Умматлар йўл олди Каъбага томон.
Уларнинг барчаси мўйсафид эди,
Асога таянган, нуроний бошлар.
Кимдир ҳайрат билан уларга деди:
— Наҳот ҳаж қилмайди сизларнинг ёшлар?
Умматлар дейишди: — Ҳақ йўли оғир,
Афсус чекмоқликдан мутлақ наримиз,
Қутлуғ бу сафарга чиққанда, ахир,
Ёш-ёш йигит эдик бизлар баримиз...*

А.Ориповнинг "Ҳаж" шеърисидан келтирилган сатрлар кўнгил билан боғлиқ мулоҳазаларимизни ойдинлаштиради. Хусусан, кўнгил-бекарон маънавий борлиқ. Ҳаққа етишиш жараёнидаги ҳақиқат, эзгулик, адолат, инсоф-диёнат, садоқат, саҳоват ва ҳ.к. маънавий-ахлоқий хусусиятларни бир йўла ўзида мужассамлаштиради. Илло, Оллоҳ таоло ёрлақанган бандалар кўнглидагина ушбу жараёнлар кечувчидир.

Шу маънода бандаи мўмин ўз кўнгли хожаси эмас. Кўнгил ёлғиз Оллоҳга мансуб. У ёлғиз Қодир Эгамнинг измида. Ёлғиз унинггина раъйини адо этиб, изн тутувчидир. Оллоҳнинг йўлига йўлланур. "Зеро, кўзлар кўр бўлмас, балки кўкраклардаги кўнгиллар кўр бўлур" (Қуръони Карим. Ҳаж сураси, 46-оят). Демак, Оллоҳ илмларини вужудига жо қилган доно

диллар ҳам, дийдаси тош қотган кимсалар ҳам кўнгил орқали ўзлигини кўз-кўз этади. Яъни, ботиндаги иллатлару хислатлар кўнгил воситасида намоён бўлади. Кўнгилларда уя қурган эзгулигу қабоҳатлар, хайрли амаллару ноқисликлар инсон феълида ўзлигини ошкор этади.

Демак, ҳаж сафари суюкли бандаларга хидоят қилинган эзгу амаллар адо этилажак йўллардан бири. Ва бу нарса Қодир Эгамга ихлос-этиқоднинг даражасига, яъни Оллоҳ зикри шунчаки тил учидами ёки самимий, сидқидилданми, шуларга боғлиқ бўлади. Кўнгил Одам вужудининг бир парчасидир. Шу маънода, у баланд руҳоний ҳолатдир.

Суфийликда икки дунё фароғатларидан чекиниш, тирикчилик харҳашаларидан воз кечиш, буткул ўй-ниятларини ўзлигига жамлаш орқали ботинидаги фазилатларни кўз-кўз этиш, деб ҳам англашилади. Кўнгилда илоҳий хусусиятлар ҳам мужассамлашади. Одам ўзлигини англаш жараёнида кўнгли аста-секин ёруғликка чулғана боради. Ушбу шуълалар гулдастасини Эгамнинг ўзи кўнгилларга жойлайди. Кўнгил Оллоҳга қанчалик яқинлашгани ва илми-ҳикматларини сувдек симира боргани сари руҳонияти ёруғликка бурканади. Демак, онги-шуурию туйғу-кечинмалари ҳам шуълалар оғушида эврилади. Қодир Эгам жамолига етишиш сари юз тутди. Оллоҳ меҳридан баҳрамандлик ҳисси вужудини роҳат-қаноатга чўмдиради. Ва демак, у ўзлигини Ҳақ жамолига етишиш водийсида ҳис этади.

Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони ана шу саодат остонасига бош уриш учун бир кўп фазилатларга эга бўлиш, одамдаги одамийликни руҳоний хислатлар билан безаш лозим, деб билади.

*...Жаннатга ҳеч қачон тикмагил кўзни
Агар бир мўминга етказсанг озор...
Маккага етти қат борганча бўлур,
Бошини силасанг ўксик инсонни...
Оллоҳнинг номига қасаминг абас,
Дилингда бор эса ҳасад ҳам риё...*

("Риоя" шеъри)

ёки,

*Кўзингнинг ўнгида ўсгандек экин
Раббим ҳам огоҳдир ҳар зум ҳар ишдан.
Рўзаю парҳизда муддат бор, лекин
Ҳамиша ҳазар қил ҳаром-харишдан.*

("Инсон" шеъри)

Маънавий покдомонликка эришиш, етишиш қийин кечадиган жараён. Ҳалол билан ҳаром-харишнинг фарқига бормаслик, бепарволик, лоқайдлик, кибру ҳаво, шайтон йўриғига юриб саллани пайтава қилиб ўрашдек нодонлик сингари иллатлар одам шахсига қаёқдан илашади? Қайси деворларнинг қавагидан чиқиб ёпишиб олади? Ахир, одам онадан туғилганда нурдек пок ва мусаффо эди-ку! Ахир, бир чимдим умрини яшаб бўлмасдан бурун шунчалик кўп нажасларни босиб олишга улгурдимми? Ахир, кўнгил уйини пок, остонасини озода тутиш шунчалик мушкулми? Маънавий иллатлар илдизи қайда? Наҳотки яна кўнгилда бўлса? Ахир, "Кимни Оллоҳ хор қилиб қўйса, бас, уни ҳеч ким азиз қилгувчи бўлмас. Албатта, Оллоҳ Ўзи хоҳлаган нарсани қилур" (Куръони Карим. Ҳаж сураси, 18-оят). Кўнгилларнинг кири бўлган риё-мунофиқликни сидириб ташлашлик, тавба ва ибодат — покдомонликка элтувчи йўллардан бири.

*Бу ерга ўғри ҳам, тўғри ҳам келар,
Покланиш ҳар кимнинг муддаосидир.
Гуноҳу савобин ҳар банда билар,
Элнинг у шоҳидир ё гадосидир.
Ҳаётнинг оқимин тўхтатиш қийин,
Ҳеч ким айри тушмас қорган лойидан.
Бир карра покланиб олгандан кейин
Ишларин бошлайди келган жойидан...*

Инсон вужуди билан руҳи бир мағизнинг икки бўлаги сингари яхлит ялакат. Қачонки, Оллоҳни унутган пайтда руҳ билан вужуднинг уйғунлигига раҳна тушади. Кўнгил бўлинади. Одам вужудидаги раҳмон билан шайтон олишувида шай-

тоний кирдикорлар устун кела бошлаганлигини кўрсатади. Шайтон васвасасига учган одам ўзлигини унитаети. Оқибатда иллатлар ботқоғига ботиб бораверади.

Кўнгил одам вужудида фикр билан руҳни бирлаштиради. Одам маънавиятида кечажак парчаланиш ҳолатларига барҳам беради. Шу тариқа Оллоҳ таоло жамолига етишиш йўлидаги тўғаноқлардан бири бартараф этилади. Энди, шу ўриндан эътиборан кўнгил йўли янада мураккаблашади. Одам дўзаҳга тойиб кетмай, аросат пучмоғида адашмай, жаннат остонасига бош уриши — Ҳаққа етишиш учун шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат водийларидан ўтиб бормоғи лозим.

Энди, Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони шариат аҳкомларини адо этиш баробарида руҳан покланишга ноил. Бунинг учун у маънавий-ахлоқий фазилатларни ўз шахсида шакллантиришга, камол топдиришга мойил. Ахлоқий хусусиятлар — комиллик мезонлари сифатида улугланади. Борлиқ билан йўқлик боқий; бир бурда умр эса ўткинчи. Шахсиятларда камол топдирилган ахлоқий фазилатлар кўнгил орқали намоён бўлаётир. Одам табиатидаги одамийлик хусусиятлари шахс зийнати тариқасида инкишоф топаётир.

Не ҳайратки, одам кўз қорачиғида қора ҳалқачалар билан туғилади. Бу, демакки, у буткул очунни — борлиқ билан йўқликни мукамал ҳолатда кўра олмайди. Тўла-тўқис илғаш учун монелик бор. Шу боис кўз билан қамраб ололмаган олам ҳадларини кўнгил нури ила фаҳмлашга, маъноларини уқишга сафарбар. Демак, Қодир Эгам ўз умматлари кўнглига яна кўп имкониятлар берганлиги аён. Идрок йўли борса-келмасда эмас. У ҳар бир банданинг ўз иймонида, кўнглида. Гумроҳлик гуноҳларидан фориг бўлиш, ичи қораларни иймон суви билан ювиш ва покланиш орқали Оллоҳ таоло мағфиратига эришиш — аввало тавбадан бошланади.

*Шунчалар мукамал Оллоҳ даргоҳи,
Мағфират қил, дея дилни тигладим...*

("Оллоҳ даргоҳи" шеъри)

ёки,

*Ҳақ деб нина билан тоғларни қаздим,
Бандаман, рост йўлдан гоҳида оздим.
Тавбамнинг изҳори шу шеърни ёздим...*

("Пайғамбар" шеъри)

Иймон бутунлиги ва саломатлиги, тақво-ихлос саодати кўнгилни покловчи, демакки, руҳий покдомонлик омилларидан биридир. Илк одим — тақво билан саждага бош уриш Оллоҳ зикри бўлса, кейингиси, борлиқ билан йўқлик маъноларини уқишдан иборатдир. Демак, бу йўлнинг аввали узлатга чекиниш бўлса, кейингиси кўнгилларга Оллоҳ зикрини экишдир. Покланиш кўнгил нурига айланади, шаффофлик касб этади.

Олов тутундан ҳоли бўлгани сингари одам руҳиятининг покланиши, бир кўп қусурларни бартараф этиши, ахлоқий фазилатлар билан кўнглини зийнатлаши тариқасида воқе бўлаётир. Кўринадики, кўнгил қанчалик кўп фазилатлар эгаси бўлса, у шунчалик тўқис шахсият соҳиби эканлигини зоҳир этади.

Кўринадики, банданинг узлатга чекиниши, ўз кўнглига сафар қилиши Оллоҳ мағфиратига, меҳр-муҳаббатига ноил этаётир. Ушбу хусусият қуйидаги амалларда зоҳир: биринчидан, диний-шаръий амалларни адо қилиш одамни руҳан поклайди. Иккинчидан, нафс қуллигидан фориф бўлиб, ахлоқий фазилатлар касб этади. Оқибатда, комиллик хислатлари билан кўнглини кўркамлаштиради. Учунчидан, руҳоний сафарнинг илк самараси сифатида кўнгил Оллоҳ меҳри билан обод бўлади, саодат ёғдусига чулғанади. Яъни, комиллик аломатлари билан Оллоҳ ишқи шахс табиатида мужассамлашади.

Ва лекин, кўнгилнинг бу қадар мумтоз ёруғликка етишиши осон кечмайди. Негаки, Оллоҳ билан бандасининг ўртасида бузгунчи шайтони лаин бор. Унинг нобакорлигини нималарда кўриш мумкин? Биринчидан, руҳоний сафарни барбод этишга интилади. Иккинчидан, вужуд билан руҳнинг ягона бирликда намоен бўлишига қаршилик кўрсатади. Учунчидан, Оллоҳ таоло билан бандаи мўмин ўртасидаги азалий ва абадий иттифоқни барбод этишга қасд қилади. Булар ҳали

ҳаммаси эмас. Шайтон кирдикорларини айтиб адоғига етиб бўлмайди. Ва лекин...

*Ҳалоллик исломда энг олий матлаб,
Тўғрилиқ муслимнинг асл гултожи.
Бир куни ўртада Шайтон оралаб,
Ҳожининг ҳамёнин урди-ку ҳожи.
Қайсидир ўлкадан келган кекса чол,
Бор-йўқ бисотидан бўлди мосуво,
Не қилсин? Чорасиз тураберди чол,
Дилида шукрона, тилида дуо.
Ўғри ҳожи эса мамнун ишидан,
Тинмайин саждага эгилар боши.
Нобакор банданинг бу қилмишидан
Баттарроқ қорайди Каъбанинг тоши!*

Бу — шайтон қилмишининг кўримли бир ҳолати. Инсон вужудига яшириниб олган шайтон атворининг зарраси. Бундай нобакор бандалар қанчалик саждага бош урмасин, улардан Оллоҳ таоло юз ўгиради. Негаки, шайтонсифат одамлар кўнглида Оллоҳ ишқи ҳали уйғонмаган.

Шоирнинг "Оллоҳ даргоҳи", "Арофат", "Ҳожилар", "Каъбатуллоҳ", "Пайғамбар" сингари шеърларида кузатилганидек, шариат аҳкомларини адо этиш, ҳаж сафари амалларини бажариш, кўнгилга сафар қилиш — руҳан покланишга қаратилган. "Ҳожилар" шеърида кузатилганидек, ҳаж сафари бу имкониятдан зарурият сари йўлга отланишдан иборат. Бу йўлда иллатлардан фориг бўлиш ҳам, ва ёки, яна қусурлар ботқоғига ботавериш ҳам мумкин. Бу — ҳар бир йўловчи кўнглидаги нурнинг салоҳиятига боғлиқ экан. Демак, йўловчи — бу кўнглига маълум муддаони жойлаган, моҳиятни би-лиш сари олис сафарга чоғланган бандаи мўмин.

Маънавий покдомонлик ҳар бир йўловчидан сафар чоғи талаб этиладиган асосий шарт. Тириклиги бадалида орттирган қўли эгрилик, хасад, риё, ёлғончилик, таъмагирлик, очкўзлик, ўғри-қаллоблик ва ҳ.к. иллатлардан халос бўлиши, покланиши, кўнгилларни меҳр-эътиқод суви билан су-

гориши лозим. Бунинг учун биргина шаърий аҳкомларни адо этиш билан кифояланиш етарли эмас. Яна, кўнгил ила онг-шуурлар ҳам бир йўла покланиши шарт. Яъни, вужуддаги қусурлардан фориғ бўлиб, дилни фазилатлар билан зийнатлаш — покланишнинг бош омили. Бу — маънавий комилликка элтувчи нурли ҳидоят йўлидир.

Энди, комиллик қандай хусусиятларда намоён бўлади? Комил инсонни қайси феъл-атворидан фаҳмлашимиз мумкин? А. Орипов "Каъбатуллоҳ" шеърининг қаҳрамони саждага бош уриш асносида истиғфор келтиради. Оллоҳдан "Бағри хун, толеи кулмаган эл"нинг вакили сифатида она юртига омонлик ва саодат сўрайди ("Дуч келган санамга сифиндик гоҳи, Бизга кенг очилди Шайтон даргоҳи"). Қодир Эгамдан узоқлашган бандалар кирдикорларига кушойиш излайди.

*Тегирмон тошидек айланди тақдир,
Карвонлар тўзғиди, сарбонлар басир.
Банди бўлган эди улуг юрт, ахир,
Келдим, мадад бергил, ё Каъбатуллоҳ.
Авж олди ифвою фириб, разолат,
Йиғлади бир четда етим адолат,
Борми саодатга ахир кафолат,
Келдим, мадад бергил, ё Каъбатуллоҳ.*

Маънавий қашшоқлик ҳатто улкан юртни ҳам ўз издиҳомига тортган. Оқибатда "ҳақиқат йўқ жойда яшнади ёлғон", "хор бўлди Ватанда кимки илми бор. Ҳийлагар кўпайди, кўпайди маккор". Бу қадар руҳоний таназул илдизи қаерда?

Аввало, кўнгиллардан Оллоҳ ишқи қувилган. Оллоҳ ўзи суйган бандалари кўнглида ихлос-эътиқод туйғусини кўкартиради. Қачонки, ўз Эгасига интилган мўминлар дилидагина ишқ уруғи унгувчидир. Ишқ туйғусининг тарбияси эса энг машақатли, синовлари оғир йўл. Хусусан, ишқ — бу кўнгилларда Оллоҳ меҳри, ихлос-эътиқод туйғуларини шакллантириш, камол топдириш, демакдир. Оллоҳга, Ўзи яратган ўн саккиз минг олам сир-сеҳрларига ишонч демакдир. Ўзини

билган ва қадрлаган банда кўнглидагина шуъла уруғлари ёруғлик дарахтига айланади.

Маълумки, болаликда ҳайрат туйғуси кенг палак ёзади. Атроф-теварегимизда кечаётган жараёнларни, табиат кўри-нишлари, ранглари ва оҳанглари билишга қизиқиш, уларни тушунишга майл ғоят кучли бўлади. Кўнгилларда куртак ёзган ана шу эътибор ҳисси ишқ-муҳаббат туйғусига айланади. Яхшилик билан ёмонликни ажрата биладиган, фарқига борадиган бўлади. Эзгулигу қабоҳатнинг маъноларини чуқурроқ англай боради. Мойилликнинг муҳаббат алангасига айланиши осонгина амалга ошадиган ҳолат эмас. Негаки, одам кўнглидаги меҳр ёнида қаҳр уруғи ҳам кўкара бошлайди. Оқибатда ана шу лаҳзадан эътиборан Оллоҳ ишқига раҳна тушади. Билиш, англаш йўли дарз кетади.

Ишқ туйғуси ёлғиз зоҳидликка, таркидунёчиликка берилиш дегани эмас. Кўнгилларда Оллоҳ ишқи бўлгани ҳолда Эгам яратган ўн саккиз минг олам мўъжизаларидан баҳрамандлик туйғуларини тарбиялаш демакдир. Зеро, ишқ — диний ва дунёвий меҳр-муҳаббат туйғулари уйғунлигидан иборат. Ана шу ҳис-туйғулар уйғунлигига эришиш ғоят мушкул. Негаки, банда хом сут эмган-да. У ўзи сифинадиган, топинадиган "илоҳий" сифат одамларни топиб олади. Вужудида кибр-ҳаво, очкўзлик, фитна-ҳасад илдиз ота боради. Ваҳоланки, буларнинг ҳаммаси Оллоҳ ишқига ёт унсурлар. Оқибатда руҳий покланиш ўрнига кўнгил чиркка кўмила боради. Туйғулар занглайди, залолат илдиз отади. Энг аянчлиси, Оллоҳ кўнгиллардан узоқлашади.

"Каъбатуллоҳ" шеърининг лирик қаҳрамони дилида илтижо билан "шафқатинг аяма мендан ҳам, Эгам", дея тиз чўкиб турибди. Оллоҳга ишонч ҳисси илтижо орқали воқе бўляпти. Қачонки, ишонч ҳисси кўкара ва гуллар экан, кўнгил гумроҳликдан оғиб, маърифат йўлига юз тутаяди. Бу нарса шамчироқнинг лов этиб алангаланишига ўхшайди. Банда иллатлар чоҳига тойиб кетаётган жойида тийилади. Кўнглига қадалган ишонч уруғи илдиз отиб, ёғду гулига айлана боради. Ана шу ҳолатдан эътиборан Оллоҳни англаш, тушуниш йўллари ишонч боғига элтади. Бу шундай бир маърифат чаманзори-

ки, у бандани валийлик, набийлик тимсолига айланган нурли хусусиятлар соҳиби бўлишига кўмаклашади.

Хусусан, кимда-ким кечмишидаги ноқисликлардан афсус чекиб тавба қилса, у пайғамбар расули акрамнинг дилига ёққан кишиси бўлиб қолади. Дилига қатъият, сабот ва эътиқод уруғини экади. Ўзини билиш, ўзлигини англаш орқали руҳини омонликда олиб қолади. Тирикчилик ҳарашаларидан қутулиб ("Бандаман, рост йўлдан гоҳида оздим"), Ҳаққа юз буриш ("Тавбамнинг изҳори, шу шеърни ёздим") шубҳасиз Оллоҳ карамига ноил этади.

Кўринадики, кўнгилнинг Ҳаққа етишиш йўли сертармоқ, серсўқмоқ. Сафарнинг ибтидосию интиҳоси ҳам моҳиятан Оллоҳда. Эгамнинг даргоҳи ҳам, карами ҳам кенг.

*Дунё ишларига боқма ҳеч ҳайрон,
Жимгина назар сол кўҳна бу корга.
Олис кечалари ёлғиз қолган он,
Дилингни оч фақат парвардигорга.*

"Ибодат" шеъри лирик қаҳрамонининг кўнглидаги ишқ ҳисси эътиқод оловига айланган. Демак, иймон-эътиқоднинг устиворлиги, шаърий ва тақво амалларининг нечоғлик ихлос билан адо этилиши маънавий комилликка етаклайди.

Маънавий комилликнинг маъноси нима? Қандай одамни комил шахс деймиз? Аввало, бандаи мўмин гумон қилганидек, иззат-икром бойлик билан, хор-зорлик камбағаллик билан бўлмас. Негаки, банданинг тириклиги, бу — синов. Хурлигу қуллик, султонлигу гадолик, бойлигу юпунлик ёнмаён яшайди. Кўнгилга сафарнинг илк самараси комиллик мақомига етишиш, демақдир. Бунинг учун бандаи мўмин ихлос, тақво, ишонч, эътиқод йўлларида ўтиб, комил инсон деган юксак эътиборга ноил бўлади. Яъни, у Тангри таолонинг ердаги халифаси, деган олий назарга эришади. Ана шу ҳолатда мўмин банда йўқлик водийсидан ўтиб, борликда боқийлик касб этади. Ушбу ҳолат, бир лаҳза эса-да, Оллоҳ жамолига етишиш саодатини беради. Бу — кўнгилга сафар тугади ёки охиради, дегани эмас. "Демишлар савоб иш офат-

ни тўсиб, Эзгулик йўлига шайлангусидир" ("Савоб" шеъри).

Оллоҳ томонидан назаркардалик мўмин бандани буюк юмушларга чоғлантиради. Битмас-туғанмас қудрат, салоҳият ато этади. Комиллик фазилатлари кўпроқ валийлик ва набийлик мақомида зоҳир эса-да, одамийлик хислатларини нурлантиради. Бу — ўзини билиш, кўнгилдаги нурни тушуниш, ўзлигини англаш демақдир. Маънавий-интеллектуал фазилатлар гулзорини юрагида ундириш, демақдир. Кўнгилда камол топдирилган фозиллик чечакларидир. Зеро, юракдаги нурда инсон тақдири мужассамлашган.

Шу ўринда йўловчи билан комил инсоннинг ўзаро фарқли ва муштарак жиҳатлари нимадан иборат деган савол сизиб чиқаётир. Абдулла Орипов шеърларида сафарнинг ибтидосию интиҳоси одамнинг ўзида-ўзлигида, деган ғоя устивор. Космик ракеталар ердан кўтарилиб, яна ерга қайтиб тушгани сингари ҳар кимнинг руҳоний сафари ўз кўнгилдан бошланиб ўз кўнгилда яқунланади. А.Орипов талқинига кўра, бу жараён ўздан кечиш, ўзини йўқотиш эмас, аксинча ўзига етиш ва Ҳақни таниш демақдир. Зеро, бу ишқ йўлидир. Оламни, одамни ва демакки, Оллоҳни билишга йўналган ҳақиқат ва муҳаббат. Ҳақни билиш, табиийки, ишқ туфайли туғилади. Хусусан, кўкда чаппор уриб учаётган қуш ҳаво туфайли эмин-эркин парвоз қилади. Ва лекин, қуш қанотлари ҳавога тобе. Негаки, ҳавосиз қанотлар ҳаракатсиз қолади. Шунга монанд, ишқ ҳақиқий билимни юзага келтираётир. Демак, ишқ сафари ҳам ҳақиқатни билишга отланган билгич йўли сингари ададсиздир. Чинакам ишқ кўнгилларга ишонч уруғини экади, ундиради, мевалари шигил эътиқод боғларини барпо қилади.

"Мудом таъзим қилгай асли қул Инсон", "Шафқатинг аяма мендан ҳам, Эгам", дейди А.Ориповнинг лирик қаҳрамони. Банданинг Ҳаққа етишиш йўлидаги ишқи Тангри таолонинг меҳри-муҳаббати олдида уннинг урвоғичалик бир гап. Банданинг маънан беҳаловатлиги тупроқ зарраларининг офтоб нуридаги талотум ҳаракатини эслатади. Унинг кўнгилдаги шуъла, аслида, Оллоҳ назарининг бир учқуни. Шу маънода, комиллик -бу бир умр Қодир Эгам назаридан нурланиш,

бахрамандлик, дегани. Шу боисдан Муҳаммад с.а.в. тириклик чоғидаёқ Оллоҳ жамолига етишган, нигоҳидан нур ичган эди. Шу маънода Муҳаммад с.а.в. комилликнинг мукамал тимсолидир.

Айрим хулосалар: **Биринчидан**, комил инсон шахсини шакллантириш масаласи бугунги шеърятимиздаги диний мавзуларда яратилаётган асарларнинг ҳам меҳварини ташкил этаётир. А.Орипов лирик қаҳрамонининг ҳаж сафари-бу Ҳаққа етишиш йўлидаги муттасил изланиш орқали боқий ҳаёт саодатига эришиш, демакдир. Шахснинг ўз "мен"ини англаб етиши тирикликнинг бебаҳо қадрияти сифатида баҳоланади.

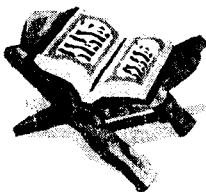
Маънавий маданиятимиз, шу жумладан шеърятимиз ҳам ўзининг азалий ва абадий ўзанларига қайтди. Диний меросга, диний-ахлоқий ғояларга таяниш-маънавият камолотига хизмат қилиши шубҳасиз. У оламни, унинг гултожи саналмиш Одамни тўқис билишга ва шу асосда, барчасининг ижодкори Қодир Эгамни танишга имкон яратади. Зеро, оламборлиқ ва йўқликдан, исломий маданият таъкидлаганидек, фано ва бақодан ташкил топган. Оламнинг кўримли қисмини идрок этишимизда кўриш, эшитиш, ҳис этиш ва таъмҳид билиш лаёқатимизга таянамиз. Энди, йўқликни эса, ақл-идрок, тасаввур ва таҳайюл кўмагида фаҳмлаймиз, биламиз. Демак, кўримли, кўримсиз, сезимли олам, борлиқ ва йўқлик икки кўздек бир-бирига боғлиқ. Ҳар иккиси яратганнинг ўн саккиз минг олами дегани.

Ақлий, ҳиссий сезимли идрокимиз воситасида борлиқ ва йўқликнинг зоҳирий ва ботиний жиҳатларини, сирли-сеҳрли мўъжизаларини идрок этамиз. Хусусан, юлдузлар қаҳшонидида офтобнинг ўрнини билмаган кимса майсалар кипригига қўнган шабнамлар қай тариқа пайдо бўлиб қолганлигини қаёқдан ҳам англасин. Балки, у юлдузларнинг ўкинч ёки севинч кўз ёшларидир?! Балки...бу ўринда ақлимиз ва онгимизни, ҳиссий ва сажия иродаимизни пешлаган билим-тафаккур ҳал қилувчи бош омил.

Хуллас, шеърятимизга илоҳий руҳ кириб келди. Бадиий онгимиз оламлар ижодкорини билиш, таниш ва танитиш сари юз бурди.

Иккинчидан, XX аср шеъриятимиз бадий тафаккур тараққиётида алоҳида бир босқич эканлиги шубҳасиз. Унда доно ақл, ингичка сезим-кечинма манзаралари кўп эса-да, қоғоз гулга ўхшаган тароватсиз, руҳсиз сўник изланиш намуналари ҳам бисёр эди. Аксар асарлар чиқинди уюмларига, маклатурага айланиб қолганлиги боиси — улар Худони унутган эди. Уларнинг назардан қолганлиги боиси, асосан, дини йўқ ижод намуналари эканлигидир. Мафкуралашган асарларга илоҳий ишонч-эътиқод етишмас эди.

Эндиликда, иймон бутунлиги ва эътиқод саломатлиги бадий тафаккурнинг устивор йўналишига айланди. Ёруғлик билан қоронғиликнинг боқийлигига ишонч, ягона Аллоҳга бўлган эътиқод, унинг Ўзигагина ибодат қилиш, ёлғиз Оллоҳдан имдод сўраш, иймон келтириш шеъриятимиздаги диний ахлоқнинг виждонига айланиб бормоқда. Фикр, Шукр, Зикр илоҳий мазмуннинг меҳварини ташкил этмоқда.

ИЙМОН АСИРИ

(Рауф Парфи шеърляти ва
шахсиятига бир назар)

*Кўзимда ғилдирар хўрланган хилқат,
Иймон асирлари кечар кўзимдан.
Нафасим бўғзимга тикилди, фақат
Қаноат топмадим топкан сўзимдан.
Аввал Калом эди, кейин у Қудрат?
Қайда ҳақиқатнинг халоскор қўли?
Токи осмон каби тургайлар мудраб?
Аросат йўлими шоирнинг йўли?
Иймон асирлари бир карвон бўлиб
Қаён йўртмакдадир ғул, занжир судраб?
Алданиш саҳроси, пушаймон чўли,
Фано водийсида босриққан суврат,
Зўрланган жонларнинг чувалган сири.
Меним-да китобим — иймон асири.*

Шоир шахсияти ва шеърлятига доир мазкур қайдлар «Иймон асири» номли сайланмасига сўзбоши сифатида ёзилган эди. Бизга номаълум сабабларга кўра, китоб чоп этилмай қолди. Р.Парфи томонидан айрим тузатишлар киритилган 59 бетлик сўзбошининг қўлёзма ҳамда компьютер нусхаси муаллифда сақланади. Қуйида эълон қилинайтган саҳифалар унинг бир қисми.

I

XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин намоёндаларидан Рауф Парфи Ўзтурк — Сир шоири, унвони соҳир шеърлят соҳибидир. Бизнинг билимларимиз бу шеърлятнинг зоҳирий қисминигина ёритиши мумкин, чунки уни тизимларга айлантириб, аниқ қолипларга жойлаб бўлмайди. Бу — жўн ўқувчи учун содда, билимдон ўқувчи учун — қудратли аъмол бўла билади.

Рауф Парфи Ўзтурк асли насаби фарғоналик (Водилдан) бўлиб, 1943 йилнинг 27 сентябрида Тошкент вилояти, Ян-

гийўл тумани Шўралисой қишлоғида Парфи Муҳаммад Амин (1893-1955) ва Сакина Исабек (1913-1995) оиласида дунёга келди. Бошланғич ва ўрта таълимни "Шарқ юлдузи" (1-7 синфлар), Шўралисой (53-мактаб, 8-9 синфлар), Янгийўл шаҳридаги Алишер Навоий (10 синф кечки) мактабларида олди. У меҳнат фаолиятини матбуот қўмитасининг 2-сон босмаҳонасида, туман "Янгийўл" газетасида бошлади. 1960-1965 йилларда Тошкент Давлат Дорилфунунининг (ҳозирги ЎЗМУ) журналистика факультетида ўқиди. Жумҳурият Кино қўмитасида муҳаррир, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси тарғибот марказида бош муҳаррир, "Жаҳон адабиёти" журналинда адабий муҳаррир бўлиб хизмат қилди.

Рауф Парфи Ўзгуркнинг "Карвон йўли" (1968), "Акс садо" (1970), "Тасвир" (1973), "Хотирот" (1974), "Кўзлар" (1976), "Қайтиш" (1981), "Сабр дарахти" (1986), "Сукунат" (1991), "Тавба" (2000), "Сўнги видо" (2005) каби китоблари босилди. У Байроннинг "Манфред", Н.Ҳикматнинг "Инсон манзаралари", К.Каллазенинг "Денгаз ҳаёли", М.Ходийнинг "Алвоҳи интибоҳ", "Уйғур шоирлари", "Зайтун новдаси", А.Твардовскийнинг "Хотира ҳукуқи" ва бошқа бир қатор асарларни ўзбек тилига ўғирди.

У шоир, носир, таржимон сифатида элга танилди. Шоирнинг олтмиш йиллик ҳаёти ва қирқ йилдан ортиқ ижодий-ижтимоий фаолияти жамоатчилик тарафидан муносиб тақдирланди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ва Туркия Динат Вақфининг адабий мукофотларига сазовор бўлди. У Халқаро Маҳмуд Қошғарий мукофотининг лауреатидир. Унга Ўзбекистон халқ шоири фахрий унвони берилди (1999). 2005 йил 28 мартда вафот этди.

Рауф Парфи Ўзгурк шеърятининг асосий мавзуи — бу шахс эрки, Ватан мустақиллиги ва Туркистон, Турк дунёсининг бирлигидир. XX аср турк одамининг абадий шуурини, кескин фожеъ руҳиятини муқаддас туркий тилда ифодалашга жазм этган ва муродида етган жасоратли шеърятдир.

У адиб сифатида ўзгалардан фарқли ўлароқ қийин, машаққатли, лекин Чин шоир тажаллиси-ла ижодининг бошидан бу кунга қадар замона зайлининг аччиқ шамолларида эги-

либ букилмади, синмади (Энг буюк ҳикмат — Аллоҳ кўркувидир). Асосий мавзуига содиқ, эътиқодига собит яшади. Мўмин банда -бевафоларга ҳам вафо қилди, фақат иймонини сотмади. Илло, иймони фано водийсида илоҳий Ватан эрур.

Рауф Парфи Ўзтурк шеърияти ва шахсиятига турли салбий-ижобий, муҳаббатли — беписанд қарашлар бўлса-да, ўқувчиларнинг унга қизиқиши, мароқланиши ҳеч қачон сўнмади. Унинг ижодиётига Асқад Мухтор, Шукрулло, Мирозиз Аъзам, Мирзо Кенжабек, Чори Аваз каби шоирлар юксак баҳо бердилар. У ҳақда Озод Шарафиддин, Иброҳим Фафур, Нўъмон Раҳимжон, Иброҳим Ҳаққул, Ботирхон Акрам, Улуғбек Ҳамдам каби таниқли олимлар тадқиқотлар, мақолалар, бадиалар ёздилар.

Хорижда Воқиф Самадўғли (Озарбайжон), Атнер Хузангай (Чувашистон), Улдис Берзинш (Латвия), Лия Сеппель (Эстония), Хусайн Ўзбой (Туркия), Эдвард Уольрс (АҚШ), Темур Хўжа (Олмония), Омондурди Аннадурди (Туркменистон), Рене Каландаи (Гуржистон), Жак Манэ (Франция), Виктор Соснора (Русия) каби машҳур шоир ва олимлар у ҳақда мақолалар ёздилар. Унинг шеърларини она тилларига таржима қилдилар.

Ўзбек шоирлари томонидан унга бағишланган шеърларнинг ўзи бир китоб бўлади... Қисқача хулоса қилиб айтиш мумкинки, Рауф Парфи Ўзтурк ўзбек адабиётида мутлақо ўзига хос мактаб яратган шоир. У ўзбек-туркларининг юксак миллий руҳиятини ўз шеърияти орқали таниш ва танитиш учун олис йўлга чиққан, ҳормай-толмай бораётган йўл аҳлидандир.

Замондошлар букун уни Туроннинг, Турк дунёсининг, улуғ Туркистоннинг порлоқ шоири, деб тан олмақдалар.

II

Рауф Парфи Ўзтуркнинг аждодлари билимли, маърифатли, Туркистоннинг нуфузли ойдинларидан бўлганлар. Отаси Парфи Муҳаммад Аминнинг эскича, янгича маълумоти бўлиб, форс-тожик, усмонлича ва рус тилларини яхши билган. Рус босқинига қадар, ундан кейин ҳам бир муддат турли маҳкамаларда таржимонлик-тилмочлик қилган. Кейинроқ больше-

визминг қатағонидан жон сақлаш учун умрининг охиригача барча ҳужжатларда ўзини саводсиз, деб ёздирган.

Рауф Парфи Ўзтуркнинг туғилган йили ва исми турли ҳужжатларда турлича ёзилган (1941, 42, 43). У йиллари бу тарафларда туғилганлик гувоҳномалар ҳали расм бўлмаган. Биргина ишончли ҳужжат яқингача жамоа раиси Ҳамроқул Турсунқуловнинг котиби Ҳамид Азимбоевнинг уйида сақланган катта хўжалик дафтари бўлиб, унда "... Турсунали Парпийбой ўғли Мадаминов 1943 йил 27 сентябрда туғилган..." деб ёзилган. Ҳ.Азимбоевнинг айтишича, энг тўғри ҳужжат шу эмиш. Гарчи, отаси ёлғиз ўғлига Абдурауф деб исм қўйган эса-да, қариндош-уруғлар, шу бола ўлмасин (аввалги болалари турмаган) Турсун деб, Оллоҳдан сўраб ирим қилишиб Турсун Али отини қўйганлар. Худди шу маънода бошида икки кокил ҳам ўстириб, бирини Ўшпиримга, бирини Шоҳимардон пиримга бағишлаганлар. (Исломи, Шаманизм).

Отаси Парфи Муҳаммад Амин 1940, 1941 йилларда ҳарбий хизматга чақирилган бўлса-да, бизга қоронғи бўлган сабабларга кўра, ҳар сафар қайтариб юборилади. Яна бизга қоронғи бўлган сабабларга кўра, урушга кирмасдан Оренбургдан қайтариб олиб келадилар.

1945 йили Парфи Муҳаммад Амин оиласи билан юқори раҳбарият ўртасида алғов-дарғовли можаролар бўлиб ўтади. Бу можароларга ота-онасининг келиб чиқиши, бойлардан бўлганлиги асосий сабаб бўлади. Парфининг отаси – Муҳаммад Амин, унинг отаси Муҳаммад Сиддиқ Норқучоқ, унинг отаси Муҳаммад Расул Фарғоний, унинг отаси Муҳаммад Раҳим Фарғоний... Ота томондан момоси Жосият биби, унинг онаси Хосият биби, унинг онаси Марям биби. Катта бобоси Муҳаммад Расул Фарғоний Доғистонга Имом Шомил қўшинига ёрдамга бораётган туркистонлик мужоҳидларга қўшилиб жангга кетган экан. Доғистондан туркийча сўзлашадиган Марям деган қизни олиб келиб, тўй қилиб уйланган экан...

Она томондан бобоси Исабек, унинг отаси Мусабек. Унинг отаси Толиббек, унинг отаси Олимбек...

Она томондан момоси Қумринисо, унинг онаси Чаман бека... Онасининг катта момоси Хувайдо пиримнинг набира-си бўлган экан...

Урушдан кейинги илик қуриган йиллар. Ўша пайтда "Бирлашув" жамоа хўжалигида отаси боғбон, онаси пиллакор бўлиб ишлайдилар. Отаси мусаллас қилиб, ўрислардан бугдойга, қарислардан гуручга алмаштириб, очарчиликдан оиласини сақлаб қолади. 1947 йили ота-онаси билан Водил, Шоҳимардон, Жалолободга боради. Кейин Ўшга ўтишади. Ўшпиримга бағишланган кокилини 1948 йили олдиради. Орадан бир йил ўтгач хатна тўйи қилади. Биринчи синфга боради.

1950 йили иккинчи синфга ўтади. Дарсликлардан ташқари бадий китобларни чанқоқлик билан ўқий бошлайди. Ота-онаси билан Шоҳимардонга боради. Шоҳимардон пиримга бағишланган иккинчи кокилини олдиради... Абдулла оға Қримли (отасининг дўсти) тарбиясида бўлади. Уйда кутубхона очади (биродари Абдулла Собир билан) ва фильмлар кўяди (ибтидоий диафильм).

Рауф Парфи Ўзтурк 1953 йилдан эътиборан биринчи устози (отасининг дўсти) шоир Абдурахмон Водилий тарбиясида бўлади. 5 март куни илк шеърини ёзади. У Сталин вафотига бағишланган "Энди қандай яшаймиз" деган марсия эди. Отаси билан Тошкент вилояти бўйлаб сафарга чиқади. (Отаси турли жойлардан кўчат олиб келади. Боғлар барпо қилади).

Мактаб кутубхонасида мавжуд бўлган ўзбек халқ дostonларининг ҳаммасини ўқиб чиқади. Аммаси Хосиятбибидан (эртақчи) халқ дostonларини ёзиб ола бошлайди.

Отаси нима учундир жамоа раиси билан келиша олмай қолади. Сандиғида сақланаётган раиснинг ҳужжатларини қайтариб беради. Бу ҳужжатлар, асосан, Х.Турсунқуловнинг шўро ҳукуматига қилган хизматлари акс этган ёзувларнинг иккинчи, учинчи нусхалари экан.

Отаси нимадандир қаттиқ ранжиб, оиласини олиб Янгийўл шаҳрига кўчиб кетади. Ижарада турадилар.

1955 йили отаси қаттиқ бетоб бўлиб қолади ва бир неча киши келиб, Тошкентда даволатамиз деб олиб кетадилар...

Жасадини эса Мирзачўлнинг қайсидир касалхонасидан амакиси Камолиддин Мусабек ўгли олиб келади.

Рауф Парфи эндиликда Янгийўл шаҳар кутубхонасидаги бошқа бадий китоблар қатори "Библиотека поэта" туркумидаги ҳамма китобларни кунг ва мароқ билан симиргудек ўрганишга туғинади.

1957 йил. Янгийўл шаҳридаги Навоий мактабида ўқийди.

1958 йили "Янгийўл" туман газетасида биринчи шеър босилади.

Янгийўл шаҳридаги 2-сон босмахонада ҳарф терувчи бўлиб ишлай бошлади. Кечки мактаб таҳсилани тугатгач, ТошДУ Шарқ факультетининг араб филологияси бўлимига ҳужжат топширади. Лекин, омади чопмади. Келгуси – 1960 йили ТошДУнинг ўзбек филологияси факультетига ўқишга киради. Талабалик даврида ноқ жаҳон классикасини – Блок, Такубоку шеърларини таржима қилади. "Турк дунёси адабиёти" курсини ўқитишни таклиф қилади; ўзи дўстлари учун "Турк дунёси шеърляти" дастурини ёзади.

Талабалик йиллари Р.Парфи учун том маънода изланиш, ижодий шаклланиш даври бўлди. Ҳикоялар ёзади. Леся Украинка шеърларини таржима қилади. 1962 йили Нозим Ҳикмат шеърлари билан (София нашри) танишади. Унинг шеърларини, "Инсон манзаралари" шеърый эпопеясини таржима қила бошлайди.

1963 йили "Эрк" деб номланган биринчи китобини нашрга тайёрлайди. Қрим-татар халқининг ўз тарихий ватанларига қайтиш учун кураш гуруҳига кўшилади. Фозил Усмон ва Дадахон Ҳасан ижро этган "Лайло" кўшиғи машҳур бўлиб кетади. Шоир номини эл-юртга танитади.

Шоирлар, ёзувчилар, рассомлар, бастакорлар, киночилар билан танишади ва дўстлашади. "Қрим" китобини ёзади. Самарқанд вилояти, Пойариқ туманида "Лайло" пьесаси қўйилади (муаллифи -Барот). Бош қаҳрамон – Рауфдир. ("Лайло" кўшиғи атрофидаги афсоналар асосида). Шукрулло, Миразиз Аъзам, Абдулла Орипов, Чўлпон Эргаш, Машрабхон Бобохон, Абдулла Шер, Тилак Жўра каби шоирлар билан танишади, дўстлашади.

1965 йили биродари Абдулла Собир ўгли ҳарбийда фожиали ҳалок бўлади. Русиянинг Навокузнецк шахридан (АЗАСС) унинг жасадини олиб келади. Уч қисмдан иборат "Абдулла-жон марсияси" шу фожеа муносабати билан ёзилган. Дўстининг жасади солинган темир тобут билан поезддан тушганда қариндош-уруғлари, яқинлари Рауфни танимай қолишади. Олис Россиянинг Новокузнецк шахрига кетаётганда қопқора бўлган сочлари қайтганда қордек оппоқ оқариб кетган эди. Буни, ҳатто, ўзи ҳам сезмаган. Атроф-теварагидагиларнинг ҳайрат, ҳаяжонларидан кейингина билган.

1966 йили "Янгийўл" газетасида ишлай бошлайди. Андижон, Наманган, Фарғона вилоятларида сафарда бўлди. "Шарқ юлдузи" журналининг 1966 йил 1-сонида Асқад Мухтор сўзбошиси билан туркум шеърлари босилади.

Ўзбекистон Кино Давлат қўмитасида муҳаррир бўлиб ишлайди. Москва сафарига боради. 1968 йили ўгли Шуҳрат туғилади. Москва, Санкт-Петербург сафари. "У кечикиб келди" кино қиссасини (Эрвин Умарий билан) ёзади. Устози Абдурахмон Водилий вафот этади. Абдурахмон Водилийнинг йўқолган девонини унинг ўгли Абдурауф билан излаб тополмайди. Девонни қоралама кўлөзмалар асосида тиклашга ҳаракат қилади. Абдурахмон Водилий Низомийнинг "Маҳзанул асрор", Фаридуддин Атторнинг "Мантикут тайр" дostonлари насрий баёнини яратганини айтадилар. Аммо бу асарлар ҳам топилмайди. 1969 йили "Карвон йўли" — биринчи китоби босилади. Москва олий сценарийчилар курсига ҳужжат топширади. 1970 йили Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир бўлиб ишлай бошлайди. "Акс садо" иккинчи китоби босилади. Қизи — Муқаддас туғилади. Самарқанд сафари. 1971 йили Анвар Саламетнинг "Олтин болта" эртақ-дostonини таржима қилади. Келгуси йили Нозим Ҳикматнинг "Инсон манзаралари" асарининг 1-китобини ўгиради.

1973 йили "Тасвир" китоби нашр этилади. Москва сафари. Ўзбекистон ва Озарбайжон адабларининг Халил Ризо раҳбарлигида ўтган йиғинда унга Рауф Парфи Ўзгурк — исм-шарифи берилади. Кандакор Омон Азиз мисга унинг суратини ўяди. (Ҳабибулло Зайниддинда сақланади).

1974 йили Байроннинг "Манфред" драматик достонини (Шенгелиа таржимаси асосида), К.Каладзенинг "Денгиз халёли" китобини таржима қилади. Ҳайкалтарош Илҳом Жаббор унинг бюстини ишлайди (ҳайкалтарошнинг айтишича, кимдир болта билан чопиб ташлаган).

Шоирнинг тугалланмаган асарлари: "Турон диёри" (шеърый китоб), "Фано водийси" (шеърый китоб), "Муҳожир" (роман).

Кейинги йилларда "Тавба", "Мени эрк шоири денглар", "Минг йил сизни изладимми мен", "Дунёнинг энг гўзал аёли", "Тҳақурия" туркумлари, "Адашган руҳ" манзумасини ёзди. Шоир ижоди ХХ асрнинг 70-йилларидан бугунга қунгача адабий жараён марказида. Ярим асрдан зиёд ўзбек адабий ҳаётини Рауф Парфи ижодисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Бадий-эстетик тафаккур ривожининг таҳайюллар асосига қурилган тимсолли тамойилларини, теран реалистик поэтик тадқиқотчилик маданиятининг бадий шартлилик, рамзли образлилик сингари устивор йўналишларини белгилаб келаётир.

III

Фасллар алмашилиши табиатнинг ўзгармас қонуниятининг табиий жараёни, ҳосиласи. Бадий адабиётда ҳам нуруний авлодлар ўрнига навқирон наслларнинг кириб келиши маънавий-интеллектуал эҳтиёж, руҳоний зарурат тақозосидир. Бу — бадий-эстетик тафаккурда ҳамиша янги дид ва эстетик савияларнинг зоҳир бўлиши демакдир. Бу — табиат ва жамият ҳодисаларини, одам ва олам сир-синоатларини янгича тушуниш, янги образлар ва бадий воситалар билан тушунтириш санъати, демакдир.

Асл шоирларнинг таржимаи ҳоли ниҳоятда қисқа, тақдирлари эса ғоят узун бўлади. Туғилишу сўнги нафас оралигида кечган умр, бу — ёруғ қисмат, аччиқ кўргулик. Тун билан кунларнинг, шом билан тонгларнинг ўрин алмашилиши, бу -табиат силсиласининг шунчаки бир одатий кўриниши, ҳолати эмас. У — эзгулик билан ёвузлик, мутелик билан эркин нафас, яхшилик билан ёмонлик, адолат билан ёлғонриё, нур билан зулмат ўртасида кечадиган азалий ва абадий кураш, муҳораба жараёнлари. Қисмат — бу шеърят.

Шеъриятда шоирнинг бировдан яширадиган маҳфий нар-саси йўқ. Фақат, шеърнинг сир-асрори бўлади. Бу — бадииятга айланган қисмат. Тақдирнинг олов кўзларини кўнглига жойлаган шеър. Рауф Парфи илк шеърлариданоқ дунёқараш-и, руҳонияти, маънавий эътиқоди шаклланган ижодкор сифатида ўзлигани намоён қилди. "Ҳасратлари дунёнинг кўпдир", "Мудрар ярим кеча...", "Шеърият", "Тонг отмоқда. Тонг ўқлар отар", "Тарғилланиб бормоқда осмон", "Термуламан олис уфққа", "Чексиз-чексиз дақиқалардан иборатдир" сингари ўнлаб шеърларида ижтимоий-эстетик идеалининг ёруғ аломатларини кузатиш мумкин. "Бир қушча сайрайди менинг руҳимда, Мен сенинг исмингни билмайман қушчам...", дейди шоир "Дарё мавжларига ёзилмиш ғазал" шеърда.

XX асрнинг 60-йил ўрталари, 70-йил бошлари шеъриятга кириб келган, ёрқин ўзлигини намоён этган Рауф Парфи янги, оҳори тўкилмаган, кутилмаган ноанъанавий мажозий (Қушча, Чироқ, Дарахт, Най, Нур) образлари билан адабий жамоатчилик муҳаббатини қозонди; мажозий образлик асосига қурилган бадиий тафаккур табиати билан элюрт назарига тушди. Рауф Парфи шеърларидаги инсонга меҳр-муҳаббат ҳарорати, ишонч-эътибор руҳи, дардчил-маъюс ва маҳзун оҳанг, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган самимийлик кўзга суртгудек эъзоз-эҳтиром топди. Ва янаям муҳими, шоир асарларининг ижтимоий-фалсафий мағзи шеъриятимизда янги йўналиш эди. Хусусан, биринчидан, ҳаётдан, тирикликдан мақсад руҳни камол топдиришдир. Иккинчидан, руҳоний эркинликсиз одам ўзлигини намоён қила билмайди; учинчидан, миллий бирликсиз миллат, халқ ўз борлигини сақлаб қола олмайди, деган устивор ғоялар шоир шеъриятининг эстетик қимматини белгилаб берди. "Айни орзуларда, айни қайғуларда, айни севинчларда яшамоқ" тирикликнинг моҳиятидир, деб билади у.

Рауф Парфининг илк шеърларидан эътиборан эрк истаги ва озодлик руҳи, жамиятдаги зулмга, ижтимоий адолатсизликка, тенгсизликка, ноҳақликка қарши исён ғоялари етакчилик қилади. Шоирнинг 70-йиллар бошида куртак ёзган, уч кўрсатган руҳ эркинлиги, фикр эркинлиги, қалб ҳурлиги

гоялари кейинги босқич шеърятимиз тараққиётида миллат-севарлик, миллатпарварлик йўналишининг ўзак мағзини ташкил этди. Рауф Парфи ижодининг ижтимоий-эстетик моҳиятини, салафларидан, устозларидан, тенгқур шоирлардан фарқланиб турган бадииятининг табиатини белгилаб берди.

Рауф Парфининг илк шеърларида кузатилганидек, бадиий идрок ва ифода тарзи, тафаккур табиати ва тимсолли образлари билан ўзига хос бетакрор услубга эга бўлган шоир кўз очган, ўз нуқгаи назари билан дунё шеваларини таний бошлаган, ўзлигини ҳам дунёга танитишга тутинган шахс эди. Бу — Рауф Парфи феномени эди.

Инсоннинг руҳоний эркинлиги масаласи Рауф Парфи ижодининг ўзак мағзини ташкил этади. Шу боисдан ҳам шоир лирикасида туйғулар ҳаётини, кечинмалар манзарасини, ҳолат-кайфиятлар суратини чизиш алоҳида тамойилга айланган. Шу боисдан ҳам уни туйғу-кечинмалар мусавири дейишади. Шу маънода биргана "Ёмғир эмас, марварид ёғар" сатри билан бошланадиган шеърини кўздан кечириш кифоя. Ёмғир — шарқона тасаввурларга кўра — қутбарака, илоҳий неъмат, яхшилик ва эзгулик уруғи. Унга шоирлар ўз руҳоний ҳолатлари, кайфиятларига монанд маънолар юклашади. Яъни, ҳар бир шоир ўз эстетик принципларидан келиб чиқиб, ёмғир воситасида турфа хил бадиий-фалсафий мазмунни ифодалашга интилади. Кимдир ёмғирда ёрнинг кўз ёшларини кўради. Яна кимдир йиғлаётган кўнгилни тасаввур қилади. Бошқа бир шоир шеърда ёмғир булутларнинг, қоп-қора қўнғир осмоннинг ерга йўллаган тансиқ сўзлари бўлиб англашилади.

Рауф Парфи тасвирида ёмғир — қоп-қоронғи кеча шаклида. Кеча эса сув сингари жилдираб оқади. Шу боисдан ҳам кеча шод ва беармон кечаётир. Боиси — бағрида сувдек ҳаёт-бахш ойдинлик, эртанги куннинг ёруғ эпкини бор.

*Барларда рақс этар шаббода,
Уйнар сабо шаклида кеча,
Гуллар каби сақлайди одоб,
Афсоналар айтар тонггача.*

*Кеча тепасида учади,
Кипригимдан отилгувчи нур.
Менга кеча ёмғир ичида,
Гўзал хаёл каби кўринур!*

Лирик қаҳрамон кечинмалари қоронғи кечада ёгаётган ёмғирга эш. Ундан сурур, умид туяди. Шу маънода, унинг наздида, баргларида рақс этар шаббода. Ҳатто зимистон қоронғилик ҳам сабо шаклида ёқимли, фарахбахш. Гуллар сингари ҳимо тортиб, тонггача афсоналар айтаётгандек туюлади. Шу боисдан ҳам лирик қаҳрамон кўнглидан шуъла отилади, кипригидан нур чатнайди. Хаёл — адоқсиз бўшлиқ қаъридаги рўё эмас. У ёмғир ичидаги зимистон қоронғилик. Унга ишонса бўлади. Гарчанд, қоронғилик оғушида эса-да, ёмғирдаги ойдин шаббода эпкини эртага отажак тонглар умидини уйғотади.

Кўринадики, тимсолли, мажозий лиризм Рауф Парфи услубининг ўтли нафаси, ўзак мағзи, дейиш мумкин. Давр воқелигига, жамиятдаги сиёсий вазиятга, ҳодисаларга, инсон шаъни-эркини, ҳақни оёқости этувчи, адолатсизлик кўринишларини юзага чиқарувчи ижтимоий зулмга қарши туғён Рауф Парфи шеърларида туйғулар реализми устивор дейишга асос беради. Рауф Парфи XX аср ўзбек поэзиясида фикр билан кечинманинг синтезини бадиий санъат даражасига кўтарган, соф туйғунинг табиий оқими-ни, қабарик мажозий ифодасини омукталаштирган бетакрор услуб яратди. Бу — XX аср ўрталаридан эътиборан XXI аср ўзбек шеърияти тараққиётида алоҳида йўналиш касб этди. Мустақил бадиий идрок ва ифода маданияти сифатида шаклланди.

XX асрнинг 60-йил охирлари 70-йил бошларидан эътиборан ўзбек шеъриятига Рауф Парфи Ўзгурк олиб кирган янги экин мустақил бадиий-эстетик йўналишга айланди. XXI аср ўзбек бадиий-эстетик тафаккурида ҳам Рауф Парфи Ўзгурк тамал тошини қўйган тимсолли лиризм, мажозлар асосига қурилган идрок ва ифода маданияти устиворлик қилмоқда.

IV

Ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантириш ўзбек шеър-ияти тараққиётининг барча даврлари учун ҳам бош хусусият бўлиб келган. Лекин унга эришиш йўллари кўп, усуллари ниҳоятда хилма-хил. Хусусан, мажозий образлилик ҳақ сўзни айтишнинг, воқеликни реалистик идрок этишнинг шакллари-дан бири. Шеърга ёлғон ёт. У ўлим билан баробар. Шоир ўзини ўлимдан-ёлғондан асраши керак. Шу маънода, ҳар бир шеърнинг юзага келиши, бу-ўлим билан юзлашиш демак. Ҳар бир одам, шу жумладан, шоир ҳам ўзи билан ўзи курашиб яшайди. Ана шу жараён -ўзи билан курашишнинг ўзи санъат, қолган ҳаммаси омилкорлик. Шу боисдан ҳам шоирнинг ўз жонини сақлайдиган жойи йўқ. Бу рост ва ёлғон, нур ва зулмат, ҳаёт ва ўлим оралиғидаги бир ҳовуч ҳаво, бир чимдим нафас. Бир Сўз. Уни кўзига тўтиё этгувчи ҳам, оёқлар остига хазондек сочгувчи ҳам аслида ижодкор. Сўзни шоирга Худонинг ўзи беради. Сўзини ҳам ўзи олади. Бу-жонини олгани билан баробар. Зеро, ўз сўзини йўқотиш бу-шоир учун ўлим:

*Тиккандир жонини Ватанига у,
Бу сўз қаршисида титрама, эй, жон.
Юзма-юз келгандек гўё ўт ва сув,
Юзма-юз келадир шоир ва замон.*

"Шоир бу ёруғ дунёда яшаётган Инсоннинг чексиз-чегарасиз кечинмаларини сўз билан ифода қилгувчи шахсдир, — дейди Рауф Парфи.— Шоир кўзининг ўрнида дарёлар оққан, елкасида тоғлар йиқилган, ўз танидан чиқиб, руҳга айланган зотдир!". Унинг ўз таъбири билан айтганда, "Шоирни куйлатган - ҳазрати инсон". Унинг ҳақ-ҳуқуқлари — шеър-иятнинг ҳам ҳақ-ҳуқуқлари. Жаҳолат ранглари, зулм маъноси, зўравонлик, адолатсизликнинг сирти-шакар, ботини-заҳар табиатини образлар тилига кўчирган тимсолли реализм Рауф Парфи ижодий индивидуаллигини тайин этади. Бу Рауф Парфи Ўзтурк ижодий изланишларидаги етакчи

услубий хусусият. Мажозий образлилик— рамзлар воситасида фикрлаш маданияти XX асрнинг 70-йилларидан эътиборан ўзбек шеъриятида етакчи тамойилга айланди.

Ўтган асрнинг 80-йиллари ўзбек танқидчилигида бадиий тафаккурнинг ушбу кўриниши моҳиятини тушунмасликданми ёки тушунишни истамаганликданми, "Шеърингизни тушунтириб берсангиз", "Шоир нима демоқчи, шеър нима деяпти" қабилидаги мақолалар юзага келди. Уларда Рауф Парфи шеърларидаги мажозий образларни, рамзларни Фарбга тақлидчиликда, ўта мураккаблик ва мавҳумликда айблаш расм бўлди. Тимсолли образлар сарбастдаги изланишларида ёрқинроқ тажассум топгани боисиданми, уларни Фарб шеъриятига тақлидда айблашди. Ваҳоланки, шеърнинг бу шакли аввалги минг йилликда мўйсафид Шарқнинг қадимий битикларидаёқ мавжуд экан. Ушбу ҳодиса, айрим танқидчилар айтгандек, Фарб ва Лотин Америкаси адабиётига тақлидан эмас, аксинча, эстетик таъсир самараси ўлароқ юзага келди. Шу боисдан ҳам шоир: ўзимизнинг қадимий ёзувларимизда ўзимизни қайтадан топдик, дейди.

Рауф Парфи эстетикасида Санъатнинг, Сўзнинг маърифий-тарбиявий роли, аҳамияти масаласи алоҳида ўрин тутади. "...Миллат бор экан, демак, адабиёт бор, Сўз бор. Жаҳонга буюк сўз соҳибларини берган бу тупроқ, бу ҳаво, бу сув, бу олов инсониятни шафқатсиз, қонли ўйинлардан, қирғинлардан, балою офатлардан асрай олмади. Лекин, олижаноб, қутлуғ Сўз яхшилар тарафида экани қувончлидир". Шоирнинг ишонч-эътиқодига кўра, эзгу сўз одамлар онгига нур-ёруғлик олиб киради, кўнгиллардан ёвузлик, жоҳиллик, ёмонликни қувиб чиқаради. Шу тариқа, кўнгилларни тозартиради. Руҳиятни поклайди. Дин Одамларни поклар экан, асл шеърият ҳам дин мисол юксак маънавий салоҳиятга эга. Эзгу сўз одамлар онги-тафаккурига таъсир кўрсатиш орқали кўнгилларга уя қурган хиёнат, риё-мунофиқлик, сотқинлик, қўрқувни ҳайдайди. Кўнгилларда олижаноблик, эзгулик гулзорларини кўкартиради, саховат ва меҳр-шафқат боғларини барпо қилади. ("Дилимда бир сўз бор эди. Бу сўз меники эди. Айтдим, мен сўзни ки бўлдим ортиқ").

*Бир сўз бор
Беғубор тонг каби гўзал.
Тонг чоғи очилган гунча каби,
Гунчада шабнам каби мусаффо...
Осмон каби бепоён кўзлар севинчи янгли
Бир сўз бор.
Бир сўз бор
Ҳақиқат сўзидан ҳам юксак,
Ҳақиқатнинг ўзидан ҳам юксак
Бир сўз бор...*

Бу — санъат-санъаткор-жамият масаласида янги нуқтаи назари, янги тушунча ва янги нигоҳи ила бадиий тафаккур маданиятида шоир ўзгача йўналиш яратди, демакдир. Бу-санъат асарларини тушуниш, тушунтириш ва баҳолашда ҳам эстетик мезонларни ўзгартирди, янгилади, демакдир.

Шоир эстетикасида виждон эркинлиги масаласи алоҳида ўрин тутади. Руҳ ва кўнгил хуррияти, эрк феномени Р.Парфи эстетикасида ижтимоий-фалсафий категория даражасида бадиий тадқиқ этилади. Хусусан, онг-шууримиздаги кўринмас, сезилмас темирдек қўпол ва қаттиқ бир куч бизни метин иплари билан боғлаб туради. Юриш-туришимиздан тортиб, гап-сўзларимизгача, хатти-ҳаракатимизу ўй -фикрларимизгача, бир сўз билан айтганда, изимизу сўзимизни, кўрар кўзимизу ўзимизни бошқаради. Бурни остидан бошқа нарсани кўрмайдиган аҳволга солади. Ичимиздаги сиёсий нозирнинг фармонбардор ҳукмрон мавқеи кишини қуллик, мутеълик ҳолатига солади. Ана шу нарса иймони султ ижодкорни бадгумон ҳукмрон мафкура ноғорасига ўйнатиб қўяди. Қачонки, ижодкор руҳан эркин бўлмас экан, ҳеч қачон мафкуравий қолиплардан, сиёсий манфатдорликдан халос бўлолмайди. Замонасозликка берилади. Шахс эркин бўлмас экан, у мансуб миллат ҳам, Ватан ҳам озод бўлолмайди. Бу-шоир талқинидаги эркининг баланд нуқтаси. Ана шу мақомга етишиш эса, аввало, Инсоннинг ўзини ўзи танишидан бошланади. "...Нарсаларга эркимизни боғлаб қўйганмиз, моддиятнинг қулимиз, — дейди Рауф Пар-

фи.— Бу "айёр" ақлнинг хулосалари, оқил ақлники эмас. Ақл Оллоҳни танишдан чалғиса, бу -айёрлик. Оқил деб Оллоҳни билганга айтишади. Оллоҳни таниган банда моддиятга боғланиб қолмайди, у ўзининг қоровули эмас. У-Ўзининг эгаси, ўзлигини излаётган инсон".

Р. Парфи эстетик қарашларининг илдиэлари Шарқ ва Фарб бадииятининг мумтоэ намуналаридан сув ичади. Шу боисдан ҳам, шоирни жаҳон эстетикасидаги тимсоллар реализмига, туйғулар реализмига мойил санъаткорлар кўпроқ қизиқтиради. Хусусан, реализм эстетикасига кўра, шоирни дунёвий зулм-истибдодга қарши шахс эрки масаласи, табиатнинг тўрт фаслига монанд кечинмалар тугёни, ҳаёти банд этади. Шу боисдан ҳам шоир адабий асарларнинг эстетик қиммати ва аҳамиятини белгилашда уларнинг салоҳиятини, бадииятини бош мезон , деб билади. Бошига қилич келганда ҳам фақат рост сўзлаш, Ҳақ ва Ҳақиқатни ёқлаш, ҳар қандай ёлғон, риё, макр, зулм ва хиёнат кўринишларини инкор этиш, уларга қарши исён кўтариш Р. Парфи эстетикасининг мағзини ташкил этади.

"Санъатнинг вазифаси инсонга ўлимни англаштир, — деб ёзади Р.Парфи. — Шакли қандай бўлишидан қатъи назар... Тушунган, англаган инсон ҳамиша оғриқ, фожиа билан яшайди. Агар таъбир жоиз бўлса, шундай айтиш мумкин-фожиа инсон билан бирга туғилган аниқ нарса. Инсон доимо ўлим билан ёнма-ён юради. Тошбақа косасини бир умр ортиб юрганидек, ўз ўлимини доимо кўтариб юришга маҳкум. Менимча, ўз ўлимини кўтариб юрган одам, Оллоҳга, Ўзига , бировга хиёнат қилмайди. Хиёнат ёлғонлардан туғилади. Инсоннинг фожиаси ёлғонларга тўқнашганида бошланади. Биз "Ёлғоннинг умри қисқа", — деб ўзимизни юпатамиз. Йўқ, ёлғоннинг умри узун. Буни инсоният тарихига назар ташласангиз, билиб оласиз".

Шеър— чексизликнинг чекида туғилган дунё. Шоир кўнглини ўртаган оғриқли сўроқларга воқеликдан, жамиятдан жавоб излайди. Муайян қиёслар, образлар шу тариқа юзага келади. Хусусан, шахс эрки, кўнгил хуррияти одам билан бирга туғилади. Эркинлик бой берилган жойда фожиа юзага келади. Бах-

тни пойдор этиш ҳам, бахтсизлик чоҳига юз тубан йиқилиш ҳам руҳнинг нечоғлик уйғоқлиги, руҳоний саодатга боғлиқ.

Р.Парфи эстетикасида Турон-Туркистон мавзуи алоҳида саҳифани ташкил этади. "Турон-Туркистон мавзуи милоддан аввалги ёзма адабиётларда юз кўрсатиб келади,— деб ёзади Р.Парфи.— Миср-Бобил, Хитой-Ҳиндистон, Рум, Эрон, Оврүпо, Америка сингари Турон-Туркистон, Турк Дунёси жаҳон илму фани, маданияти, адабиёти ва санъати хазинасига ўзининг муносиб меросини берди ва беражакдир".

Шоирнинг кўнглини, ижодини билмоқчи бўлсанг, унинг она юртини бориб кўр, деган ҳикмат бор. Шоирнинг Ватани-бу унинг сеҳрли, пурҳикмат маъноларни ўзига сингдирган сирли қиёфалар дунёси. Р.Парфи лирикасидаги Сўз, Кўз, Қушча, Булоқ, Дарахт, Чироқ, Хаёл, Нур сингари образлар тағдор, пурмаъно мазмун ифодалашига кўра тимсолга айланаётир. Улар Туронзамин, Туркистон халқларининг тарихий ҳаёти саҳифаларини суратлантиради. Туркий халқлар тақдиридаги фожиали воқеалар моҳиятини акс эттиради. Миллат тақдирида ўчмас из қолдирган ва айни кейинги юз йилликларда мудраган жўмардлик, жангарилик, қаҳрамонлик руҳини қайта тирилтириш, оёққа қўйиш, фаолликка даъват Р.Парфининг Турон-Туркистон мавзуидаги шеърларининг етакчи хусусиятларидан биридир.

Сўз санъатида ҳамма бир-бирига шогирд, лекин ҳар ким ўз йўлидан кетади, дейди адиб. Ўзбек тилининг рамзларга, тимсолларга бой маъно қирраларини акс эттириш Р.Парфи изланишларининг мағзидир. У сўзнинг таъмини, ҳидини, рангини, бўёқларини ғоят нозик ҳис этади. Шу маънода, ҳар бир шеърдан шоирнинг қайноқ, эҳтиросли нафаси шундоққина сезилиб туради. Ҳар бир сўзнинг ортидан унинг ўзи қараб тургандек туюлади. У айтадиган гапи учун сўз танламайди. Балки, фикрчан кечинмалари ўз маъноси, ўз ифодаси билан туғилади. Р.Парфи "Ҳар бир сўзим-ошкор жаҳоним", дейиши ҳам шундан. "Сўзлар" шеърисида ёзади: "Яна тун қўйнида бўшлиқнинг темир қўллари кўксимни қисаркан: Ёрдам беринг, ухлаб ётаверманг,-дея ҳайқираман. Шундай уйғотаман қадимий Сўзларни".

Р.Парфи Ўзтурк шеърлятида сўз конкрет маъно ташиб келишидан ташқари, инсон шахси ва маънавиятидаги муайян гўзалликни, тимсолли ёки ибратли мазмунни ифодалашига кўра ижтимоий-фалсафий, бадий-эстетик аҳамият касб этади. Р.Парфи изланишларида сўзлар табиатидаги шартлилик, коса тагидаги нимкоса тарзида ифодаланадиган кўчма маънодорлик, айниқса, устивор. Р.Парфининг сўз устида иш-лаш захмати шундан иборатки, "Сўзлар" шеърида кузатилганидек, у "Оқ бинода қалин ва оқ кўрпаларига ўраниб-чирманиб, қатор сўриларда" ухлаб ётган қадимий сўзларни уйқудан уйғотади. Уларни яшашга, курашга, фаолиятга сафарбар қилади. Зеро, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, шеърият мутасил янгилиниб туради. Сўзларнинг маъносига кўра доимо янгилиниб туриши эса унинг асл моҳиятини ташкил қилади.

Р.Парфи Турон-Туркистон мавзуига бағишланган шеърларида фалсафий, ижтимоий мазмунига кўра сўзларнинг қаддинию қадрини бир баҳя баланд кўтаради, қанотини юксалтиради, уларга парвоз беради. Шоирнинг "Сўзлар", "Шеърлят", "Харита", "Она тилим", "Туркистон", "Чўли Ироқ", "Уйғонар Туркистон, уйғонар дунё", "Қадимий туркийлардан", "Ўзингни аяма, бораётган илдиш", "Англагани англаган бошлари қани" сингари ўнлаб шеърларида Турон-Туркистоннинг олис ўтмиши, бугуни ва келажаги билан боғлиқ турфа бадий талқинлар силсиласини кузатамиз. Бадий Сўзнинг шунчалар катта салоҳияти борлигидан ҳайратларга чўмамыз.

"Сўзлар" шеъридаги бадий талқинга кўра, Инсон бу-сўроқ гап, ундов гап, дарак гап. Сўзлар бизга яшамакни ўргатар, "Бир ажаб сўзлардир пешонада тўпланган ажин". Кўллари-миз ҳам фикрчан Сўзлар. Шу маънода, Турон-ҳаддан зиёд гўзал сўз. Бу тонготару қуёшнинг ботиши, йўлдаги кишибарчаси ажойиб жумлаларга ўхшайди. Улар умр, тақдир, тирклик сатрлари. "Мозийга урилиб, синди овозим", дейди шоир. Туронзаминнинг ўтмиши, кўҳна Туркистон хотиралари, аждодларнинг шонли ҳаёти тарихи лирик қаҳрамон руҳини кўтариши, тафаккурига қувват бериши билан баробар маҳзун кайфиятларга ҳам солади. Овозини синиқлаштиради.

*Бу-олис қуёшдир куйиниб ёнар,
Олис эсдалиқлар бўлмайди адо.*

Р.Парфи шеърятидаги поэтик образлар ва тимсолларнинг ўзига хослигини улар зиммасидаги маънолар моҳиятидан англаймиз. Шу ўринда, тимсоллар табиатини очиб берувчи унсурлар орасидан характерли икки жиҳатига тўхталиб ўтиш жоиз кўринади. Хусусан, бу нарса тимсоллар табиатидаги ботиний ва зоҳирий аломатлардир. Чунончи, Ғ.Ғулومнинг "Соғиниш" шеърисидаги ўғлини урушга кузатаётган ота-бу азамат Ватан, фидойи миллат тимсолига айланган. Ҳамид Олимжоннинг "Ўрик гуллаганда" шеърисидаги баҳор тимсолига айланган ўрик гуллари — рамзнинг зоҳирий кўриниши. Ўқувчи шеърни ўқиган заҳоти кўз ўнгида, тасавурида ана шу символик маъно касб этган поэтик белгилар яққол суратланади. Шеърдаги поэтик образлар ҳам у қадар мураккаб эмас, ўқувчининг ақли-шуурини тахайюлларга, пўртанали ўй-фикрларга чулғаётгани йўқ. Энди, тимсолларнинг ботиний кўриниши ҳам борки, у серқатлам, сертармоқ, тағдор, кўчма маъно қирраларига эга.

Р.Парфи сўзнинг тимсолли маъно жилваларини кашф этишда ўзига хос бетакрор мустақил йўлга эга бўлган шоир. Шоир янги шаклда янги гап айтиш учун тинмай изланар экан, ҳар биримизга таниш сўзлар зиммасига янги ва чуқур маънолар юклайди. Мазкур йўналишда Р.Парфи шеър сатрларини синдиришни яхши кўради. Бундан сўзнинг бадиий-эстетик таъсир кучи, салмоғи ортса ортадики, асло букилмайди, сусаймайди. "Минг йил сизни изладимми мен" туркумига кирган учликда ўқиймиз:

*Мен узоқ ухладим.
Бир аср ухладим, нега мени-
Нега сиз яшинни уйғотмадингиз.*

Шакл жиҳатдан синган сатрлар кескин кечинмали ҳолатлар маъноси, мураккаб, зиддиятли кайфият ва туйғулар ранги, манзарасини чизишга йўналтирилган. Ана шу жараёнда

уйғоқ Сўз Ҳақиқатнинг олов кўзларига айланади ("Ухлама сен, Ҳақиқат"). Лирик қаҳрамон тийрак сўзга, қиличдек қайралган Ҳақиқатга ўтинч билдиради. Мудроқ, кўрқоқ жонларни, норасо маконларни, басирларни уйғотгин, дейди. Қасрларни, асрларни, замонларни уйқудан уйғотишига ишонади. Заҳар хўплаб эса-да, одамларни тўплаб айт. Сўзларинг ловуллаб турсин. Токи, юракларда кул босган чўғлар ловуллаб кетсин, алангалар ҳосил қилсин.

*Сўзларингнинг қуёши
Аччиқ ёшга айлансин.
Ботирларнинг кўз ёши
Бир кун тошга айлансин.*

"Лутфихоним. Уйғон болам", "Уйғонар Туркистон, уйғонар дунё", "Туркистон ёди", "Оғриқ" сингари ватанпарварлик руҳи билан йўғрилган ўнлаб шеърларида миллий бирлик ғоясининг рангин қирралари ёритилади. ("Уйғон, уйғон болам, уйғонгил, эй дил"; "О, сабр дарахти, қутлуғ Туркистон"). Кўнгил ҳур туғилган эди. Руҳнинг омонлиги, эрки "азал гўзалликнинг шамъини ёқади". Ёрқин саҳарларда "Келур от ўйнатиб ҳалоскор сарбоз".

Сўз-шундай бир руҳоний Ватанки, у ушалмаган, келажакдан умидвор хаёлларнинг ҳам ватани. Лирик қаҳрамоннинг ҳолати, бу-Кўланкалар юртида, Шарпалар орасида офтобга тикилиб ўтирган Хаёлни эслатади. У ўз орзу-ўйларини "Исминг нима?", деб сўроққа тугандек бўлади. "Менинг исми-мим озодлик", деб жавоб беради у.

— Фарзандларинг қани, нега бир ўзинг ёлғизсан?

— Бола-чақаларим кўп эди. Бириси тахтга чиқиб, тож кийиб қурбон бўлди. Иккинчиси, тожу тахтга қасида ўқийман, деб эс-ҳушидан айрилди, тилдан қолди. Қолганлари аросат водийсида тентираб юришибди...

Хаёл оппоқ булутлар оғушига сингиб йўқолди...

Хуллас, шоир талқинидаги ишқ бу-туш мисоли тутиб ва етишиб бўлмас Эрк, Ҳақиқатга эришиш. Бу — фикр-туйғу — руҳ эркинлиги демак. Шу жиҳатдан ҳам, у бадий Сўз зим-

масига ғоят чўнг ва теран маънолар юклайди. Чунончи, Сўз бу-эрк. Шахс эрки, миллат ва Ватан озодлиги, фикр ва руҳ эркинлиги ана шу бекарон Сўзда мужассамлашади. Р.Парфи образлари, тимсоллари, бадий умумлашмалари орқали Сўзнинг ана шу тахлит турфа маъно қатламларини, янги шеърнинг фалсафий-эстетик табиатини инкишоф этаётир.

БАДИЙ ДИД ВА ЭСТЕТИК САВИЯ

Рауф Парфи Ўзгурк ижоди илк қадамларидан бошлаб илмий-адабий жамоатчилик эътиборида. Ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Олимлару шоирлар ҳам, муҳлислару шеърхонлар ҳам Р.Парфи Ўзгурк изланишларига ўз муносабатини билдиришга, баҳолашга ва шу тариқа маданиятимиз камолидаги ўрни ва хизматларини белгилашга интилиб келишаётир.

Шеър мухлиси, ҳаваскор қаламкаш М.Йўлдошевнинг "Ёзувчи" газетаси редакциясига йўллаган "Шоир нима демоқчи, шеър нима деяпти" мақоласида ҳам ана шу тахлит қизиқишни кузатиш мумкин. Мақола, аввало куйинчаклиги билан эътиборни тортади. Муаллиф бадий адабиётни, бадий сўзни, шеърни яхши кўради. Бадий адабиёт сеҳрини ҳис қилишга, бадий сўз шуқуҳини билишга, шеър тароватини тушунишга интилади. Бир сўз билан айтганда, мақола ана шу билишга йўналтирилган ҳаваси билан аҳамиятли.

Аввало шу тахлит саволларнинг юзага келиш сабаблари, омиллари ҳақида фикрлашиб олсак. Куни кеча, "Шеърингизни тушунтириб берсангиз" деган савол пайдо бўлган эди. "Шоир нима демоқчи, шеър нима деяпти" дея саволга тутиляпти (Бу ўринда М.Йўлдошев фикри аниқ мақсадга йўналтирилмаган. Боиси, шоир нима демоқчи эканлиги шеърда аён бўлади. Шеърнинг маъносини уқмаган ўқувчи уни ёзган шоирни ҳам англаши қийин).

Бугун Рауф Парфи Ўзгурк шеърларига шу тариқа саволларни кўндаланг қўяётган ўқувчи Алишер Навоий асарларини кўлига олса нима дер экан? Саволлар шу алпозда тахланаверса, ҳатто Алишер Навоий хазратлари руҳига зарда қилувчилар, "нега соддароқ қилиб ёзмагансиз, асарларингизни луғат ёрдамида ўқишга тўғри келяпти. Ваҳоланки, кундалик газета-журналлардаги саржин-саржин шеърларни ўқишга фурсат етишмайдию тушунилиши қийин шеърларингиз маъзини чақишга тоқатни қаёқдан оламиз", дегувчилар тоифаси пайдо бўлиши ҳеч гап эмас.

Бунинг учун савол берувчиларга таъна қилиш ножоиз. Ҳамма айб шеърят ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларнинг,

эстетик мезонларнинг жўнлашиб кетганлигида. Бадиият мезонларининг ниҳоятда сийқалаштириб юборилганида. Ахир, шеърый санъат, шеърый нафосат, бадиийлик эмас, соддалик, ростгўйлик, долзарблик, замонавийлик сингари хусусиятлар шўро даври адабиётининг етакчи эстетик мезонлари бўлиб келганлиги сир эмас-ку.

Шунинг учун ҳам юқоридагидек саволларнинг туғилиши ва кўндаланг қўйилишига сира ажабланмаслик керак. Бойси, ҳамма шеърхонлар ҳам биргина Рауф Парфи Ўзтурк шеъриятини эмас, шунингдек, Юсуф Хос Ҳожиб ёки Аҳмад Яссавийни, Умар Ҳайём ёки Бедилни, Алишер Навоий ёки Бобурни, Чўлпон ёки Ойбекни, Рауф Парфи Ўзтурк ёки Абдулла Ориповни ҳам бирдек тушунавермайди. Шеърларини ўқиб, маъносини ўқиб, мағзини чақиб, бирдек сурур туявермайди. Бирдек сокин ёки теран фикр-ўйларга чўмавермайди. Бирдек мушоҳадаларга берилавермайди. Қолаверса, ҳамма даврларда ва ҳамма ўқувчига бирдек маъқул тушган, бирдек суйиб-ардоқланган шоир-ёзувчиларни учратиш амри-маҳол. Рауф Парфи Ўзтурк шахси ва шеърияти ҳам бундан мустасно эмас.

Хусусан, ҳар бир Сўз ҳар бир адабий тур ва жанрда зиммасида ташиган фикрга кўра турфа мазмун касб этгандек, ҳар бир шоир шеърларидаги Сўз юкланган маъносига қараб бири-биридан фарқланади. Хатто бир образ бир шоир шеърларида турфа маъно қирраларига эга (Рауф Парфи Ўзтурк асарларидаги нур, дарахт, шамол, осмон, оқ ранг ва ҳ.к. образларнинг рамзий мазмун қирралари). Шу маънода ҳар бир турнинг специфик белгиларини ҳаёт материални ўзлаштириши ҳамда унинг бадиий талқинларидан яққол кўриш мумкин. Чунончи, тонг отиши ва кун ботиши ҳодисасини олайлик. Ҳар куни ҳар биримиз кўриб, билиб, гувоҳ бўлаётган ана шу жараёни адабий асарлардаги ифодасига назар ташлайлик.

«Офтоб кўз очди, офтобнинг киприклари юмилди», дейилган заҳоти, бу – лирика, деймиз. «Тонг отди, кун ботди», дейилганда драматик асар кўз ўнгимизга келади. Энди, «оламни чароғон этиб офтоб осмонга кўтарилди. Дунёни қоронғи-

ликка ботириб, уфқни қип-қизил шафаққа чирмаб, офтоб бўшлиққа юмалади», дейилган заҳоти, ҳа, бу — наср-ку, деймиз. Кўринадики, муносабат ва унй белгилаган дунёқараш — нуқтаи назар, бадиий талқин ҳамда тасвир ҳар бир адабий асарнинг ўзлигини белгилаб бераётир, асл қиёфасини намоён этаётир.

Ушбу қиёсни бадиий сўзнинг ифода қамрови ҳамда имкониятларига кўчирадиган бўлсак, у назаримизда, қуйидагича маъно касб этса керак. Чунончи, лирикада бадиий сўз чақмоққа ўхшайди. Драмада у момақалдироқ тусини олади. Насрда эса камалак жилоларидек рангин тусланади.

Тасаввур қилинг, осмонлар қаърида момақалдироқнинг чақин чақишидан кейин олов учқунларининг сочилишини оёғи ер искаб турган одам қандай қилиб тушунтириб бериши мумкин. Олис осмонлар бағрида, олов оғушида кечаётган бу ҳодисани чақмоқнинг ўзи тушунтириб бермаса, сиртдан ҳайратга чўмган бандаи мўмин "чақмоқнинг юрагида олов мана бунақа", "ёруғлиги, ҳарорати мана бундай", деб қандай англатсин. Нетонг, оловнинг ранглари кўз очиб дунё танишини, ҳарорат қудрати ва шиддат ялови қай тариқа пайдо бўлишини — ўз юрагини чақмоқнинг ўзи ҳам ҳар доим тушунтириб беролмай лол қолади.

Беқиёс ва бетимсол санъат асарларининг ёзилиши, юзага келиши сабабларини хатто ёзувчиларнинг ўзи ҳам тавсифлаб беролмаслиги бежиз эмас-да. Тушунча ва тасаввурлардаги хилма-хилликларнинг боиси ҳам ҳар бир шеърхон ўқиган асарларидан ўз билгичи даражасида турфа хил маънолар уқишида.

Банда-да, ҳеч ким бошидан ошиб баландга сакролмайди.

Шўро мафқурасининг шеърятни халққа яқинлаштириш, оммавийлаштириш учун олиб борган сиёсати салбий оқибатларга олиб келди. Унинг савияси тушириб юборилди. Поэзия қайтага халқдан, халқнинг қалбидан узоқлаштирилди. "Ишчи мавзуи", "Хотин-қизлар мавзуи", "Комсомол-ёшлар ҳаёти", "Қишлоқ ҳаёти", "Кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш мавзуи" сингари социал буюртмалар поэзиямизнинг эстетик савиясини хашакилаштириб юборди.

Шеърят — дулдул эди. Лекин шўро мафкураси дулдул отларни ахталаб, қанотларини қайириб қўшга қўшиб қўйди. Гектар-гектар ер ҳайдашга, мола босишга, бричка араваларда колхоз-совхоз далаларига гўнг ташишга мажбур қилди. Дулдулларнинг бичилган жайдари отлардан фарқи қолмади. Кўкка парвозга шайланган қанотлари синди, қарғаларнинг қўниб гўнг титадиган майдончаси бўлиб қолди.

Поэзия янаям жўнлашиб бораверди. Оқибатда "комсомол ёшлар шоири", "болалар шоири", "қўшиқчи шоир", "масалчи-ҳажвчи шоир" сингари турли хил сунъий таснифлар пайдо бўлди. Булар, албатта чинакам бадииятдан — шеърий нафосат, санъатдан кўра поэзияни оммавийлаштириш мевалари эди.

Ажабланасан, киши. Румий ёки Жомийда, Шекспир ёки Байронда, Яссавий ёки Навоийда, Чўлпон ёки Ойбекда қўшиқбоп шеърлар, юмор-ҳажв ҳам, фалсафий теранлигу лиризм ҳам, болалар тасавури ва тушунчасини бойитадиган бадиий талқинлар ҳам бор-ку. Уларни қайси "кўчага" киритамиз? Уларни "катталар шоири" десак, қайси ижодкорларни "қариялар шоири", дейиш керак бўлади? Бу тарзда фикрлаш, бу тахлит таснифлар жўн изланиш намуналари учун ясалган тайёр "қолиплардек" туюлмайдими?

Буларнинг ҳаммаси шеъриятни оммабоп қилиш, халққа яқинлаштириш оқибатларидан бошқа нарса эмас эди. Натижада, шеърнинг ҳам, шеърхоннинг ҳам эстетик диди-савияси бричка араваларда гўнг ташиган дулдул отларнинг пажмурда ҳолатига тушиб қолди. Эндиликда, шеърнинг ҳам, шеърхоннинг ҳам савиясини Навоий даражасига, мумтоз Шарқ поэзияси даражасига (Яссавий, Румий, Бедил ва ҳ.к.) кўтаришимиз керак. Бу нарса, буюк меросимизга таяниб жаҳон миқёсларига кўтарилишда замин ҳозирлайди. Мазкур йўналишда мумтоз шеъриятимиз хусусиятларини ўрганиш катта аҳамиятга эга.

*Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг откунча уйқу келмади.
Лаҳза-лаҳза чиқдимۇ чекдим йўлида интизор,
Келди жон оғзимғаву, ул шўхи бадхў келмади.*

Аввало шеърдаги фикр қурилишига эътибор берайлик. Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрӯ келмади. Сўзлар фақат лирик қаҳрамон севгилисининг ситамларини хабар қилиш билан кифояланиб қолаётгани йўқ. Ҳам кайфият, ҳам манзара, ҳам ҳолатни ифодаловчи поэтик образ яратилияпти. Шу ўринда, Кеча келгумдир дебон ул севгилим келмади, деб ўқиб кўрайлик-а. Ёки, сарвигулрӯнинг ўрнига сарвиносим ёки Санобарим, деб кўринг-чи. Мазмунга пугур етиши билан баробар шеърнинг ҳиссий ҳамда фикрий таъсир кучи тубдан йўқолади. Энди, севгилим ёки сарвиносим, деган сўзлар ўрнига асл матндаги сарвигулрӯни қўйинг. Бир сўзда бирданига бир неча образ берилган, бир неча маъно ифодаланган. Хусусан, гўзал ёрнинг қадди-қомати сарвга ўхшатиляпти. Унинг жамоли, юз қиёфаси, малоҳати эса гулга қиёсланияпти.

Кўринадики, сатрдаги сўзлар ёлғиз ахборот берибгина қолмаяпти. Энг муҳими, маҳбубанинг гўзаллигини намоён этувчи эстетик моҳият касб этаяпти.

Ёки, Келди жон оғзимғаву ул шўхи бадхў келмади, сатрдаги образлар ифода қилаётган маънолар қатламига диққатни қаратсак. Лирик қаҳрамоннинг жони оғзига келган. Бундан ҳам оғир, ситамкор ҳолат бўлиши мумкинми? Лекин шундаям ул шўх маҳбубанинг феъли ёмон, севгига муносабати совуқ; жони вужудидан чиқиб кетгудек бир ҳолатда эса-да, маҳбубанинг феъли ундан-да ёмон. Бу ҳам серқатлам образ.

*Эй, Навоий бода бирла ҳуррам эт кўнглунг уйин,
Не учунким бода келган уйга қайғу келмади.*

Ушбу сатрлардаги бода сўзи нафақат май, гулоб мазмунини ёритибгина қолмайди; шунингдек кўнгилларга ҳузурбахш роҳат-фароғат бағишловчи шаббода, насим маъноларини ҳам ифодалаётир. Маҳбуба қанчалик ситамкор-бадхў бўлмасин, умидлари кўнгил уйини тарк этгани йўқ. Саррин шаббода мисоли келиб, дилини чоғ этишидан умидвор.

Мумтоз адабиётимизнинг адоқсиз бойлиги, туганмас гўзаллиги ҳам шундаки, шеърлардаги сўзлар серқатлам маъноларга айланиб, мўъжиза касб этади. Қайси қиррасидан олиб

қараманг — ловуллаб ёниб туради. Классик шеърятимизнинг ҳар бир улкан намоёндаси ана шундай мўъжизакор маънавият хазинаси. Ҳазрат Алишер Навоий даҳоси ушбу чўққилар силсиласида офтоб мисоли ёғду сочиб туради.

Бугунги бадиий сўзнинг зиммасидаги бош вазифа-китобхон халқ дидини мумтоз шеърятимиз савиясига, классик Шарқ адабиёти даражасига кўтаришдан иборат. Ўшанда бир неча минг йиллик меросимизнинг қадрига кўпроқ етамиз. Қимматини чуқурроқ англаймиз, файзи-шукуҳини янаям тегинроқ англай борамиз. Ва янаям муҳими, бетимсол меросимизга суяниб, куч-қувват олиб, жаҳон андозаларидаги эстетик бойликлар яратилиши мумкин.

Демак, Алишер Навоий шеърлари мураккаб экан, тушунилиши қийин, деб турли хил енгил-елпи йўлларни изламасдан, хархаша гапларни йиғиштириб қўйиб, дид-савиямизни Алишер Навоий даражасига кўтаришимиз керак.

Энди, нима учун Рауф Парфи Ўзтурк асарлари шеърни таниган, шеърни тушунган халқимиз орасида машҳур? Бойси, у жаҳон халқлари шеърятини: япон, рус, француз, чили, турк, араб, форс — бир сўз билан айтганда, Европа ва Лотин Америкаси поэзиясининг анъаналарини маълум даражада ўзлаштирган. Мумтоз хазиналардан кўнглига инган зарраларни бизга олиб келади, дилимизга етказишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам шеърхон элимизни янги савияга кўтаришда Рауф Парфи Ўзтурк поэзияси катта рол ўйнайди.

Зеро, ноёб истеъдодларгина юксак дид-савияларни юзага келтиради. Юсуф Хос Ҳожиб, Бедил, Яссавий, Навоий, Шекспир, Байрон, Чўлпон ва ҳ.к. ёруғ даҳолар дунёни, инсонни, жамиятни тушуниш ҳамда тушунтиришда бир-биридан фарқланар экан, эстетик дид ва савияларнинг ҳам шунчалар фарқли жиҳатлари кўп. Ва бу нарса ёлғиз шоир шахсияти ва талантининг миқёсларини белгилабгина қолмасдан, давр дидини, халқнинг эстетик савиясини намоён этади. Шу боисдан ҳам минг йиллар пучмоғида мафқуралар эмас, шаханшоҳлар эмас, сулолалар эмас, аксинча, ёлғиз буюк истеъдодларгина даврнинг эстетик моҳиятини белгилаб келган. "Беруний даври", "Яссавий даври", "Юсуф Хос Ҳожиб даври", "Алишер Навоий

даври", "Чўлпон даври" адабиёти деб таснифлашимиз ҳам шундан. Биз ўз билим-сажиямизни юксалтира ва такомиллаштира бориб, ана шу камёб дидлар савиясига кўтарилишдан, миқёсларини эгаллашга интилишдан иборат. Бундан ортиқ солим ва солиҳ майл бўлиши мумкинми?

Аввало, Рауф Парфи Ўзгурк катта ШАХС. Бетакрор шахс. Бетакрор шахсият эгаларидагина бетакрор истеъдод ёлқинлари мужассамлашган бўларкан. Унинг ижоди шахсининг тиниқ ифодаси. Унинг ижоди XX аср ўзбек адабиётида ўзига хос бадиий дид ярата олган, баланд савиясини белгилаб келаётган ноёб гўзаллик ҳодисаси.

Хўш, ушбу гўзаллик табиати қандай хусусиятларда намоён бўлаётир?

Рауф Парфи Ўзгурк поэтикасида метафоралар ва мажозлар турфа рангларга, серқатлам маънодорликка эга бўлган бир олам. Таҳайюлларга қурилган рамзли образлилик Рауф Парфи Ўзгурк шеърлятидаги Оламни ва Одамни кўриш ҳамда кўрсатишдаги бош йўли, бадиий тафаккурдаги устивор йўналиши. Шу боисдан бўлса керак, Рауф Парфи Ўзгурк шеърляридаги сўз-образлар, рамзлар айрим ўқувчиларга мавҳумдек, мураккабдек туюлади.

Ҳаваскор қаламкаш М. Йўлдошев ҳам Рауф Парфи Ўзгурк шеърлярининг кўп йиллик муҳлиси кўринади. Шоирнинг 60-йиллар ўртасида ёзган "Она тилим" шеърини ҳам, қайта ишланган ва 1997 йилда нашр этилган вариантини ҳам диққат билан ўқийди. Тўғри, шоир "Она тилим" шеърини шакл жиҳатдан ҳам, мазмун жиҳатдан ҳам тўлдириб бойитган. Бу билан шеър янада теранлик, маънодорлик касб этган. Бу — шоирнинг ҳаққи-ҳуқуқи. Унга ҳеч кимнинг дахл қилишга ҳаққи йўқ. Қизиқувчан шеърхон эса, ана шу оддий ҳақиқатни тушунгиси келмайди. Ўзини ғалати-ғалати саволларга тутади: "Аmmo бу жойда савол тугилади, шоирнинг ўзи бунга қандай қарайди? Ҳақиқатда, улар икки шеърми ёки Рауф Парфи биринчисидан воз кечмоқдами? Уни ёшлик, мустабид даврнинг қораламаси сифатида инкор қилмоқчимми?"

Униси ҳам, буниси ҳам эмас. Қолаверса, ким ўз фарзандидан воз кечади? Айниқса, Шарқ одами бўлса. Ахир, Рауф

Парфи Ўзгурк шеърлари унинг дилбандлари-ку. Мустабид тузумнинг қораламаси сифатида инкор қилинадиган асарлар Рауф Парфи Ўзгурк ижодида йўқ. Ҳар икки шеър, гарчанд, бир хил сарлавҳада эса-да, оригинал, мустақил гўзал санъат асари. Фақат ҳар иккиси икки даврдаги дунёни тушуниш, нуқтаи назар, она тил зиммасига юкланаётган мазмунга кўра фарқланади.

Ахир, шоир нима демоқчи эканлигини ҳар икки шеър мазмуни айтиб турибди-ку. Дарҳақиқат, шоирлик, Р. Парфи Ўзгурк ижодий изланишлари мисолида айтадиган бўлсак, у – қисмат, у – дунёқараш. Рауф Парфи Ўзгуркнинг сўз устидаги заҳмати, Сўзни танлаши ва уларга заргарона сайқал бериши чинакам буюк бир меҳнат, бетимсол санъат намунаси.

Бадиий асарни ёзишга қанчалик катта истеъдод керак бўлса, уни ўқиш учун ҳам шунчалик миқёсли истеъдод керак. Чинакам шоир ўқувчининг орқасидан боролмайди. Китобхоннинг таъбига қараб, ортидан эргашиб юрмайди. Унинг ўз йўли бўлади. Ва шу жумладан Рауф Парфи Ўзгуркнинг ҳам дунёни, жамиятни, инсонни тушуниш ҳамда тушунтиришда бетакрор ўз йўли бор. Афсуски, ўз ижодий йўлига эга бўлмаган қаламкашлар озмунчами?

Рауф Парфи Ўзгурк ўтган асрнинг 60-йил ўрталари ва 70-йиллар бошидаги изланишларида оксиморон образлар – бири-бирига зид тушунчалардан яқинлик, ўхшашлик излаш (қора совуқ, иссиқ қор, ширин азоб, тахир кулгу ва ҳ.к.), рамзларга қурилган, мажозларга асосланган образли тафаккур ҳақ сўзни айтишнинг, воқеликни реалистик идрок этишнинг шаклларида бири сифатида зухур топди.

Хусусан, "Она тилим" шеъри (1965 йилги намунаси)даги бадиий талқинга кўра она тили – бамисоли офтоб.

*Офтоб фарзандидир олтин далалар,
Мўл-мўл нурун сочар бош узра балқиб.
У сенинг тилингда айтар аллалар
Офтобдай ардоқли, эй она халқим.*

Олтин далаларни ҳайдалган, энтиккан, бўғриққан шудгор сифатида қабул қилмаслик керак. У — Сўз. У — Офтобнинг, Она тилнинг фарзандлари. Шоирнинг буғдой сўзидан буғдой ноннинг таъмини ҳис этамиз, туямиз; буғдойзорнинг масрур шовуллашини тинглаймиз, мевалари ларзон боғроғлар кўз ўнгимизда жонланади. Бешиқдаги ўғлонини — бўлиқ мағзини аллалар айтиб камол топтираётган ҳам она тилининг ҳикматга, ривоятга, хотиротга тўлиқ сўзлари. Унда она халқининг нурли, нуроний, олис ўтмиши мужассам. Шу боисдан ҳам халқимизнинг мўйсафид тарихи — мозий тақдири Навоий байтларини эслатади.

Ёки, сени ёзажакман букун кўзимга сатрини олиб кўрайлик. Кўз сўзини ҳам кундузи очилиб, тун оғса юмиладиган аъзолардан бири сифатида англамаслик керак. У — образ. У — дунёга боққан офтоб нигоҳи. У — оламни ва одамни тушуниш ҳамда тушунтиришдаги ёруғ нуқтаи назар; тийран дунёқараш. У — ана шу тахлит серқирра маъно кўлами билан рамзга айланаётир.

*У олис қуёшдир, куйиниб ёнар,
Олис эсдалиқдир, бўлмайди адо.
У қачон тугилган, билмас пайғамбар,
У қачон сўнади, билмайди худо.*

Она тилининг нуроний тарихи ҳақида бундан ҳам дардчил, бундан ҳам образли сўзлаш мумкинми?

Шоир "Она тилим" шеърининг фикрий қурилишини тубдан ўзгартириб, уни учта сонетга айлантирган. Айтиш зарурки, ҳар бир сонет бадиий тафаккур кўламининг миқёслари, ҳиссий истеъдоди ва маъно мустақиллигига кўра тамомила янги, оригинал шеърлар. Фақат офтоб рамзи ва баъзи поэтик деталларнинг такрорланиши айрим шеърхонларни таажжубга солади. "...Иккинчисида, нимагадир, уни мил сифатида, айтиш керакки, мил наштар эмас, мил-тиғ, қурол, у билан ўз кўзини ўйиб олмоқчи ("Мил каби тортаман сени кўзимга..."). Ушбу жойда халқини, унинг тилини дилидан севган шоирнинг хатти-ҳаракати, мақсади бизга ноаён, қола-

верса, мудҳиш кўринади. Бу фикримиз унинг ўз ватанини тобут деганидан кейин шу даражада қалтис жойга келадики, биз буни қабул қилишга ожизмиз. Рўй-рост айтмоқчимизки, қабул қилолмаймиз ва қабул қилмаймиз."

Тасаввур тўлиқ бўлиши учун ушбу шеърий парчани ҳам кўздан кечирайлик.

*Ватан деб аталган бешик онажон,
Мен учун ёпилган эшик, онажон,
Мен сокин солланиб илғаб борарман
Ватан деб аталган тобут кўйнида,
Чувалган булутни қордек қорарман
Руҳимнинг панжаси чақмоқ бўйнида.*

ёки,

*Занжирбандман, она тилим Она Сўзингга,
Кундайин сўларман, ойдек тўларман,
Мил каби тортарман сени кўзимга.*

Рауф Парфи Ўзтуркнинг кейинги йиллар шеъриятида тим-солли тафаккур янги сифат белгилари билан бойиди. Хусусан, шоирнинг 70-йиллар изланишларида поэтик образлар, рамзлар ва сўз-образларни мажозий идрок ва ифода бирлаштириб, уйғунлаштириб, эстетик бутунлик бағишлаб турган бўлса, сўнгги ўн йилликларда у янги хусусиятлар касб этди. Чунончи, учта сонетдан иборат "Она тилим" шеърида кузатилганидек, рамзли идрок уйғотган таҳайюллар ўз навбатида яна янги мажозий образларни юзага келтиради. Ватан – бешик – тобут булар серқатлам рамзлар. Уларни айнан сўзма-сўз тушунмаслик керак. Улар Офтоб нуридан тўкилган шуълалар, Она Тилнинг маъно зарралари. Бадиий Сўз бир гал Ватан, иккинчи ўринда бешик, учинчи жойда тобут маъноларига айланади. Ҳар гал турфа-турфа маъно ташийди.

Сўз – руҳий Ватан. Лирик қаҳрамон ўзини Ватан деб аталган тобут кўйнида кўраркан, ўлсам ҳам сўз бағрида, халқнинг тилида, мақаддас Она Сўзнинг оғушида яшаб қоламан дегани. Муқаддас Она Сўзни мил каби кўзига тортар экан, у она халқининг, туркий улуснинг эзгу руҳини кўз қорачиғига

ўйиб битмакчи. Халқим, туркий улус бор экан, унинг тили ҳам, Она Сўзи ҳам тийран, дунё тургунча боқий яшайверади, дегани.

Мабодо, эртага бир шеърида шоир, юрагим – атом бомбаси, дегудек бўлса, уни чиндан ҳам қудратли, ёвуз қуролини қўйнига солиб олибди, энди нима бўлади, портлатиб юборса-я, нима бўлади, деб айюҳаннос солмаслик керак. Шоирнинг муқаддас Сўздан бўлак қуроли йўқ. Сўздан бўлак бойлиги ҳам йўқ. Мил деганда ҳам, тобут деганда ҳам, атом деганда ҳам у бадий сўзнинг, муқаддас Она Сўзнинг офтоб мисоли буюк қудратини, оламгир шарофатини тушунади.

Рауф Парфи Ўзтурк шеърларидаги рамзларнинг серқатлам маънодорлиги, бу қадар бадий гўзаллиги, нафосати ҳазрат Навоий шеъриятининг тароватини эслатмайдими? Бу қадар шаъшадор теранлик нафис санъат намунасига айлангани, уни кўз ўнгимизда яратган шоир маҳорати, истеъдод қудрати адоқсиз ҳайратлар уйғотмайдими?

Ушбу мулоҳазалар ҳам шоир шеъриятининг салоҳиятини тугал ифодалайди, деган гап эмас. Боиси, ҳар бир гўзал, бадий баркамол ижод намунасининг юзага келиши, дунё таниши – бу истеъдод билан Оллоҳ ўртасида кечадиган ҳодиса. Уни бошидан ўтказган, қўнглидан кечирган санъаткорнинг ўзи биледи. Бизнинг англаганларимиз эса – уннинг урвоғидек бир гап.

Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобур, Чўлпон шеърияти миллат онгининг, миллат тафаккур маданиятининг, миллат қалбининг лирик ифодаси, дегинг келади. Рауф Парфи Ўзтурк шеърияти ана шундай чўққиларга етишда, бадий дид ва эстетик савиямизни мумтоз адабиётимиз даражасига кўтаришда бир босқич, бир поғона. XX аср тонгида юзага келган Чўлпон шеърияти халқимиз маънавий ҳаётининг табиий эҳтиёжи, тарихий зарурат бўлганлиги учун ҳам, бадииятнинг келгуси тараққиётини белгилаб берганлиги боисидан ҳам офтоб парчаси монанд маданиятимиз кўкида ловулаб қолди.

Рауф Парфи Ўзтурк шеърияти ана шу олтин халқанинг узвий давоми, маънавий заруриятга жавоб тариқасида май-

донга келган. Гўзаллик эса ҳеч қачон ва ҳеч бир замонда кўча-ма-кўча юриб ўзини-ўзи тарғиб-ташвиқ этган эмас. Гўзаллик қошига салом бериб келганларгагина у кўнгил сирларини очади. Оға-ини туғинади.

Чинакам шоир, ёзувчи — асл ижодкор ўз давридан бир қадам олға юрмаса, ўз замондошларидан бир бош баланд бўлмаса, у санъаткор эмас, оддий омилкор, холос. Унинг ҳаваскор қаламкашдан, уста назмбоздан, малакали мухбирдан фарқи бўлмайди.

Зиёлилар — ҳар бир халқнинг тафаккур гуллари. Шу маънода, ҳар бир халқнинг маънавий маданияти тарихида зиёлиларнинг сажия миқёси, савия даражаси давр дидини, миллат дидини белгилаб келган. Шахс дидини, миллат дидини жаҳон бадиияти кўламларига, Шарқ адабиётининг мумтоз миқёсларига кўтариш эса барча даврлар сўз санъатининг, шу жумладан бугунги мустақиллик даври бадииятининг ҳам кечиктириб бўлмас эҳтиёжи, ҳаёт даъвати, тарихий воқелик тақозосидир. Зеро, дидлар тарбиясидан, савиялар такомилдан бўлак улуғ ва олижаноб юмуш бўлганми? Асло.

Бу биргина Чўлпон ёки Фитрат, Ойбек ёки Миртемир, Усмон Носир ёки Рауф Парфи Ўзтурк авлодининггина бурчи эмас, келажак ижодкорлар зумрасининг ҳам зиммасидаги бош аъмолдир.

Аслида, "дид ҳақида бахслашиб бўлмайди", деган нуқтаи назар ҳам бор. Дарҳақиқат, диддек нозик, силлиқ ва қўлда тутиб бўлмайдиган сирпанчиқ тушунча йўқ. Шу маънода, ношуд келинларнинг эримга ёқдим-элимга ёқдим, қабилдаги қарашларини бадий асарга тадбиқ этиб бўлмайди. Негаки, айрим ёзувчи ёки мунаққид, бир кўп китобхонга ёққан шеър етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган барча китобхонга маъқул тушади ёки аксинча, эл-юртга бирдек ёқмайди, деган гап эмас.

Аслида, аввало, бандасини билгучи қилсин. Икки дунё сир-синоатларини тушуниш ҳамда тушунтиришни ўзига юқтирган, пешонасига битган бўлсин. Эзгу амалларни кўнглига солсин.

Демак, биринчидан, Рауф Парфи Ўзтурк шеърляти ўзбек-туркий улуснинг миллий уйғониш тарихига, миллат сифатидаги маънавий камолоти фаслларига, миллий мустақиллик, эрк, озодлик кураши босқичларига (араб, мўғул, рус босқинлари, мустамлакалари) ретроспектив назар ташлайди. Миллий онгнинг ривожланиш ва намоён бўлиш ҳолатларини, ўзига хос табиатини кузатишга, бетакрор хусусиятларини белгилашга интилади. Хусусан, XX аср ўзбек-туркларининг фожиали қисматини, эрка, ҳурфикрликка интилган шахснинг аччиқ толеини гоят секин ўзгаришларда кечган миллат кўргуликларини тарихий жараён сифатида поэтик ўрганади. Тимсоллар тилида тажасум этади ва янаям муҳими — мафкуралаштирилган сиёсий маданият бағрида чинакам адабиётни, гўзал поэтик нафосатни, умумбашарий қадриятлардан бири бўлган ҳақиқий шеърлятни яратди. Чинакам шеърлят эса аслида ҳаёт шаклларида биридир.

Иккинчидан, ўзбек-туркларининг ўзи ва она юрти эркин, озод, мустақил яшашга маҳкум эканлигини миллат онгига сингдириш, шу тариқа миллатни "уйқудан" уйғотиш шоирнинг поэтик иймони-эътиқодига айланган эди. Ана шу ҳаёт ҳақиқати олдидаги ўз бурчини тушуниши ҳамда амалий фаолиятга интилишига кўра Р. Парфи Ўзтурк Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Ойбек ва ҳ.к. сиймоларнинг издошидир. Ҳаётини-ижодий анъаналарини давом эттирган ва янги поғонага кўтарган санъаткордир. Бу нарса эркпарвар шоирлар ижтимоий, ижодий, эстетик позицияларининг муштараклигини таъминлаган етакчи хусусиятлардандир. Рауф Парфи Ўзтурк шеърлятидаги кечинмалар самимийлиги, туйғулар ҳаққонийлиги, дилдош суҳбатдош-сирдош оҳанги, ўзаро ишонч руҳининг кучлилиги каби аломатлар бадииятнинг ўзига хос фазилатлари сифатида эътиборга сазовордир.

Учинчидан, Рауф Парфи Ўзтурк яратган янги шеърнинг моҳияти-бу кечинмалар фалсафасидан иборат. Ҳис-туйғуларнинг барча мураккаблигини, минг бир ҳолатларини ўзида мужассамлаштирган фикрий шеърлятдир. Уни фалсафий-пси-

хологизм, бадий-эстетик таҳлил маданиятининг янги кўри-ниши, дейиш мумкин.

Шоир шеърияти Оламга, Одамга, тирикликдек бебаҳо неъмат – ҳаётга ташна. У инсоннинг буюклигию тубанлиги, тоғларни кўтаргудек қудратию чумолидек ожиз-беқадрлиги қошида чексиз ҳайратда. Ҳайрат туйғуси ғазаб, ўкинч, қайғу-ҳасрат, севинч, нафрат, тугён, таажжуб, исён сингари турфа кечинмалар ранглариде тусланади. Рауф Парфи Ўзтурк шеърияти – зўравонликка, истибдодга, мутеъликка қарши вулқон. Фақат ловуллаб отилган лаванинг таркиби-қондан, кўз ёшларидан, туйғулар-фикрлар оловидан иборат.

БАДИИЯТ ҚИРРАЛАРИ

Эркин Воҳидовнинг 60-йиллар бошидан эътиборан бугунги кунгача яратган «Чороғбон», «Буюк ҳаёт тонги», «Орзу чашмаси», «Нидо», «Палаткада ёзилган дoston», «Тошкент садоси», «Куёш маскани» «Рухлар исёни» сингари поэмалари, «Баҳмал» шеърий қиссаси, «Истанбул фожеаси» шеърий драмаси XX аср ўзбек поэмаси тарихида алоҳида ёру саҳифани ташкил қилади. «Ёшлик девони», «Кавказ шеърлари», «Алвон лолалар», «Канада туркумидан», «Тирик сайёралар», «Кумурсқалар жанги», «Донишқишлоқ латифалари» сингари туркумлари ўзбек шеъриятининг жанр имкониётлари нақадар кенглигини тасдиқлади. Шоирнинг кейинги йиллар изланишларида тўртлик, ғазал, саккизлик, эртак, латифа, ривоят, муҳаммас, чистон, рубоий ва ҳ.к. поэтик жанр ва шакллардаги бадиий баркамол намуналар яратилди. Шоир шеъриятининг мавзу-масалалар уфқи кенгайиб, услубан бойиб бораётганлигини ҳам кўрсатади. Ижтимоий ҳамда маънавий-ахлоқий масалаларни бадиий идрок этишда аччиқ истеҳзо, фалсафий мушоҳадакорлик, публицистик даъват, ўйчан психологик кечинмалар, енгил юмор, ҳазил оҳанглари сингирилган фожей ҳақгўйлик балқиб туради. Булар, ўз навбатида шоир шеъриятининг жанр таркиби тобора бойиб бораётганлигини тасдиқлайди. Башарий маънавий-ахлоқий, интеллектуал қадриятларни тараннум этишда ижтимоий-фалсафий ҳамда психологик таҳлил маданияти теранлашиб бораётганидан далолат беради.

Ҳар бир йирик сўз санъаткори адабий-тарихий жараёни тушунишига, у ёки бу санъат ҳодисаларини англашига, талқин этишига кўра бадиий сўз эстетикасига муносиб ўз улушини қўшади. Шу маънода, ҳар бир сўз санъаткорининг ижодини адабий-эстетик қарашларидан ҳоли ўрганиш мумкин эмас. Эркин аканинг «Шоиру шеъру шуур» (1987 й.), «Изтироб» (1992 й.) тўпламлари мундарижасини белгилаган, вақтли матбуотда босилиб чиққан «Янги аср остонасидаги ўйлар» сингари адабиёт, санъат ва адабий жараён психологиясига, бадиий ижод фалсафасига оид мақолалари, суҳбатлари,

фикр-мулоҳазалари адабий-эстетик қарашларини мукам-маллаштиради ва бир йўла, бадий асарларининг мағзи-моҳиятини англашимизда бизга кўмак беради. Ҳар бир ижодкорнинг новаторлигини бадий асарлари билан адабий-эстетик қарашларини вабаста ўрганиш орқали англаймиз.

Эркин Воҳидов эстетикасида инсоннинг маънавий-интеллектуал камолотига алоҳида урғу берилади. Шоирнинг нуқтаи назарига кўра инсон тириклигининг маъноси, ҳаётининг мазмуни қандай шароитда ва муҳитда бўлишидан қатъий назар, ўз шахсида комиллик хислат-хусусиятларини такомиллаштиришга муттасил интилишдан иборат. Маънавий-тирикликни гўзаллаштириш баробарида ҳаётни ва жамиятни янада гўзаллаштириш бош муддаодир. Санъатнинг вазифаси эса ана шу жараёни акс эттириш баробарида одамларнинг бошини қовуштиришга, одамларни бирликка-ҳамжиҳатликка-иттифоқликка даъват этишдан, онги-шуурига таъсир кўрсатишдан иборатдир.

Эркин Воҳидовнинг адабиёт ва санъатга, бадий асарга, ижодкорга бўлган талаблари ана шу ижтимоий заруратдан, руҳоний эҳтиёж тақозосидан келиб чиқади. Эркин Воҳидовнинг ишонч-эътиқодига кўра ижодкор одам ҳамиша ҳаётнинг маъносини излаши, ўз тириклигининг мазмунини эзгуликка, олижанобликка сафарбар этмоғи, адолатнинг қарор топишига хизмат этмоғи лозим.

Шоирнинг адабий-эстетик қарашлари ижтимоий воқеликлар ўзгаргани сайин такомиллашиб, рангин маънолар касб этиб борганлигини кузатишимиз мумкин. Шоирнинг 1963 йили нашр этилган «Юрак ва ақл» тўпламидаги «Бир томчи қуёш ўйнар» шеърида ўқиймиз:

*Бу ҳаёт гул боғида,
Баҳорий илиқлигу
Наҳорий тиниқлик бор.
Кўз очиб нур қўйнида
Кўрдим ёруғ дунёни.
Бу оламда неки бор
Бари тортар ҳавасим.*

*Лолалар қаҳқаҳаси,
Чечакларнинг хандаси,
Фунчалар юзидаги
Сал уятган табассум...*

Эркин аканинг 60-70-йиллар шеъриятида ҳаёт гўзаллигини, маънавий-ахлоқий гўзалликни куйлаш, тараннум этиш етакчилик қилади. Шоирнинг «Тонг нафаси», «Юрак ва ақл», «Чароғбон» сингари тўпламларида гўзалликни тасдиқлаш орқали хунуликка қарши курашиш, жамиятдаги ҳамда одамлар феъли-фаолиятидаги ноқисликларни бартараф этиш, фош қилиш бош эстетик кредо ҳисобланади.

«Бир томчи қуёш ўйнар» шеъридаги ушбу парча, шоир ижодининг илк босқичи учун хос бўлган бадиий-эстетик йўналишни маълум даражаси инкишоф этади. Эркин Воҳидов ҳаётдаги, жамиятдаги, одамлар табиатидаги хунуликни, бадбинлик ва ноқислик кўринишларини деталлаштириб суратлантириш орқали гўзалликни улуғлайди. Бу ҳол айниқса, «Донишқошлоқ латифалари» туркумидаги Матмусанинг феъли-фаолияти ифодасида бўртиб кўзга ташланади. Ҳаётда одамлар билан ёнма-ён яшаб келаётган маънавий-ахлоқий иллатларни инкор этади.

Шоирнинг бадиий дунёсида икки йўналиш бўртиб кўзга ташланади. Биринчиси, гўзалликни тасдиқлаш орқали хунуликка қарши курашиш бўлса, иккинчиси, жамиятдаги ва одамлар феъли-фаолиятидаги иллатларни суратлантириш воситасида ҳаётдаги, одамлар табиатидаги маънавий-интеллектуал фазилатлар олқишланади.

Эркин Воҳидов шеъриятида «шодлик учун яралган олам, севмоқ учун берилган ҳаёт». Одамлар эса, «дунёга сайқал бериш учун олам аро яралган». «Ерни гўзал қилган сайин гўзал бўлар ўзи ҳам» инсон. Шу боисдан ҳам «чечаклар таъзим қилса» ҳар бирини қўлга олгиси, тўйиб-тўйиб боққиси, куйга солгиси» келади. Шоир учун «Бу ҳаёт гул боғида яшамоқ бор, севмоқ бор». Шунинг учун ҳам шоир тасвирида одамлар эътиқодли, саботли, матонатли. Шаҳар эса «юрак шаклида», у «садоқатга макон». «Шаҳарчада фақат сарви гулу

сунбуллар» ўсишига, «гул шоҳида эртаю кеч» булбуллар сайрашига, «товуслар тинч хиром» этишига орзуманд.

Кўринадик, маънавий-ахлоқий гўзалликни қуйлаш ҳаётдаги, жамиятдаги, одамлар табиатидаги улуғворлик, буюклик сингари хислат-фазилатларни тасдиқлаш учун хизмат қилади. Лирик қаҳрамон қалби ва кайфиятидаги рангин тусни ифодалаш, туйғулари манзарасига хилма-хил образлар танлашда шоир табиат бўёқларига мурожаат қилади. Шу босидан ҳам Эркин Воҳидовнинг образлари ва тасвирий воситаларида оҳанг, ҳид, ранг, музика жилваларини айниқса кўплаб учратамиз. Унинг аксари сатрлари қонига манзара, музика, гуллар ранги яширинган.

«Палаткада ёзилган дoston» асарида ҳаёт материалининг моҳияти, яъни зилзила орқали ёрқин намоён бўлган ўзбек халқи маънавиятидаги жасур ва танти, юксак ирода хислатлари, психологиясида содир бўлган янги сифат белгилари - яратувчилик меҳнати ва лаёқати асарга публицистик унсурларни кўплаб олиб кирган. Бу поэмада Э.Воҳидов услубидаги публицистик руҳ, айниқса, тиниқ намоёиш топган. «Нидо» поэмасида эса, ҳаёт материали шоир услубига бошқа белгиларни киритганлигини кўраамиз. Асар материалининг драматик характери, шонли оталар ишига содиқ ворислик, садоқат руҳи уни патетик нутқда ифодалашни тақозо этган. «Нидо» поэмаси оҳангида лиро-патетик тасвир маданияти бўртиб туради. Ҳар икки поэмада ҳам шоир услуби икки хил манерага асосланганидан, бир ўринда лиро-публицистик, иккинчи асарда эса лиро-патетик тасвирлар тусида намоён бўлаётир.

Эркин Воҳидов ижодида шахс ва жамият психологиясини вобаста акс эттириш етакчилиқ қилади. Бу борада ижтимоий-фалсафий таҳлил поэтик тадқиқотчиликда бош йўналишни ташкил этади. Хусусан, инсон умрининг моҳияти, тириклик маънолари билан боғлиқ бадиий фикр эволюциясини «Руҳлар исёни» поэмаси мисолида кузатишга ҳаракат қилайлик.

Ушбу поэма яна шоирнинг адабий-эстетик қарашларидаги жиддий сифат ўзгаришларидан ҳам воқиф этиши билан аҳамиятли. Хусусан, одамларни бирликка, ҳамжиҳатликка даъват 80-йиллар шеърлятида айниқса бўртиб намоёиш топади.

«Руҳлар исёни» поэмасида шоирнинг бадиий ғоялари реал ҳаёт картиналари билан ёндош ҳолда берилган афсона, ривоятлар орқали фалсафий талқинларда ифодаланади. Шоир ижтимоий-бадиий ғояларини намоён этувчи Назрул Ислом ҳаёти ва тақдирини яхлит уйғунликда акс эттиришга эришган. Поэма муқаддимасида шоир ёзади: «Назрул Исломнинг эркпарвар нидоси халқни бирлаштирмоққа, қабих мустамлакачилик зулмига қарши жанг қилмоққа чорлади. Шоир номи бутун Ҳиндистонда исёнкорлик тимсоли бўлди. «Руҳлар исёни», умуман, шоирлик, инсонлик, фидойилик, эрктантанаси ҳақида.» Кейинроқ шоир профессор Умарали Норматов билан талант тарбиясига оид суҳбатида поэманинг яратилиш тарихига тўхталиб, юқоридаги қарашларини алоҳида таъкидлайди: «... гарчанд, поэма Назрул Исломга бағишланган бўлса-да, асар фақат оташин шоир ҳаёти ифодасидан иборат эмас. Унда мен шоир-ҳаёти баҳонасида ўзимнинг умуман, шоирлик, инсонлик, фидойилик, эрк ташналиги ҳақидаги, эркка ташна ижод аҳлининг замонаси, халқи билан мураккаб муносабати ҳақидаги, қолаверса, инсон ҳаётининг маъноси, ҳаётнинг ҳам шафқатсиз, ҳам адолатли ҳақиқати ҳақидаги ўй-мулоҳазаларимни китобхон билан баҳам кўришга интилдим.»

Эркка ташналик туйғуси билан зулм ўртасидаги зиддиятнинг, курашнинг фалсафий талқини поэма бадииятини белгилаб берган. Зулмнинг табиати, залолатнинг ижтимоий моҳияти ҳақидаги оловли, эҳтиросли фикр-мулоҳазалар асарнинг фалсафий мазмунини асослайди. Зулм-залолатнинг табиати жамиятларнинг ва ана шу муҳитда яшаётган одамларнинг феъли-фаолияти монанд турфа шаклларда ва мазмунда зоҳир бўлади,-дейди Робиндранат Тагор «Зулм муаммоси» эссесида. У ёзади: «Нима учун зулм яшовчан, у қаёқдан келиб қолган, деган саволни кўндаланг қўйиш - номукаммалликлар қай тариқа юзага келади, ёки бошқача айтганда, олам нима учун мавжуд, биз нима учун яшаймиз, деганга ўхшаш гап. Оламдаги номукаммалликларга кўникишга тўғри келади. Бошқа чора йўқ». Масалани бошқача қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Яъни, ана шу норасоликлар мулақ ҳақиқатми, зулм эса ҳамиша бўлган, бор ва у ўткинчи эмасми, деган саволни кўйиш ўринли бўлурди,-дейди Р.Тагор. Ҳамма дарёларнинг ҳадлари, қирғоқлари бор. Ва лекин, дарё дегани фақат қирғоқлардан иборат эмас. Қолаверса, қирғоқлар дарёнинг мавжудлигини тасдиқловчи ёлғиз далолатми? Аслида, тўсиқ-ғов деб билинган ана шу қирғоқлар дарё сувининг олдинга оқишини таъминлайди. Қайиқнинг бўйнига солинган сирт-моқ-арқон уни олдинга тортади.

Олам мавжудлигининг асл моҳияти ундаги ҳадлар-чегаралар билан белгиланмайди. Аксинчи, унинг мукамаллигидадир. Дунёнинг ҳайратли ажойиблиги ундаги тўсиқлари изтиробларда эмас. Йўқ, унда қонуният ва тартибот, гўзаллик ва қувонч, эзгулик ва муҳаббатнинг бирлигидир. Инсон ҳаёт моҳиятига тобора чуқурроқ кириб бораркан, мавжуд норасоликлар комилликнинг турфа шаклдаги кўринишлари эканлигини англаб етади».

Бадий талқинга кўра Назрул Ислом ўзини англаб, дунёни таниб, Ҳиндистон узра зулм-залолатнинг кенг палак ёзганлигини кўради. Бир томонда, она Ҳиндистонини мустамлакачилар оқ ўргимчакдек сўрардилар қонини. Иккинчи томонда, тақводор маст ҳинду билан мусулмон бир-бирини сўярди. Учинчи томонда, халқ оч, юпун, ҳароб. Кўчаларда ҳаёт қуриб, ўлим топган беҳисоб. Ҳақсизликка олам кўнсада, аммо Назрул Ислом кўнмади. Бу мусибатни ҳинду кўргилик деса, мусулмон тақдирга йўяди.

*Куллик сенга кўп малолдир,
Аммо не учун
Бошинг эгик,
Тилинг лолдир,
Қоматинг забун?
Тангриларга бўйсунмаган,
Бермаган бардош,
Бандасига бугун нега
Эгадирсан бош?*

Назрул Ислом халқни бирликка, иттифоқликка ундайди. Адоват, қиронга барҳам бериб, аввало босқинчини уммонга улоқтиришга даъват қилади. Зеро, босқинчининг қадим-қадимдан фалсафаси аён. Эл ичида нифоқ кўзгаб ўзини омон сақлашга уринади. Жаҳолатнинг оловида исинади. Зулм-залолатнинг бадий талқинида икки йўналиш кўзга ташланади. Хусусан, зулм Тангри-Таолонинг бандасига илтифотими? Ёки, банданинг қонида, феълида қайнаган шайтон ўйинларими? Инсон онадан эркин, пок туғилган эди-ку! Ул юзингга урсалар, сен бул юзингни тут, деган мутелик фалсафаси қай тариқа унинг зеҳни-шуурини занглатди? Бу дунёда бор қабоҳат, бу дунёда бор ёлғон. Аммо туҳмат деб аталган залолат Назрул Исломни зиндонга элтади. Жаҳолат, туҳмат, қабоҳат, ёлғон сингари норасоликлар зулмнинг энг ёвуз, қабиҳ шакллари дидир. («Туҳмат билан Назрул Ислом номи минг балога тақалди. Эл учун жон тиккан шоир эл душмани аталди»).

Зулм-залолатнинг энг олий шакллари инсон ботинида. У ҳурофот, нодонлик, хиёнат, жохиллик, фитна-адоват, гумроҳлик, иғво-туҳмат сингари турфа қиёфаларда зоҳир бўлади. Шоҳи Жаҳон ва Аврангзеб ҳақида ривоят шу маънода ибратлидир. Ўғли Аврангзеб томонидан ҳибсга солинган ота Шоҳи Жаҳон қисмати залолатнинг, жаҳолатнинг ўзгача бир шакли. Ҳибс-аслида зулмнинг кўриниши. Иқболли, олижаноб, адолатли зулм йўқ. Унинг барча хиллари заволли. Шахсни синдирувчи, ҳароб этувчи ёвуз куч. Инсоният минглаб йиллар бадалида одамлар шахсини букиб, руҳини синдирувчи, шахсни махв этувчи не-не қийноқ усуллари, ақл бовар қилмас воситаларни ўйлаб топмаган, дейсиз. Кўл-оёғига занжир ургувчи, банди этгувчи турфа хил тушовларни яратган. Уларнинг энг зиёдаси зиндондаги танҳоликнинг қийноғи. «Кенг жаҳонга сиғмаган эдим, сиғдим тор зиндонга», дея надоматлар чекади Назрул Ислом. Олий руҳлар шоир руҳини олиб кўкка парвоз этадилар. Тор зиндонга фақат жону жисмини ташлаб кетадилар. Назрул Ислом тор катакда девонавор ҳолатда вужуди ёниб қолади.

Вужуднинг ёниши зулмнинг интихосими ёки девонавор оромнинг зулмкорлигими? Руҳнинг синиқ ва сўниқ ҳолати,

дил надоматлари умр поёнини англатадими? Шоир айтадиган сўзини айтиб бўлди; энди, эзгуликка даҳлдор тириклик барҳам топдими? Тўғри, уни зулм маҳв этди. Эзгуликка мансуб умр ёнида залолатнинг ҳам кўзлари очик. Демак, залолат маҳвор, эзгуликнинг бошига битган даҳшатли, ёвуз куч.

Энди, шу ўринда бир савол туғилади. Зулм-заломат инсон билан бирга кўз очганми ёки Оллоҳ таоло инсоннинг лойини қорганда бир томчи зулм томчиси қўшилиб кетганми? Ёхуд, инсон Оллоҳ таоло измига юрмай шаккоклик қилиб жаннатдан бадарға бўлганда билиб-билмай еб қўйган олмасининг таркибида залолатнинг таъми бормиди?

Олов билан сув бир-бирини инкор қилади. Бир-бирига ёв. Лекин, ҳар иккиси инсон вужудини тутиб турган асосий унсурлар ҳисобланади. Шундай экан, эркак ташналик билан зулмга қарши исён инсон шахсининг маънавий камолоти маснадини тутиб тургувчи унсурларми?

Асар, шу тахлит сўнгсиз ўйларга толдиради. Муттасил фикрлашга ундаши, фикрларга чўмдириши, фикрлар уйғотиши аслида поэманинг юксак бадиий-эстетик таъсир қувватидан. Бизни адоқсиз ўйларга тортиб кетаётганлиги, фикрлашга мажбур қилаётганлиги поэма бадииятининг таъсир тароватидир.

Инсон руҳиятини юксак фалсафий-психологик тарзда таҳлил этишнинг кўркем намунаси сифатида асар шеърятимиз тарихида гўзаллик ҳодисаси бўлиб қолди.

"БАХТИМ ЎПАЙ ДЕСАМ, ПЕШОНАСИ ЙЎҚ"

ҲИССИЙ ТАФАККУР ТАБИАТИГА ДОИР

Шахсияти: Фарида Қўзибой қизи Бўтаева. Афрўз - адабий тахаллуси. Устози Рауф Парфи маслаҳати билан дилига ўтирган, маъқул кўрган, қабул қилган адаш исми. Аслида, Афрўз — куйдирувчи, ёритувчи, шуълалантирувчи маъноларини англатади. Фарида Афрўз — тенгсиз, яккаю ягона куйдирувчи, деган маънони билдиради.

Отаси — Қўзибой Бўтабой ўғли; онаси — Тожинисо Боймирза қизи. 1955 йил 10 август жума тонгида Фарғона водийсининг Учқўприк туманидаги Хонхўжа қишлоғида дунёга келган. Қўқондаги 10-ўрта мактабда таълим олган. Бешинчи синфда ўқиб юрган кезлари, ўн бир ёшидан бошлаб шеърлар ёза бошлади. "Қирқ кокиллигим", "Изтироб кўйлаги", "Тунлар исёни", "Кўзим маним", "Ўзимдан ўзимгача", "Ушшоқ", "Gup audin" (Истамбул), "От Фарида Афруз" (Москва), "Тасбеҳ" шеърий мажмуалар муаллифи!

Илк сабоқни мактабда адабиёт муллимаси раҳматли Олияхон опадан олган. Кейинчалик олий таълим таҳсилдан, ҳозиргача Алишер Навоий, Нодирабегим, Чўлпон, Рауф Парфи шеърийати мактабларида, Шарқ ва Ғарб бадииятидан сабоқлар олиб келаётир.

Суюкли қаҳрамонлари: Тўмарис, Барчиной...

Севган машғулоти: «Вужудига кириб олган, жонини чўқиган бир қуш»нинг дилини тушуниш, тушунтириш.

Севган таомлари: тандирда нон ёпиб ейиш, аччиқ гармдори солинган палов.

Идеали: Бахтининг пешонасидан ўпиш. Қишин-ёзин шигил мевалари ларзон дарахт бўлиб қолиш.

Оилали: бир ўғил, икки қизнинг онаси, кучоқ-кучоқ неваралар бувиси.

Шоир шамолда шам кўтариб кетаётган кимса, дейди Ф.Афрўз. Бу — шунчаки сўз ўйини эмас. Ёки, шоир қисмати га айтилган чиройли, образли таъриф эмас. Бу асл шоирнинг пешонасига битилган ёзуқ. Бошига тушган, кўнглига тугилган тақдир кушойиши.

Аслида, ҳар бир сўз санъаткорининг ҳаёти ва ижодий фаолияти давомида дил-дилига яширинган, бировларга кўз-кўз этишни хушламаган, шахсий сир-асрорига айланган ўзига хос ғоялари бўлади. Ана шу ўзлигини ифодалаш учун у турли хил мавзуларга, шаклларга мурожаат этади. Ва лекин бу нарса кўпроқ "хусусий" мавзулари орқали зуҳур топади. Хўш, қайси мавзу Фариза Афрўз изланишларининг турфа маъноларда жилоланган шеърлари учун ўзак илдиз ҳисобланади?

*Олтин олма ардоқладим боғимда,
Алвастилар узиб кетди бағримдан,
Ичса илон ўлар эди қонимдан,
Энди сенинг боғларингда куз йиғлар,
Энди менинг қисматимда сўз йиғлар.*

Зоҳиран, ҳамма нарса аёндек, шоиранинг кўнгли сатрларда кўриниб тургандек туюлади. Аслида эса, мунчалик жўн эмас. Олтин олма, боғ, алвастилар, илон, йиғлаётган куз ва сўз — булар оҳори тўкилмаган, шоира кўнглидан силқиган янги ва қабарик маънодор образларгина эмас. Уларнинг ҳар бири теран мазмун-моҳиятига кўра рамзларга айланаётир. Шоиранинг дил тубига экилган сирларини англаш учун эса, рамзлар, метафоралар бир очқич. Сиртдан ҳар бир сўз бизга эскидан танишга ўхшайди. Ва лекин, улар янги ва чуқур яширин маънолари билан аввал кўрилмаган ва учратилмаган моҳият касб этаётир. Ишқ-муҳаббат, садоқат, хиёнат, дарахт, она, Ватан, юракдан силқиб оққан қон, шамол, қуш, яхши амал, ёвуз ниятли кўзида ажинаси бор ғаним, гуллар, қор, юлдузлар, нур, сув, тупроқ, туёғидан ўт чатнаган тулпор, тийран нигоҳ қизалоқ, оёғи осмонга қараган уй, кўз ёшлари — булар турфа хил рангларда, оҳангларда, маъноларда тусланса-да, рамзли моҳияти билан сеҳрли сўзларга айланаётир.

Фарида Афрўз шунчаки шеърий сатрлар муаллифи эмас. У асл шоира, Қодир Эгам дилига эзгу амаллар жойлаган, кўнглига солган, иқига юқтирган чинакам сўз устаси. Деярли барча шеърларидаги сўзлар ўқувчининг онги-шууридан ҳоли оламга мансуб эмас. Ўзимиз ҳар куни кундалик муома-

ла-суҳбатларда қўллайдиган сўзлар. Ва лекин, ҳайратангиз томони шундаки, улар шоиранинг ғоялари ва туйғуларини акс эттириш жараёнида сеҳрли салоҳият касб этади. Шундоққина кўз олдимизда теран, серқатлам маъноли, сершоҳ туйғулар мусиқасини инкишоф этувчи гўзаллик тимсоли бўлиб қолади. Фарида Афрўз наздида шоир – афсонавий бир шахс эмас. У ҳам росмана бир одам. "Ижодкор ҳам бир ниҳолдайин гап, – дейди шоира. – Унга куёш, ҳаво, сув, тупроқ – барчаси бирдай зарур. Ана шулардан биронтаси кам бўлса-чи...", ижодкор шахси қовжираб қуриб қолади. Шоир – аслида кўнгилларга малҳам изловчи, топувчи, ёзғирувчи бир шахс. Шу боисдаи уни кўнгил одами, дейишади. Шоира наздида, "Кўнгил одами – мисоли дарахт. Биров мевасини еса, биров соясидан баҳра олади. Охир-оқибат, ўтин қилиб ёқадилар, исинадилар".

Фикр – шеърнинг гули; туйғулар дарахти, кечинмалар боғи. Шоира шеърлари – бу кўнгил боғларида ўз дарахтини экишга, кўкартиришга, илк меваларини етиштиришга эришган самараси. У ана шу кўнгил дарахтининг нигоҳимиздан, ҳиссий идрокимиздан яширин гўзаллигию сир-синоатларини англашга, кашф этишга интилади. Ва ушбу жараёнда буткул ўзгача, сербарг туйғуларию фикрлари ларзон кўнгил дарахтини бунёд этади. У кечинмалар оловию нуридан, сувию тупроғидан юзага келган дарахт уруғи. Шоира уни кўнгил кенгликларига бирма-бир қадаб чиқади. Ана шу уруғ ҳар биримизнинг дилимизда илдиз отиб кўкаради, мевалар тугади. Фаристтали қушларга ошён ҳам бўлади. Полапонларини учирма қилади. Темир қанотларига парвоз бағишлайди. Ва шу тариқа дарахтлар Сўз бўлиб кўнглимизда яшай бошлайди.

Шу боис Фарида Афрўзнинг "Тунлар исёни", "Кўзим манним..." мажмуаларини, аксар бадий асарларни ўқиган мисоли, кўнгил очар ёки кўнгил ёзар машғулот сифатида қўлга олиб бўлмайди. Шоира шеърлари билан ошно тутиниш, суҳбатлашиш, дардлашишнинг ўзи ҳам кифоя эмас. Шоира севиб, ёниб, куйиб кўнгил китобини очар экан, сиз ҳам шоира шеърятининг туйғулар қозонида қайнаб, қоврилиб, аланга олиб кечинмалар оламига кириб борасиз. Гирдибод ҳис-

лар, талотум тафаккур тўлқинларида беихтиёр қулоч ёзиб юборасиз. Шоира шеърлари ҳеч қачон ва ҳар қандай ҳолатда ҳам сизни бефарқ ва бепарво қолдирмайди. Чинакам, ёмби шеъриятнинг сеҳри-жодуси, аслида, шунақа бўлади. Бу, асл шеър сатрларидан юракларга силқиб оққан ҳаётга муҳаббат титроқлари, муҳаббатга садоқат ғалаёнлари, муҳаббатга хиёнат нафратлари.

Энг гўзал ва бетакрор ҳодиса шундан иборатки, шоира шеърияти ХХ аср сиёсатлаштирилган ўзбек шеъриятида Одам шахсидан қувилган мафқуралашмаган кўнгилни Одамнинг ўзига, ўзлигига қайтаради. Ўзликдан олислаб кетган, ўзга қитъаларнинг, бегона кўчаларнинг дарди-ташвиши билан куйиниб, куймаланиб, ёзғириб юрган Кўнгилни инсоннинг кўкрак қафасига эмас жонли вужудига, юрак кенгликларига олиб чиқади. Бу — бадий-эстетик тафаккурда янги ҳодиса, демакдир. Ушбу гўзаллик ҳодисасининг табиати қандай аломатларда, қайси хусусиятларда зухур топади?!

Инсон бир умр табиатга тақлид қилиб келади. Табиатдан ўрганади; табиатнинг бетакрор гўзалликларига етишишга, ана шундай беназир гўзалликлар яратишга интилиб яшайди. Ва лекин, ушбу жараёнда инсон шахсияти синмайди, ўзликни йўқотмайди; аксинча, янги ранглари, бўёқлари, оҳанглари, маънолари ила намоён бўлади. Инсон гулибеорга ёки қоқигулга ўхшаган эмас. Хусусан, ҳар куни ёки об-ҳавонинг ўзгаришига қараб ўз тусини ўзгартиришга маҳкум этилган эмас. Эрта баҳор тонгидаги жилвагар гулибеор шомга бориб ёки қоронғи тун чўккач, буткул ўзгача, янги тусда товланади. Ўз қиёфасини, тароватини ўзгартиради. Ва лекин, инсон феъли-атвори, характер хусусиятлари бу хилдаги оний жилваланишларни кўтара олмайди. Бу хилдаги ҳар мақомга кириш, ҳар куни янги-янги қиёфада намоён бўлиш инсон учун бебурдликдек бир гап.

Лекин ижодкор шахси ҳар бир шеърда, ҳар бир бадий асарда кечинма-туйғуларнинг янги ва янги қирраларини инкишоф этмас экан, фикр-маънонинг янги қатламларини, охори тўкилмаган янги жиҳатларини зухур этмас экан, у парвозга эмас, инқирозга маҳкум. Бадий изланишларда ушбу

хусусият санъаткорнинг ўзлигини сақлаб қолиш, ижодий тафаккур салоҳиятини намоён этиш, демакдир. Ҳар бир асарда ана шу тахлит янгиланиш ўқувчида ҳар доим ҳайрат ва ҳавас уйғотади. Ижодкор шахсининг ўз даври ва адабий жараёндаги муқим ва файзли, бетакрор ва фахрли ўрнини белгилаб беради. Бу хилдаги мумтоз эътирофга ҳамма ижодкор ҳам ноил бўлавермайди. Худо ёрлақаган, пешонаси ярқираган санъаткорларнинг бахтли тақдирига ёзилган бўлади, шекилли.

Фарида Афрўзнинг "Тунлар исёни", "Кўзим маним..." мажмуалари мундарижасини белгилаган асарлар ана шундай ёруғлик ила алқанган қутлуғ изланиш самараларидир.

Аёллар қавми, аслида, модага ўч бўлади. Модага мос кийиниш, юриш-туриш, деган жойда муккасидан юз тубан кетади. Ясан-тусан кийинишнинг фаройиб, ҳеч ким кўрмаган ва кутмаган кўринишларида намоён бўлишга, одамларнинг оғзини ланг очиқ қолдиришга илҳақ интилади. Булар – замонга мос ва хос модадан ортда қолмаслик замзамалари. Ушбу жараёнда икки жиҳат бор. Яъни биринчиси, замона зайлидан ортда қолмаган ҳолда модага эргашиш, модага садоқатда бўлиш, иккинчиси, янги модаларни яратиш. Ҳар икки ҳолат ҳам инсон шахсининг майли билан боғлиқ эстетик диди ва савиясини зуҳур этади. Айниқса, янги модаларни яратишдек бетакрор ҳолатда инсон шахсининг ботиний ва зоҳирий гўзаллиги, истеъдоднинг ёруғлик даражалари ловуллаб кўзга ташланади.

Энди санъатда янги "мода" яратиш, ўзи бўладиган гап эмас. Бу – айтишга осон. Ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан янги йўналишга асос солиш – бу бадиий-эстетик тафаккурда бурилиш яшаш демакдир. Бу – даҳо ижодкорларгагина насиб этадиган, юрак мулкига айланган, зилзилалар монанд эллик-юз йилларда такрорланадиган янги гўзаллик ҳодисаларидир. Осмоннинг устун, кўз қовоғининг тирговучи монанд фавқулодда ҳодисалар минг-минг йиллик санъат тарихида бармоқ билан санарли.

Фарида Афрўз шеъриятида поэтик сўз катта салоҳиятга эга. Сир эмас, шўро даври ўзбек шеъриятида бадиий сўз зиммасига ижтимоийлик тамгаси остида ҳаддан ортиқ сиёсий

вазифа юклаб юборилди. Новдадек қадди-басти тоғдек зил юк остида сингудек букиб ташланди. Маркс ва Энгельсга, Ленин ва Сталинга, коммунистик партия ва комсомолга, беш йиллик ва ўн йилликларга, турли хил саналарга, маҳсулот топшириш йиллик режаларининг бажарилишига, компартиянинг биринчи секретарлари ва маҳаллий раҳбарларга бағишланган, ҳукмрон мафкура ғояларини тарғиб-ташвиқ этувчи махсус сиёсий адабиёт вужудга келди. Унинг салбий оқибатлари сифатида шу нарсани айтиш жоизки, сиёсий шеърятда сўз сеҳрли бадийлик салоҳиятини, ҳамиша тобланиб, нурланиб, жилоланиб туришидек ёмби хусусиятини йўқотади. Дехқон ёки партия ходими, пахтакор ёки шахтёрми, сут соғувчи ёки балиқчими — меҳнати ва тириклик фаолиятини коммунизм ғоялари йўлидаги юксак сайъ-ҳаракатларини ёритувчи сўз нурдек олий мақомини йўқотиб қўйди. Резинка бўтик ёки этик каржомаларга, белкурак ёки кетмонга, бир сўз билан айтганда, кундалик иш қуролларига айланиб қолди. Бошқача айтганда, бошдаги шойи саллалар пайтаваларга айлантирилди.

Ана шундай бир вазиятда, Абдулла Орипов, Рауф Парфи шеърятни бадий Сўзнинг олий мақомини ўзига қайтарди. Хусусан, уларнинг изланишлари ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан поэзиямизга янги тўлқин олиб кирди. Бадий-эстетик тафаккурда бурилиш ясади, янги йўналишларни вужудга келтирди. Бадий Сўзнинг сийратию суврати тубдан янгиланиш фазилатини қўлга киритди. Шеърнинг оҳанги ва ранги, ботиний структура тузилиши, ички зарблари, қўйингики, шеър табиати қайтадан янгиланди, ёшарди.

Абдулла Орипов, ва айниқса, Рауф Парфининг ижодий тажрибаси XX асрнинг 70-йилларидан адабиётга кириб келган бир неча шоирлар авлодининг шаклланишига, ўзлигини намоён этишига замин яратди. Бу ёруғ ижодий индивидуаллик эгаларигина санъатда мактаблар яратади, бадииятнинг умрзоқлигини белгилайди, демакдир. Фарида Афрўз шеърятда фикр кечинмалардан сизиб чиқар экан, у ҳис-туйғулар тўлқинида эланади.

Кечинмалар тили

Фарида Афрӯз шеърларида кечинмалар ҳайрат, тажжуб, нафрат, эҳтирос, севинч, сурур, қайғу-ўқинч, йиғи, афсуснадомат, сабр, алам, армон, қаноат, гурур ва ҳ.к турфа ҳистуйғулар силсиласи бирга яшайди. Одам борки, маънавий-интеллектуал ёки ижтимоий-сиёсийми, қайси шаклдаги фаолиятида бўлмасин, ўзини ҳаяжонга солган фикр-ўйлари ва туйғуларини акс эттиради.

Хусусан, омадсизлик ёки муваффақиятми, ноҳақлик ёки туҳматми, адолатнинг қарор топиши ёки ўлим туфайли борлиқнинг йўқликка айланишими, бизни қаттиқ ҳаяжонга солади. Шундай асноларда энг яхши кишингни ёки қадрдон дўстингни йўқлаб қоласан. Севинч ёки ғамингни бирга бўлишгинг, кўнглингни ёзгинг, дилингдаги энг тансиқ ўйларни бўлишгинг келади. Энди, азиз оғанг ёки дўстингни тополмаган, бағирлаша олмаган, ёлғиз қолган кезларда "эҳ, ёлғон дунё" ёки "бири кам дунё", "ҳаёт мунчалар гўзал" ёки "яшаш — нақадар тотли" дея ёрилганимизни, дилдагини тилга чиқарганимизни ўзимиз ҳам сезмай қоламиз. Бизни эшитадиган ҳеч ким ёнимизда бўлмаса ҳам ҳайратми, ҳасратми, қувончми — ҳиссиётимизми беихтиёр айтиб юборганимизни пайқаймиз.

Лекин инсон руҳий ҳолатининг яна шундай лаҳзалари бўладики, бу хил майллар ҳар доим ҳам ўзлигини намоён қилавермайди. Қачонки, қайғу мил-мил тортиб, бўғизлардан бўғиб келганда, юракларни зардобга тўлдириб, кўзлардан тирқираб ёш бўлиб отилиб чиққанда ҳар қандай юпанчларни, овутишларни бир чеккага йиғиштириб қўяди. Ўзини гирдибодли қайғу аламлар издиҳомига отади. Бир лаҳза эсада, ўша ўз ўқинчлари, ташвишлари билан ёлғиз қолгиси, дардлашгиси, сирлашгиси келади. Зеро, тубсиз, интиҳосиз қайғу сукутни, осмондек оғир жимликни яхши кўради. Бу, аслида, юпанч. Одам ўзини ўзи овутишга интилиши. Ва лекин, қайғу-аламлар исёни оламга ўт қўйгувчи-ку. Ёруғ жаҳонга ўтин қалаб, ёндириб юбормоқчи-ку. Ахир ёниш ҳам, аламлар алангасида кул тортиб адойи тамом бўлиш ҳам, аслида, овунишнинг бир кўриниши эмасми? Одам, ўзига

ўзи юпанч излагани, ўкинч-изтироблардан паноҳ топгани, ёлғиз бошини тошларга ургани, чағир тошлардан парку болишлардек роҳат топгани эмасми?

Бир вақт кимдир: уйингга ўт тушди-и-и! — дейди лирик қаҳрамон. Бундай қарасам, нафақат уйимга, умримга, шодлигу ёшлигимга, бардошу тоқатимга, жону жаҳонимга ўт тушган экан... Осмонга чиқсам, ерга ташлайди, ер шамолга беради, шамол ёмғирга, ёмғир эса ўтга:

*Ўзи нима бўлди, нималар бўлди,
Икки эсон риштаси узилди қачон.
Шунчалар осонми жарга қулатмоқ,
Қандай кўз қийди-я, шундайин осон,
Ўзи нима бўлди, нималар бўлди,
Кўз очиб юмгунча дунё чархпалак.
Сизми ё менми ё, ўзи ким ўлди,
Ҳануз билолмайман, билолмай ҳалак.*

Юпанч — таянч тиргақлари. Кўнгил кўзга айланиб қайғуларининг туб-тубига назар ташлайди. Жарликларнинг қопқоронғи қудуғига ботиб кетган нигоҳини излайди. Лирик қаҳрамон шабадага суянганча беҳол-бемажол. Кўзларидан оққан шашқатор жудолик ёшларини шамоллар ҳовучига йиғиб олади. Ловуллаган булутлар, оғирлашган осмон йиқилиб тушмаслиги учун юрагидаги қушча қўлларини кўкка чўзган. Ярим тунда, қоқ ярим кеча, осмонда фаришталар учиб боради. Йиқилган зимистон тун, кўк тоқидан узилган осмон лирик қаҳрамоннинг бошига тушмасин, дея қанотларини ёзганча кўнгли ҳалак. Қушча эса, ёмғир йиғисидан шалаббо бўлиб кетган ҳавони гижимлаб-гижимлаб симиради. Қуёшнинг тилла боши кесилгани йўқ, юлдузларнинг жони узилиб тушмади, ер бошини кундага қўймади. Унинг онаси ўлди, у онасидан айрилди. Ўлган ҳаво "дод" солиб сочларини юлади. Дарё кўз ёшларидан умидлар униб чиқарқан?! Наҳот, ўлган-ўлса, кетган кетса, келганлар йитса. Наҳот?!. Кўринадики, лирик қаҳрамоннинг адоқсиз қайғуси тилга киряпти. У сўзлаган сайин лирик қаҳрамоннинг кўнглию атроф тева-

рагини ўраган аламлар алангаси ҳийла сусайгандек, тоғдек зил ғам тоши энгиллашгандек бўлади. У қайғусидан шикоят қилаётгани ёки зада дилини ёзаётгани ҳам йўқ. Ҳайратга чўмган жудолик бизга қўнглини очяпти. Ва шу тариқа она-сидан айрилган лирик қаҳрамон бошига ногаҳон қулаган қайғусини энгиллаштиришга интиляпти. Тун оғушидан бир чимдим нур излагандек ўкинч-аламдан ўксик дилига илинж, бошига паноҳ топяпти.

Қўққисдан келган ўлим лирик қаҳрамонни онасидан айирди. Бу тубсиз, ўнганмас йўқотиш уни ҳайратга чўндирияпти. Қўрқувга ботиряпти. Ҳайрат билан қўрқувнинг тили шунинг учун ҳам гунгки, улар лирик қаҳрамон онг-шуурини карахт қилиб қотириб қўйяпти; ақлини фаолиятдан чеклаб, тилдан қолдираяпти. Одатда, ҳайрат таажжубга тушганда, қўрқув эса, гаранг қолганда улар шу тахлит тилининг учида турган сўзларини айтолмай қолса керак.

Қайғудан аламини олмоқчи бўлган меҳр-муҳаббат ғам-ташвиш мисоли қанчалик улкан бўлса, шунчалар оғир сукутга ботса ажабмас. Ва лекин, ушбу эҳтирослар бўрони бир қадар тингандан кейин, ҳийла совугач, изтироблар аста-секин тилга кира бошлайди. Ушбу ҳолатда муҳаббат алангаси бироз сусайса-да, бозиллаган меҳр чўғи ловуллаб туради. Лирик қаҳрамоннинг онасига бўлган тубсиз меҳри дийдор армони шаклига киради. Энди у қайта ушалмайдиган армон тарзида сўзлай бошлайди.

Наҳот, энди кўришмоқ йўқ?! Ўзим ўргилай, онажон, ўзим жонингиздан айланиб кетсам бўлмайдами! Ахир, ҳолларингизнинг тукигача, ажинларингизни нечталигигача биламанку. Наҳот дийдор деган шу оддий нарса, чақирсанг келадиган, йўталсанг қарайдиган шу кўзлар, шу қошлар, шу лаблар кўравериш кўникиб кетган шу оддий нарса, шунчалик буюк неъмат бўлса?

*Ё раб, ё раб!
Ҳаёт ўзи бир олий неъмат,
Яшамоққа йўқ танда қудрат.
Тақдир қилма, гинаю кудрат,*

*Она, сизни бир кўрсам бўлди.
Қиёматга қолди-я, дийдор,
Меърожгача яна не кўй бор.
Икки дунё кутарман бедор,
Она, сизни бир кўрсам бўлди.*

Ҳеч бир эҳтирос интиҳосиз, узлуксиз бир маромда давом этмагани каби унинг тили-сўзлари ҳам бир текисда кечмайди. Дарё тўлқинлари мисоли бўлиниб-бўлиниб келади. Эшилиб-эшилиб, бўғилиб-ечиблиб келган ана шундай лаҳзаларда эҳтироснинг энг муҳим ва энг ёруғ туйғуларини танлаб олади шоира. Уларнинг сўзларини шеър тилига кўчиради. Ўзлигини, моҳиятини ёрқин ифодалашга хизмат қилувчи, муҳим ахамият касб этувчи фикр-ҳисларга сатрлари бағридан жой беради. Ва шу тариқа туйғулар эҳтиросга уланади.

Одатда баланд нуқтадаги, патетика пардасига ўралган эҳтирослар ўз табиатига муносиб кўтаринки, жарангдор сўзларни тақозо қилади. Нозик ва нафис туйғулар эса майин, назокатли ифода беланчагида эланади. Бирон-бир омил руҳиятимизни эзувчи, сабримизни синдирувчи, қаддимизни букувчи эҳтирослар кўзгаса, табиийки, у ўзига яраша оғир, вазмин, босиқ сўзлар орқали ўз аксини топади. Сўзлар ифодаланаётган фикрга қанчалик мос ва мутаносиб бўлса, улар эт билан тирноқ сингари чамбарчас боғлиқликда зуҳур топади.

Шу билан баробар, айтиш жоизки, шеър – бу образлар тили. Образли нутқ ҳар қандай эҳтиросга тўн кийгизади, узукка кўз қўйгандек лов-лов ёндириб юборади. Маъно ифодасига гўзаллик бағишлаш билан баробар, кечинмаларга бадиий ранг ато этади. Шуниси ҳам борки, тимсолли образли нутқ ҳамма кечинмаларни ифодалашда бирдек кўркам моҳият касб этавермас экан. Хусусан, кўнглимизни юксақларга кўтарувчи тотли қувонч эҳтирослари ёрқин сифатлаш ва қиёсларда, қабарик образларда чиройли маънодорликка эга бўлади. Бироқ, кўнглимизни оғир чўктирувчи ғам-қайғу кечинмалари эса, оддий ва содда, самимий сўзлар орқали ифодаланганда кўпроқ таъсирчанлик, тиғдор ва кескирлик тусини олади. Фарида Афрўз шеърида лирик қаҳрамоннинг жудолик

қайғуси худди шу тахлит — самимий эҳтироси билан ошифта этади; кўнглимизни боғлаб олади. Лирик қаҳрамон монологада шоира поэтик ифода унсурларидан фақат образли қиёс ва сифатлашдан самарали фойдаланади. Хусусан, юқоридаги парчада кузатилгандек, қайғунинг ахамияти ва маъносини туйғунинг эса ҳолатини ифодалаётган сўзлар тўлқин-тўлқин, қисқа-қисқа бўғинли, кескин ва кескир. Шу боисданми, улар жўшиб, ёниб, куйиб сўйлаётган лирик қаҳрамон қиёфасини кўз ўнгимизда гавдалантиради.

Ва лекин "Сендан ўзга йўқ илинжим, сендан ўзга йўқ нажот" шеъридаги муҳаббатдан умидворлик ҳисси, сабр-қаноатнинг охири қадр туйғусига муносиблиги ўзгача таърифни, бошқача таркибдаги сўзлар тизимини тақозо этган.

*Ўзга сендан илинжим йўқ,
Энди менда йўқ нажот,
Шамол билан ишим йўқдир,
Ёмғирингга йўқ ҳушим.
Қуёш эса ёнаверсин,
Ёнаверсин умринг ҳам,
Умринг эса узу-н-у-н бўлсин,
Илинж, нега кўзинг нам.*

Сабрдан қадр топмаган меҳр-муҳаббатнинг охирги илинжи кўзларида нам. Ушбу руҳий ҳолатдаги ҳиссиёт ифодаси ниҳоятда самимий, маҳзун ва қисқа. Мураккабликдан ҳоли. Булоқдан қайнаб чиқаётган сувнинг оқими мисоли эмин ва эпкин. Демак, қаттиқ ҳаяжон, қўрқув, ҳайрат, сўнгсиз изтироб сингари кечинмалар денгиз тўлқинлари мисоли, қўққисдан кўзғалган гирдибодли шамолё ки бўронга ўхшаш бўлиниб-бўлиниб келувчи ғадир-будир нутқни тақозо этар экан.

Кўринадикки, лирик қаҳрамоннинг қалб ҳолатлари кўз очиб дунё кўрган, дунёни таниган аснолардаги ўзига яқин ва ўзлигини ифодаловчи сўзларни танлаётир. Яна, эҳтирос ўз кучи ва ахамиятини тўлароқ намоён этиш учун сўзларнинг такрорланиб келишини хуш кўрар экан. Хусусан, лирик қаҳрамоннинг охирги илинжи бўронларда дийдираб қал-

тираб турган ёлғиз барг мисоли дир-дир титрайди. Уни шамоллар учиради ва яна ўз бағрига яширади. Ёмғирларга қолганда эса, улар "ўчиради, ювиб кетар ёмғирлар".

*Ёмғир тентак қайдан билсин,
Қайдан билсин тинишни,
Бир кечада минг турланиб,
Йиғлаб туриб кулишни.*

ёхуд,

*Куёш тентак қайдан билсин,
Қайдан билсин музлашни.
Баҳор, ёзин яшолмасдан,
Биратўла кузлашни.*

Кўринадики, эҳтироснинг қайси бир ҳолати бўлмасин, тақинчоқларни хушламас экан. Улар ортиқча жимжима, замзама, ялтироқ маъноли тимсолларга суянмас экан. Унинг ҳиссий таъсир кучи, бадиий қуввати табиийлиги ва самимиятида зуҳур топаётир.

Биргина "Тунлар исёни" шеъридагина эмас, умуман Фариди Афрўз шеърларида адабиёт илмимиз таъриф-таснифлашга ўрганиб қолгап гражданлик, фалсафий, севги-муҳаббат, пейзаж, сиёсий-публицистик сингари лирика жанрларининг ҳадлари сидирилиб кетгандек туюлади. Жанр унсурлари бир-бирига сингиб қовушиб, бир-бирини тўлдирган ва бойитган ҳолда яхлит бутунликни, уйғунликни ташкил этади. Бу нарса шоиранинг бадиий тафаккур табиати, ижодий индивидуаллиги билан боғлиқ равишда зуҳур топаётир.

Бу, биринчидан, ёрқин ижодий индивидуалликка эга бўлган янгича йўсиндаги шоира шахсияти шаклланганлигини кўрсатса, иккинчидан, катта олам ғулувларидан ҳоли, бир чеккадаги интим-субъектив нарсалар, кечинма ёки туйғуларга умумбашарий қадриятлар нуқтаи назаридан ёндошилганлиги боисидан руҳий оламнинг ёруғлик нуқтасига айланади. Учунчидан, ушбу хусусият кейинги йиллар лирика-

миз тараққаётида аксарият шоирларимизнинг (Р.Парфи, Мир-разиз Аъзам, Чўлпон Эргаш, Халима Худойбердиева, Шавкат Раҳмон, Қутлибека, Хуршид Даврон, Абдулла Шер ва ҳ.к.) ғоявий-эстетик баркамол шеърлари бадиий структура-си учун етакчи фазилатга айланиб қолди.

Тўғри, биргина XX аср жаҳон шеърятининг буюк намояндалари (Чўлпон, Пол Элюар, Жаброн Халил, Аполлинер, Блок, Ойбек, Нозим Ҳикмат, И.Такубоку, Жак Превер, Роберт Фрост, О.Мандельштам ва ҳ.к) ижодий тажрибасига назар ташлайдиган бўлсак, шеърый жанрларнинг уйғунликдаги мазкур синтези – бадиий тафаккур табиатида намоён бўлган новаторлик ҳодисасидир. Жаҳон поэтик тажрибасида унинг кўркем ва баланд кўринишлари кўп. Ўзбек лирикаси мисолида айтадиган бўлсак, Чўлпон ва ҳийла кейинроқ, XX асрнинг иккинчи ярми XXI аср бошлари Рауф Парфи ижодий тажрибаси ушбу ҳодисанинг шаклланган гўзаллик намуналари, дейиш мумкин.

Ушбу мулоҳазани бирёқдама тушунмаслик жоиз. Тўғри, муайян бир давр ва маълум бир асар табиатида (Фитрат, Ойбек, Ғ.Ғулом, Миртемир, У.Носир, Зулфия ва ҳ.к) мазкур бадиий синтезнинг мукамал намуналарини кўплаб келтириш мумкин. Ва лекин, якка бир ижодий индивидуаллик, якка бир шоир шеърятти мисолида фалсафий-психологик таҳлил маданиятининг мукамал шаклланиши содир бўладиган бетакрор ҳодисадир.

Энди, ушбу бадиий синтез ҳодисасининг Фарида Афрўз ижодий изланишлари табиатида гўзал ва мухтасар зуҳур топаётганлиги ҳам табиий бир жараён. Унинг ажабладиган ва ортиқча ҳайратга бериладиган ўрни йўқ. Зеро, ўзбек шеърятти бўстонида оқиб турган дарёлар бор (Алишер Навоий, Бобур, Увайсий, Маҳзуна, Нодира ва ҳ.к.), ва кейинчалик ҳам асло қадрини йўқотмайдиган – бугун олдимизда оқиб турган ариқларнинг шаффоф суви бор (Зулфия, С.Зуннунова, У.Носир, Асқад Мухтор ва ҳ.к.).

Энди, Фарида Афрўзнинг "Тунлар исёни", "Мен ўзи кимман", "Сен юборган булутлар", "Жоним маним", "Сочларимни райҳон ўпди...", "Руҳ шамоли танни қақшатди", "Яна қай-

тиб келгунингизча", "Сендан шафқат кутгандан кўра", "Онанг ўлмасин", "Аннажон, бир ўзинг йиғлама" ва х.к. ўнлаб шеърларида фикр билан ҳиснинг янги бир савиядаги гўзал уйғунлигини кўриш мумкин. Уларда фикрий теранлик, ўй-мушоҳадакорлик, психологик кечинмалар, публицистик нутқ, дард, йиғи, алам ҳ.к. унсурлар уйғунлиги бадиий синтезнинг ўзига хос назокатли, тароватли, мағзи тўлиқ ва фикри бўлиқ — эстетик бутун ҳолдаги кўринишини вужудга келтиради. Шуниси борки, бу ўта нозик на ингичка, мураккаб жараён. Бунда мана бу ранг фалсафий, мана буниси психологик, мана бу ҳолат эса публицистик, мана бу ўртанчаси фиғон-кечинманинг тўлқини ёки дардли, аламли туйғуларнинг қаймоғи, дея таснифлаш ғоят мушкул. Бу қалбда ва онг-тафаккурда кечадиган шундай бир руҳий жараёнки, уни кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб, лўнда-лўнда қилиб айтиб бериладиган нарса эмас. Шу боисдан шоир юрагида туйғилиб, ўқувчи кўнглида зилзилалар уйғотишига кўра уни руҳият ҳодисаси, дейишади.

Ижодкорнинг бадиий тафаккур табиати билан боғлиқликда зоҳир бўладиган мазкур ҳодиса образлар системасининг характерини ҳам, шеърларининг ички тузилишини ҳам белгилаб беради. Ва алалхусус, шеър тугал бадиий асар сифатида шоира шахсиятининг бир қисми, юрагининг бир бўлаги, онги-тафаккурининг тиниқ бир зарраси сифатида зуҳур топади. "Тунлар исёни" шеърида кузатилганидек, лирик қаҳрамоннинг она таъзияси, жудолик билан боғлиқ интим туйғулари ўлим қиёфасига кирган ва онасини маҳв этган ёвузликка қарши фарёдга айланаётир. Ҳатто тунлар ҳам ёлғизликка маҳкум этгани, қоронғиликка чўмдиргани боис ёвузликка қарши бош кўтараётир. Қоронғи ёлғизлик рўпарасидаги кўркүв, жудолик уйғотган фожейи оҳанг ташқи омил-ўлимнинг зоҳирий аломатларини тасвирлашдан кўра "мен"нинг ботинида кечаётган ички тўлқинлар рангини чизишга ундайди. Ва шу тариқа сўз шаклига кирган туйғулар тор-шахсийлик қобигини ёриб чиқиб, бадиий ифодада башарий қадриятлар ҳимоясига айланади. Интим туйғулар табиатини кўрсатувчи Сўз бадиий моҳият касб этаётир.

Гўзаллик ва бокира ҳилқат тимсоли бўлган онанинг ўлими ёвузликнинг тантанасига айланиши мумкинми? Жудолик қайғуси беадад, жожеий кўргулик бекарон эса-да, руҳият иқлимини ифодалашда ёлғиз оқ ва қора ранглар лирик қаҳрамонга кўмакка келади. "Онажон, у турфа ранглар: гулларнинг, кушларнинг, осмону коинотнинг ранглари қаерга кетди, қачон йўқолди? Ажаб, камалак деган мўъжизалар бўларди... Қизимизнинг қирмиз лаблари қайдаю, ўғлимнинг гунафша кулгилари қани? Қизиқ, энди мен негадир, негадир ҳамма нарса-ни оқ ва қора, ҳа-ҳа, фақат оқ ва қора рангда кўряпман..."

*Сиз кетдингиз,
Муаттар боғларнинг барги тўкилди,
Минг йиллик дунёнинг ранги тўкилди,
Урмимнинг нурафшон тонги тўкилди,
Сиз ке-е-етдингиз.*

Ёвузлик қошида гўзаллик синдими, қора ранг зуғуми шунчалар қудратлими? Оқликнинг маъно қирралари бўлмиш қирмизи, гунафша ранглар нечук йўқолди? Оқ ва қора ранглар шоира талқинига кўра кўримлилик, психологик ҳолат яратиш учун хизмат қилаётгани йўқ. Улар фикрни кучайтириш учун, тафаккур ранглари сифатида зоҳир бўлаётир. Ранглар ўзининг асл манзарадорлик хусусиятидан воз кечиб, теран маънодорлик касб этаяпти. Кечинмаларнинг маъно салмоғини кўрсатаяпти. Шу боисдан ҳам кўримлилик хусусиятини йўқотаяпти.

Шу тариқа шоира лирикасида хино-қон, ўлан-Азроилнинг қўшиғи, илинж-жаҳаннам чоҳи, тақдир-ялмоғиз кампир, тош-болиш, чағир тиканак — меҳр, "қора ҳақиқат", "ёлғиз дунё", "оқ-оппоқ кўнгил", "қўрқоқ андиша", "қоп-қора сўлган булут", "бодомнинг қовжираган, қуриган шохларидек умидлар", "юрақдаги чандиқлар қора", "дарахтларнинг оппоқ боши эгилган", "атиргулнинг косовдек қорайган қўллари синган", "гулларнинг бошида қора шарпалар", "ўйлари қорамтир", "қора қон" ва ҳ.к. оксиморон образлар силсиласи вужудга келади. Улар воқелик рангларининг туйғулар маъносини ифодалашга қаратилган аснолардаги ўзига хос жило-

лари. Ва ҳар гал улар янги кечинмалар кайфияти, ҳолатлари маъносини ёрқин ифодалаши ила эътиборли. Яъни, ранглар қиёфасиз эмас. Кечинманинг ҳолати ва кайфиятига қараб ҳар гал ўзгача-ўзгача тусланади. Яъни, ранглар тили энди кечинмалар маъносини нурлантиришга қаратилади.

Рангларнинг моддийлашуви ва ўз навбатида туйғуларнинг жамият, табиат ва инсон руҳияти воқеликларини, ҳаёт-ўлим-тириклик шеваларини, кечинмаларининг ҳақлиги, эзулик ва адолатни ёқлашга йўналтирилиши, рангларнинг эса азалий ва абадий очунда ўзининг ҳаётлигини, ҳақ-ҳуқуқларини тасдиқлаши Фарида Афрӯз лирикасида психологик таҳлил маданиятини кучайтиради. Кечинмаларнинг фикрий салмоғини оширади. Ҳалима Худойбердиева ёки Кутлибека шеърлятида кузатилганидек, бадий фикрларнинг афоризмга, шарқона ҳикматга йўғрилган шаклидан фарқли равишда ҳиссий тафаккурнинг янги ва ўзгача савиядаги қиёфасини белгилайди.

Хусусан, кечинмаларнинг ҳолатлари психологиясини, кайфиятлари руҳиятини, ҳиссий тафаккур рангларини яхлит уйғунлаштиришга эришиш Фарида Афрӯз лирикасининг бош хусусияти.

*Сендан шафқат кутгандан кўра,
Қуриган дарахтга йиғлайман,
Этагим олмага тўлдирар.*

Фарида Афрӯз лирикасида тахайюллар асосига қурилган туйғулар талқинида ҳиссий ҳолатнинг рангин қирраларини ёритиш ва шу асосда ўз фикри билан туғилган кечинманинг жожеий рангини кўрсатиш устивор. Хусусан, мазкур сатрларда кузатилганидек, жожеий маъно шафқат туйғусининг илдизидан униб чиқаётир. Лирик қаҳрамон интиқ кутган шафқат меҳр-эътиборнинг ёруғ бир жилваси. Мазкур оний лаҳза, сониявий тиниқ бир жилва — аслида йўқ нарса. Унинг ўрнида илдизи қуриқшаган тараша дарахт лирик қаҳрамонда кўпроқ умид ва ишонч уйғотади. Шу боисдан ҳам тахир ва пешонаси шўр йиғи — зорманда шафқатнинг меваси. Ундан ўтинса, унга илтижолар қилса, умидларини кўчада тентиратиб қўймайди.

Умидвор қўлларини куруқ қолдирмайди. Аслида йўқ олмалар билан сийлайди. Яъни, йўқликдан-ўлимдан ҳаётни тортиб олаяпти. Тилаб топган меваси ҳам этагини тўлдирмайди. Аслида йўқ дарахтда унган қиёфасиз тотли меҳр илинжи.

Шеърнинг кейинга бандида ушбу фикр янги бадиий талқинда давом эттирилади. Ўзгача жило ва маъно касб этади.

*Сендан меҳр кутгандан кўра,
Аждаҳога бориб бўзлайман,
Бағримда боламдай ухлайди.*

Энди, йиғлаётган туйғунинг фаолият майдони, намоён бўлиш хадлари кенгайди. У меҳрға зор. Ва лекин, лирик қаҳрамон кўзлари тўрт бўлиб кутган меҳр-ўлик. Унинг танасида қони, юзида ранги йўқ. Қайтага ғаними— аждаҳо кўпроқ эътибор, илтифот кўрсатиши мумкин. Ҳатто, ўлимнинг, ёвузликнинг тимсоли — аждаҳода ҳам меҳр-муҳаббат бор. Шафқат, эътибор бор. Лирик қаҳрамонга меҳр-вафо кўргизиб, бағрида боласидай ухлайди. Кўнглига таскин, бағрига ҳарорат бағишлайди.

*Сендан вафо кутгандан кўра,
Кўксимга ханжарлар экаман.
Бехато кўқарар, гуллайди.*

Меҳр туйғусига зормандалик ўз бағрида уч омилни бирлаштираётир. Шафқат-меҳр-вафо уруғлари бири иккинчисининг бағридан униб-ўсиб чиқаётир. Лирик қаҳрамоннинг маҳбуби — ишончи вафо кўрсатишга ҳам ожиз. Қайтага кўксига қадалган ханжарнинг кўқариши, гуллаши -ўлимнинг тантанасими? Елғизликнинг охирати ўлимми? Гуллаган ханжар — ўлимнинг кулгуси лирик қаҳрамон кўнглидаги интиқликни аллалагандек бўлади. Қоронғи дарди-дунёсига умид шамчи-роқларини ёқади. Номаълум ўлим гуллаган ханжар қиёфасида меҳр-вафо тимсолига айланаётир.

Инсон яшаш учун, ўз бахти учун курашади. Меҳр-муҳаббатга ҳамиша ташна. Ва лекин, лирик қаҳрамоннинг безил-

лаган кўнгли зада. Интилган умидидан кўнгли узилган. Қалбида оламгир туйғулар тўфони. Ёлғиз қалбнинг илинжи синди. Ва лекин, биргина юпанч, биргина тиргак шуъла бор. Бу — лирик қаҳрамон кўксига қадалган ханжардан тўкилган қон гуллайпти. Бу ўринда ўлим ҳам, ёлғизлик ҳам, тош кўнгилик, эътиборга хиёнат ҳам тантана қилаётгани йўқ. Шахснинг руҳий эркинлик масаласи юзага чиқаётир; бўй кўрсатаётир. Зеро, кимдандир, нимадандир ва умуман, зоҳирдан бир нима кутиш ҳаттоки, у меҳр-вафо бўлганда ҳам, одамни руҳан мутеликка олиб келади. Инсоний муносабатлар ҳаводек соф, нафаслардек табиий ва самимий бўлгандагина инсон ўзини руҳан эркин ҳис этиши мумкин.

Булар — шеърнинг ғоявий маъно қатламлари. Энди, шеърнинг композицион бутунлигини таъминлаётган, ички қисмларини бир-бири билан ўзаро боғлаётган сўзнинг метафораларга қурилган мажозий хусусияти бор. Хусусан, ҳар уч банддаги туйғулар фаолиятини моддийлаштираётган "қуриган дарахт", "этак тўла олма", "боладай эркаланиб ухлаган аждаҳо", "кўксига кўкарган, гуллаган ханжар" — маъно жиҳатдан бир-биридан йироқ метафораларни руҳий эркинликка интилган туйғулар тўлқини бир ўзанга солаётир. Реал воқеликдан, ижтимоий ҳаётдаги кўринишлар билан руҳий изтироблар ҳолати бизнинг тушунча ва тасаввуримизда ўзаро бирлаштирилади. Хусусан, табиат феномени (дарахт, олма) билан реал воқелик феномени (аждаҳо, ханжар) ўқувчи онгитасаввурида ўрин алмашинган ва бир-бирини тўйинтирган ҳолда эркинликка интилган инсон иродасининг оний ҳолатини суратлантиради.

Бу — ёлғизликдан қочиб, ёлғизликка топинишга ўхшаб кетмайдими? Ёлғизликнинг муз қатламли оловларида исинишдек бир майл эмасмикан? Йўқ, асло. Шоиранинг лирик қаҳрамони табиатнинг табиий ўзлигига қайтиш, ўзлигини шахс бахти, шахснинг руҳий эркинлиги тариқасида тиклаш иштиёқида. Шу тариқа шахсий интим кечинмалар маъно йўналишига кўра, яъни бахтга масъуллик, руҳий эрка масъуллик моҳиятига кўра ижтимоий аҳамият касб этмоқда.

Кўз ёши образининг маъно шуълалари

Қон йиғлар, қон йиғлар бир туйғу, дейди шоира "Илинж" шеърида. Шоира шеъриятида кўз ёши образи энг рангин ва теран маъно қирраларига эга бўлган сержило, серқатлам рамз.

*... Бу қандай ажиб савдо,
Боши беркдир, йўлим йўқ.
Йиғлай десам чиқар жон,
Чорлай десам чиқиш йўқ -
Кел, эй, менинг менсизим*

("Бу кунлар ҳам ғанимат" шеъри)

* * *

Томоғимда йиғлайди бир қуш...

("Келсанг, келгин ёки хайр-хўш" шеъри)

* * *

*Хор йиғладим, сен яйрадинг,
Мен бўзладим худога солиб.
Тил чўқитдим, сен сайрадинг,
Бугун армон, афғон ғолиб.*

("Сен осийсан, мен ношукур" шеъри)

* * *

*Сен юборган булутлар
Ёмғирсиз. Карахт...
Кошкийди йиғлай олсам...*

* * *

*Қандай яшай айтинг энди, эй яхшилар,
Мен суйган ёр ялмоғизнинг сочин силар.
Ўзи мени юрагимни қон йиғлатиб,
Яна ўзи менга давру даврон тилар.
Қандай яшай, айтинг энди, эй яхшилар?*

* * *

*Жим йиғлайман, сизга билдирмай,
Куним сабр тунларим-бардош.
Яна қайтиб келгунингизча
Соч оқарар, айлаб қўяр фош.*

* * *

Тоширдим, ўрнимга йиғласин осмон.

* * *

Ёлғир менинг соғинч ёшларим.

* * *

*Тўйиб-тўйиб йиғлаб олай мен,
Менга тўйиб оқарсин тонглар...*

* * *

*Бир томчи кўз ёшсиз чинқирар оҳанг,
Жаннату дўзахлар ичра оралаб.*

* * *

*Ўйнаб кулолмайман,
Йиғлаб ўлолмайман,
Шеърлар битолмайман,
Заққумлар ютиб.*

* * *

*Айирдилар, кўнгиллари тоғ бўлди,
У тоғларда оҳуларим бўзлайди.
Оҳуларим-армонларим ҳар кеча
Тушларимда кўз ёшларим ялайди.*

Шоира шеърларидаги кўз ёшлар ана шу тахлит маъно шуълалари билан рамзга айланаётир. Ва у шубҳасиз, бадий завқ, тугён, фикр уйғотади. Агар, улар, лирик қаҳрамоннинг тор-субъектив майлидан -шахсий хархашаларидан иборат бўлганда бунчалик меҳр, эътибор уйғотмас эди. Яна, маҳбубига бағишланган ёлғиз ишқий изтироблардан ҳам иборат эмас. Армон, меҳр-муҳаббат, севгига садоқат, эътиқод, аёл бахти, мил-

лат эрки, Ватан озодлиги, оилавий ҳаловат-ҳарорат ва ҳ.к. бир кўп омиллар борки, улар лирик қаҳрамон йиғисига сабаб. Кўз ёшлар нега ёмғирдек ёғиляпти? Кимнинг кўнглидаги губорларни юваяпти, покляяпти? Кимнинг шўр босган пешонасидан номақоб тузларни аритаяпти? Кимни алқаяпти? Нималарни ёқляяпти, ҳимоя қиляяпти? Ана шу маънавий-руҳоний вазибаларни ёлғиз сўз билан, фикр билан адо этиш мумкин эмасми? Юракларнинг уввос тортиши, кечинмаларнинг фарёд чекиши, кўзларга ёшлардан мил тортиш шартми?

Кўз ёшлар – лирик қаҳрамон тафаккур тўлқинларининг, фикрга чўмган туйғуларининг оний бир лаҳзаси. Яъни, кечинмаларининг маъносини ифодаляётган бир восита. У эса, бизни шеърнинг юрагидаги қават-қават маъноларни уқиш сари етакляйди. Шоира бадииятининг кўнглига йўл очади. Афрўз шеърининг бетакрор тароватидан ҳайратлантиради. Илмий тил билан айтганда, бадиий-эстетик моҳиятидан воқиф этади.

Аввало, бир зум тинглайлик-а, кўз ёшлар нималар хусусида сўйляяпти? Лирик қаҳрамоннинг ёруғ дунёсини зимистонга айлантирган, тотли кунларини заҳар-заққумга алмаштирган нимадир ўзи? Булар -муаллақ, мавҳум тушунчалар ёки кўринишлар эмас. Булар – реал воқелик, айна шу ҳаёт. Лирик қаҳрамоннинг кўрган-кечирган кунлари, англаб етган, кўнглига чақир тиканакдек санчилган ҳақиқатлар аслида. Шу боисдан ҳам ўткинчи эмаски, улар инсон қисмати, тақдири билан боғлиқ. Ана шу инсон эса бугунги кунларнинг қанчалик ёруғлигию нечоғлик қоронғилигига бир меъзон. Ва бир бандаи мўмин бошига тушган сир-синотлар, аслида, кўз ёшлар шаклида аёнлашаётган олам кўргуликларими? Буларнинг ибтидосию интиҳоси борми? Ахир, кўз ёшлар дарё бўлиб оқяпти-ку. У қайдан бошланиб қайда тугайди?

Назаримда, кўз ёши сўзи Ф.Афрўз поэтикасида ўзгача аҳамият касб этади. У бамисоли бир калит. Кўз ёшлар – бу белгилар, тасаввурлар, таҳайюллар, рамзлар. Бир сўз билан айтганда, ҳам маълум, ҳам номаълум бир мамлакат. У ижодкор шахсияти орқали рамзларнинг фалсафий маъноларини ўқишга

ва уқишга ундайди. Зеро кўз ёшлар оғушида ҳамиша ёнишга, куйишга, куйдиришга ва асло кул бўлмасликка маҳқум этилган туйғулар фожеаси бор. Яшашлик, тириклик ва кўргуликнинг шўрпешона аламлари бор. Одамлар ичидаги шайтонлар найрангидан безган, фитна-фасодларига ортиқ бардоши, тоқати қолмаган нолон руҳнинг юрагидан силқиган қонлар бор.

Шоира шеърларидаги кўз ёшлар бизни руҳнинг янги иқлимларига, номаълум ўлкаларига, сирли сайёраларига олиб кириб кетаётгандек туюлаверади. Образнинг сермаъно рамзли эканлиги ҳам шундаки, у ҳар гал ўқувчи онги-тафаккурида янги ўй-фикрлар, кўнглида эса маҳзун дардчил кечинмалар кўзгайверади. Буларнинг боиси кўз ёши образи таҳайюллар асосига қурилганлигидан, аслида.

Хусусан, шоиранинг 90-йил бошларидаги асарларида ("Кетаман", "Сени хаёлимдан яширолмаيمان", "Надомат", "Сизсиз", "Яхшики, хаёл бор", "Сочларимни райҳон ўпди, билмадинг", "Армон, сенинг кўлларинг узун" сингари) кўз ёши ортидан севги-муҳаббат ситамлари, ота ва она ўлими билан боғлиқ айрилиқлар, хотира санчиқлари бўй кўтаради. Лирик қаҳрамон отасини, онасини, севгилисини эслаган асноларда бағри оташларда ёна бошлайди, кўзларидан шашқатор ёш куйилади. Кўз ёшлар юрагидан узилган ва қайта тикланмайдиган оташин туйғуларнинг ўрнини тўлдиргандек, лирик қаҳрамон кўнглига тасалли, таскин бергандек бўлади. Ва шу тариқа бағридан узилган, йўқотилган, ўпирилиб кетган оловли меҳрни қўмсаб, соғиниб тўкилган туйғулар ёнди. Хаёлида қайтадан жонланган нурли чеҳралар ёди, тириклай ўлган севгилиси, ушалмай сўлган-қовжираган муҳаббати, эсдалик ўкинчлари ёди.

Таҳайюллар ортидан бош кўтараётган кечинмалар, кўлрок, шахсий-биографик ҳаётдан кўнглига инган ҳислар йиғисидир. Улар ҳаётнинг, тирикликнинг "қалдирғоч шапалоқ"лари, захри-зардоблари. Илк ҳайрат бармоғини тишлагандан кейинги юрагидан силқиган олов томчилари. Ва шу тариқа кўз ёшлар лирик қаҳрамоннинг сўз санъатида ўз сўзини айтиш, завқ-меҳр улашиш сингари олижаноб ғоялар билан уйғунлашиб кетади.

Илҳом, ҳайрат, нафрат, алам, армон, тотли умид, ширин ёлғонларда алданиш — булар кўз ёшларни юзага келтирган омилларнинг туйғулар шаклига кирган сийратлари. Шуниси муҳимки, таҳайюллар асосига қурилган кечинмалар образи бизни реал воқеликка, ҳаёт кўринишларига олиб бориб боғлайди. Улар жонли, ёниқ таассуротлар, сабоқлар, ибратлар, ҳикматлар. Лирик қаҳрамон умрининг туйғуларга айланган катта бир бўлаги.

*Аннажон, бир ўзинг йиғлама,
Кел, бунда дардкашинг, синглинг бор,
Садпора жонингни тиғлама,
Олдинда тонглар бор, суманбар.*

*Юлдуз учса, борлиқ тинса гар,
Сукунатнинг тиғи елкамда.
Капалак қаноти синса гар,
Юрагам йиқилар тиканга.*

Ушбу парча Ф.Афрўзнинг рус шоираси Анна Ахматова хотирасига бағишлаб ёзган шеърдан. Тонг, тин, сукунат, тикан сўзлари ташиган маънолар серқирра. Улар шоир қисмати, ижодкор руҳи ҳақида сўйлаётган мажозлар, ишоралардир, аслида. Тонг, сукунат, жимлик, ҳаловат тинар. Ва лекин, шоир руҳи тиним билмайди. Ҳамиша сергак, доимо курашда. Лирик қаҳрамон юз йиллар шоир овозини тингласа-да, "ҳолим йўқ, руҳим йўқ, қўлим йўқ", дея ёзгиради. Не ажабки, ижодкор руҳининг эрки ўзида эмас. Муте ҳам эмас. Ўлиб-ўлмайди, қолиб-қолмайди. У, ўйлашга, инграшга, йиғлашга маҳкум.

Эътибор беряписизми, кўз ёшлар ортида эркинликка талпинган ижодкорнинг зирқираган, воқеликдан зада бўлган, безовта ва беҳаловат Руҳи чирқирайди. Бедодликлардан чора излаб, нолон йиғлайди. Қиёс қилайлик-а, Ньютон дарахтдан узилиб тушаётган олмани кўриб, ундан ниҳоятда таъсирланади. Кўнглига чўккан, онгида анчадан бери портлай деб турган фикрларга олов ёқиб, алангалатиб юборади. Ман-

зара, ҳолат, таассурот таҳайюлга айланиб, Ньютонни аллақанча вақтдан бери қийнаб келаётган илмий муаммосини ҳал этишга туртки беради. Шунга монанд, айтиш мумкинки, кўз ёшлар образи эстетик ғоянинг рамзли тажассуми сифатида гўзаллик ҳодисасига айланаётир. Ва ўқувчиларни турфа хаёллар гардобига тортиб кетиши, рангин маънолар ўқиш ва уқишга даъвати билан бадий завқ уйғотаётир.

ДИЛ МАНЗИЛЛАРИ

(Сирожиддин Саййид ижодий
портретига чизгилар)

Талантлар ҳам табиатан ҳар хил бўлади. Француз мутафаккири Монтескьёдан сўрашганда, у талантнинг моҳиятини тушунтириб, шундай ёзади: "Бошқа одамлар қийналиб бажарган ишни осонлик билан адо этган киши — бу истеъдод эгасидир. Энди талантларнинг ҳам қурби етмаган юмушларни оппа-осон уддалашлик эса — бу камёб истеъдодларгагина матлуб". Сирожиддин Саййид ижоди, шеърляти ана шундай камёб истеъдоднинг ёрқин бир кўринишидир. Унинг номини халқимизнинг кексаю ёши яхши билади. Асарларини севиб ўқийди. Зеро, бундай тансиқ меҳр-муҳаббатга бармоқ билан санарли ижодкорларгина насиб бўлган.

Сирожиддин Саййид биринчи тўплами босилгунга қадар газета-журналлардаги ўнлаб шеърляри билан ёрқин истеъдодини намойиш қилган, илмий-адабий жамоатчиликнинг, кенг ўқувчилар зумрасининг ихлос-эътиборини қозонган эди. Сирожиддин шеърлятимизга ўз дарёлари, тоғу даштлярию ёмғирляри, қалдирғочлярию шамолляри билан тошқиниб кирган шоир. Унинг энг суйган ва садоқатли мавзуи — бу Ватан. Она юрт шони-шавкати, сарвати, ҳуррияти ҳақида сўйлаганда ичига сиғмай кетади. Тўлиб-тошиб шеър айтади. "Ватан абадий", "Қалдирғочларга бер айвонларингни" сингари ўнлаб мажмуалари, дostonляри, шеърлий туркумляри Сирожиддин номини она юрт сарҳадляридан ташқарига олиб чиқди. Қардош халқлардан ҳам мухлислар орттирди. Шеър сеҳри, шеър меҳри кўнгиллярни забт эта боргани сайин сарҳадлярини ҳам кенгайтирар экан. Шоирнинг ўзи эса ижодига нисбатан ўта талабчан. "Бу арзимас битиклярим ҳам ўз кўнглим олдида, ҳаётиму кўрган-кечирганлярим олдида маълум маънода ўзимнинг камтарона сарҳисобимдир. Ўчоқдаги ўт бошқаю юракдаги ўт бошқа деганляридек, бу ёзганлярим — балки менинг яна бир уринишим, кўнгилга томон менинг яна бир чоғлянишимдир. Ёзилмаган катта шеърлярнинг пар-

чаларидир балки, булар; балки жунларим, тунларимнинг бўлакларидир, билмайман. Нима бўлганда ҳам бошимдан, кўнглимдан кечирдим шуларни". Кўринадики, Сирожиддин шоирликни меҳнат деб, қисмат деб билади. Нон-туз ичган эл-юртнинг, киндик қони томган тупроғининг шаънини юксалтириш деб билади.

Халқимиз Сирожиддин Саййид шеърларини севишлиги, ардоқлаб ўқишлиги бежиз эмас. Ҳар гал "Ватан абадий", "Эй дил аҳли, эй гул аҳли", "Болалик қайтмади", "Сўз йўли", "Дастхат", "Шамнома" туркумларини қўлига оладими, "Устоди аввал", "Мезон кетди, ақраб кетди, қавс кетди", "Болалик", "Эски уй", "Тескарига оққан дарёлар қайтди", "Ўрганинг", "Мен кўнгил дунёсининг доғидаман", "Баҳор кўприклари", "Ватанни ўрганиш", "Ватан", "Ватан надир", "Илинж", "Ватан ёди", "Бағишлов" ва ҳ.к. ўнлаб шеърларини ўқиганда доимо янги-янги фикрлар уйғотаверади. Ажиб сеҳрли туйғулар гирдобига чўмдираверади.

Шоир шеърларига ошифталикни бир оғиз сўз билан ифодалаш қийин. Лекин, назаримда, бу нарса Сирожиддин Саййид ижодида ҳаётга бепарво, воқеликка бепарқ, одамлар тақдирига лоқайд шеърларнинг йўқлиги билан изоҳланади. Бу эса, шоир жўшқин ҳаётнинг долзарб муаммолари, қайноқ нафаси оғушида яшаб келаётганлиги далолатидир. Шоир ижодий индивидуаллигининг ўзига хослиги шундаки, ҳаётимиздаги шундай ҳодисаларни, одамлараро муносабат кўринишларини танлаб оладики, у шоир қалбида катта бир илҳом алангасини ёқади. Шоирнинг бадиий талқини, ижтимоий-эстетик умумлашма фикрлари самарасида воқеликнинг ана шу митти бўлаги миллат ва Ватан тақдирига дахлдор моҳияти билан намоён бўлади.

*Юртим, менга зар керакмас зарларингдан,
Киприкларим ўпсалар бас гардларингдан.
Мен бир насим бўлиб келдим, мен бир насим,
Айтиб ўтсам дейман кўҳна дардларингдан.*

*Менга қадим минорлардан бир сас етар,
Шул сас менинг кўнглим ахир сёрфайз етар.
Менга дунё керак эмас, бир хас етар
Яссавийлар ётган азиз ерларингдан.*

Дарҳақиқат, шоир сатрлари субҳи сабода эсган насим янглиғ дилларга ҳузурбахш туйғулар, шуурларга шаббода мисол фикр-ўйлар олиб киради. Кўнглимизда бетакрор образлари билан муҳрланиб қолади. Гард, насим, сас, ҳас, барг, чирог, булоқ деталлари лирик қаҳрамоннинг меҳр-муҳаббатини тиниқлаштираётир, аниқ ва тўлиқ мағзли маънодорлик бағишлаётир. Бадиий умумлашма фикр учун хизмат қилаётир.

Сирожиддин Саййид лирикасида меҳнаткаш замондошлари, ўзбек дехқони ҳаёт фалсафасини поэтик тадқиқ этиш, унинг эзгулик, адолат, инсонийлик ҳақидаги қутлуғ тушунчаларини тириклик масъулияти, умрлар моҳияти билан узвий акс эттириш устивордир. Ушбу хусусиятлар Сирожиддиннинг дастлабки шеърларидаёқ ("Мен дунёга номимни..", "Навойни ўқиш", "Бу – сенинг уйингдир", "Дехқон мадҳияси", "Онамнинг калишлари", "Ёмғирлар ва кўз ёшлар" ва ҳ.к.) куртак тугган, муваффақияти билан баробар бадиий тафаккур табиатининг ўзига хослигини таъминлаган эди.

Дарҳақиқат, Сирожиддин шеърларини ўқиганда у ҳаддан ташқари ростгўй ва ҳақиқатчи шоир деган фикрга келасан. Шоир шеъриятининг тенгқурлари ва салафларидан ажратиб турувчи фарқли жиҳатларини, энг муҳим хусусиятини шеърсевар халқимиз ўтган асрнинг 80-йилларидаёқ, гоят ростгўй ва ҳақгўй шоир ўғли борлигини кашф қилган эди. Эътибор берсак, шоир шеърларини яхлит мужассамлаштирувчи, одамлар қалбини сеҳрлаб тортиб турувчи бир куч бор. Бу – она юртга, мўйсафид халқимизга бўлган адоқсиз муҳаббатдир. С.Саййид шеъриятининг ривожланиш йўлларини таъминлаган энг муҳим асос ҳам ана шунда.

Сирожиддин илк шеърлариданоқ улкан устодлари Фафур Фулом, Ойбек, Абдулла Ориф йўлини давом эттиришга, улуғлар ижодий фаолиятининг умрзоқлигини таъминлаган миллат маънавий-интеллектуал кадриятларини улуғлашга, ба-

дий-фалсафий тадқиқ этишга интилиб келмоқда. Шеър ай-тишни сал-палгина ўргандим мен Чинорларда йиғлаб ётган барглариңдан, дейди лирик қаҳрамон. Ана шу шеър мағзи-ни ташкил этган Сўз — бу халқимизнинг юксак инсоний-лик, гўзаллик, адолат ҳақидаги эзгу тушунчаларидир, иде-алларидир. Халқимиз яратган боқий моддий ва маънавий бой-ликлардир.

*Бу дунёда кўнгишларга чироғ ёқсам,
Мозорларнинг сукутидан сабоқ олсам,
Тиниққина булоқ бўлиб оқиб қолсам,
Оллоёрлар назар қилган жарларингдан,*

дейди "Илинж" шеърининг лирик қаҳрамони. Кўринадики, шоир лирикаси эпик тасвир имкониятлари ҳисобига бадий идрок ва ифода кўламини тобора кенгайтириб бормоқда. Бу нарса, айниқса, халқ ҳаётини тарихий жиҳатдан идрок этиш-га мойилликнинг кучайганида, инсоннинг тарихий шахс си-фатидаги поэтик талқинини бериш, миллат ҳаётининг, маъ-навий-интеллектуал камолининг тарихий илдишларини ёри-тиш, улардан ижтимоий-фалсафий умумлашма хулосалар чи-қаришнинг устиворлигида кўринади. "Мардлар минган отла-ринг номардларга хор бўлмас", "Муҳаббатни ташлаб кетманг боғларга", "Сўз йўли" ва ҳ.к. туркумлари С.Саййид лирика-сининг янги босқичга кўтарилганидан, кенг имкониятларга эга эканлигидан далолатдир.

Тўлин ойнинг осмон саҳнида тўкилиб-сочилиб сузиб юри-шини кўп кузатганмиз. У узоқ кезиб толиққаниданми, ёлғиз-ликдан зерикканиданми ёки қаергадир ошиққаниданми, уфқ этагига етганда нимадандир ҳайратлангандек, бир зум тонг қотгандек бўлади. Йўқ, у бизнинг назаримизда шундай тую-лади. Аслида пешонасини куёшнинг ёруғ манглайига уриб олган тонг юзлари ёришиб кетганидан уфқ этагига ой юзини яширади.

Табиатнинг ҳар куни кузатишимиз мумкин бўлган ана шу оддий ва мўъжизакор ҳолатини бевосита адабиётдаги, хусу-сан шеърятдаги ёруғ ҳодисаларга қиёслагинг келади. Нега-

ки, бадий баркамол асарнинг, оламгар шеърнинг туғилиши пешонасини куёш манглайига уриб олиб, ҳайратидан кўзлари чарақлаб кетган тонг руҳиятини эсга солади. Бу нарса ҳар куни ёки ойда бир содир бўладиган одатий ҳол эмас. У ёрқин шахсият эгаларигагина насиб этадиган тансиқ ва файзиёб аснолардир. Шоир, аввало, шахс бўлсагина ўткинчи кунлар, ойлар бағридан, олам ва одам сир-синоатларидан, табиат ва жамият ҳаётидан маъно топа билади. Сатрлар бағрига жойлаб, кўнгил нури ила ёрита олади.

Сирожиддин шеърларида инсоннинг ўз умри-тириклиги олдидаги масъулияти, ҳаётини эзгу ишларга сафарбар этиш бурчи, одамлар корига ярашлиқдек қатъият ижтимоий-фалсафий мазмунни белгилаб беради. Шоир айтгандек, одамзод маъдан бўлса, вақт-болға. Ўтувчи ҳар лаҳза бесамар кечмайди. Давр чилангар мисоли одамларни ҳаётда, меҳнатда, тириклик жабҳасида пиштади. Замон сандони инсонни тоблайди. Ана шу даврон оташгоҳида кимлардандир пўлат унса, кимдандир темир қалқон унади. Кимлардир кўмирга айланиб қолса, яна кимдандир шуъла унар, учқунларга айланар. Сирожиддиннинг лирик қаҳрамони эса ўзгача муҳитда ўсди, вояга етди; камол топиб, ўз шахсиятини намоён этиб келмоқда. У болалигидан ой, юлдузлар билан мудом аҳдда бўлдим, дейди. Сўқмоқлардан, оқ-заъфарон далалардан заъфарон сўзлар териб катта бўлди. Сабоқ олди янчилмаган сомонлардан, Умр иси келиб турган чопонлардан. Фариб паҳса деворлардан савод олди; нима надомату нима савоб эканлигини билади. Қирларда бағрини эзиб, сигирлари паға-паға булутларга айланиб учиб кетади. Ҳаёт ҳикматларини дариф тутмади. Она кафтидаги чизиқларни уқиб хатим чиқди, дейди у. Кафтларининг тафтларидан камол топади. Она меҳри кўнгил кўзига айланади.

*Таълим олдим бошоқлардан, донлардан ҳам,
Кулча юзлар ҳамда кулча нонлардан ҳам.
Мен Ватанни ўргандим ҳар гиёҳидан,
Шомларию райҳонларин сиёҳидан.*

Қалдирғочлар лирик қаҳрамоннинг тўйларида хизмат қилади. "Дилга кўчди умрий ранжу азиятлар, ўйчан кекса тоқлар қилган насиҳатлар". Юртнинг ҳар қаричи, ҳар ғубори имло. Ҳар бир тоши, ҳар чинори мулло. Лирик қаҳрамон шахсияти ана шундай табиати тўқис бир муҳитда шаклланди, камол топди, эл-юрт юмушларига камарбаста бўлиб ўзлигини намён этди.

Дарҳақиқат, инсоннинг ҳаётдаги ўрни, ўз умрини яхшиликка, гўзалликлар яратишга сафарбар этиши масаласи ҳар бир авлод ижодкорларини ўйлантириб келаётир. Ушбу масалага Сирожиддин шеърларида ўзгача жавоб излаётир. Хусусан, тезкор, шиддаткор вақт суръатидан боқий гўзалликлар ярата олиш, ҳаётдан ўз ўрнини топиш демақдир. Умр мазмунини салмоқли сўқмоқлар очишга қаратиш демақдир. Илло, теран маъноли фикргина вақт тизгинини жиловлай билади. Бу – шахс психологиясида, фикриятида зоҳир бўлган ўзгаришлар самарасидир. Бу – маънавиятларни бойитган ҳиссий тафаккур қудратидандир. Демак, шахснинг ақл-заковати, тафаккур слаоҳияти жамиятлар ҳаётига, одамларнинг тириклик тарзига, ижтимоий муҳитга жиддий сифат ўзгаришлари киритишга қодир. Ушбу ҳол шахс мақомига етишган замондошларимизнинг башарий қадриятларга таянган эътиқодидан, гўзаллик ва адолат туйғуларидан баҳра олади.

"Мустақил фикрлаш, энг аввало, яхши-ёмонни англаб олиш, принципиаллик, софлик (ҳеч нарсага "учмаслик", ҳар қандай қийинчилик ва тўсиқларга бардош бериш), ўзининг ҳақлигини ҳимоя қила олиш демақдир. Шахс, шубҳасиз, фақат принципиаллик, инсофлилик, дадиллик, мардлик билан характерланибгина қолмасдан, балки виждонлилик ва олижанобликни ҳам ифодалайди" (Чингиз Айтматов). Шу ўринда таъкидлаш жоизки, нафосатни, гўзалликни, бетакрор бадиият намуналарини, аслида, бетакрор шахсият эгалари яратади. Ушбу ижод йўли фақат хоҳиш-истак билан юзага чиқадиган бир нарса эмас. Истеъдод ва ёрқин шахсият гўзал бадиият намуналарига ҳаёт бағишлайдиган нурдир, аслида. У умр, тириклик йўлининг бир босқичи.

*Дунё соҳил, дунё соҳил деб кетдилар,
Не йўлчилар бу соҳилга кеб кетдилар...
Кўнгил асли кўпчиликнинг мулки экан,
Атрофида унинг мудом кулки экан.
Мен буларни дурустгина йўлчи десам,
Булар бари қашқир, бўри, тулки экан.*

Бу йўлларда яна ташланар кўзга мақсад қолиб эшагини қувиб юрганлар ("Бу дунёнинг йўллари..." шеъри). Не тонги, инсон тафаккури ва тасаввури, фикр-мушоҳада дунёси янги тушунчалар ҳисобига бағоят кенгайиб кетди. Инсон ақл-идроки ниҳоятда қудратли кучга эга эканлигини ҳис этамиз; ҳайратларга тушамиз. Ва лекин, ана шундай бир жараёнда қашқир, бўри, тулки сифат одамлар ҳам бор. Ана шу хил феъли ноқис, кўнгли кемтик одамлар билан кураш комиллик сифатларига эга бўлишнинг муҳим омили ҳисобланади. Ана шу тахлит ноқисликлар жамиятнинг ҳам нотугаллигини кўрсатади. Жамиятларнинг маънавий-ахлоқий, интеллектуал қиёфасини одамлар психологиясининг мукамаллиги тайин этади. Шундай экан, фуқароларнинг кўнгли занглаган ва кирланган яримта бўлгач, феъли-фаолияти ҳам шунга яраша палағда кечади.

Одамлар онги-шуури, фикри-заковати ҳамиша тарбияда, такомилда. Сирожиддин Саййиднинг лирик қаҳрамони райҳонлар баргидан сиёҳ олдим мен. Ҳар хасдан руҳга бир гиёҳ олдим мен, дер экан, табиатдан олинажак руҳоний имдоднажотни назарда тутати. У кўнгил кўзини ҳам она юртнинг турна кўзли булоқларидан олади. Шу маънода, С.Саййид лирик қаҳрамони ҳаётининг мазмунини, умрнинг моҳиятини, жамиятдаги ўрнини Ватан корига ярашда, деб билади. Она юрт табиатидан куч-қувват олиб, халқ турмушини янада гўзаллаштиришда, деб тушунади. Тириклик – умр мазмуни эл-юрт учун фидойиликдадир. Ана шу ҳолатда ватанпарвар, миллатсевар лирик қаҳрамоннинг маънавий-интеллектуал қиёфаси, руҳоний маданияти кўз ўнгимизда гавдаланади. У, яна, замондошларимиз психологиясини нурлантиришига кўра ҳам давр образини яратишга хизмат қилаётир.

Айтиш жоизки, кейинги пайтда ҳаёт-тириклик сабоқлари С.Сайид лирикасига теран мушоҳадакорликни олиб кирди. Фалсафий ўйчанлик, ҳаётий ҳикмат Сирожиддин шеърларининг интеллектуал савияси табиат ва жамият тафаккури ила тўйиниб, бойиб бораётганлигини кўрсатади.

*Бу шам нур сочгандир қасрларга ҳам,
Қанча назмлару насрларга ҳам.
Унинг шуъласига фикр жойласанг,
Етгайдир энг тийра асрларга ҳам.*

"Шамнома" туркумини ташкил этган тўртликлар – бу умр-нома сатрларидир. Заҳматли меҳнат ила кечган умрнинг ҳикматга айланган саҳифаларидир. Ҳаёт сабоқларидан кўнгилга инган тафаккур шуълаларидир.

Шеърятни агар олмосга қиёслаш жоиз бўлса, фалсафий лирика унинг энг кескир ва ўткир, шуълавор қирраларидан биридир. Агар, олмоснинг олмослиги метиндек қаттиқлигию шамширдек кескирлик билан белгиланар экан, фалсафий лирика намуналарининг ўзига хослиги қандай унсурларда зуҳур топади?

Матълумки, шоирлар ўзининг бадиий дунёси билан биридан фарқланади. Шоирлар у ёки бу сатрлари билан эмас, маънавий-интеллектуал оламининг ранг-баранглиги ва теранлиги билан баҳоланадилар. Чинакам шоир китобининг илк саҳифасини очиш – бу тафаккур олами, туйғу-кечинмалар дунёси эшигини очиб кириш демақдир. Сирожиддин Сайид ана шундай салоҳият эгаси. Поэтик оламини бунёд этиш йўлида қутлуғ самараларга эришаётган, бетақрор тафаккур китобининг ёруғ саҳифаларини яратиш бахтига мушарраф бўлган шоир. Шеърлари мустақилликнинг маънавий-иқтисодий асосларини мустаҳкамлашга сафарбар миллатсевар замондошларимизнинг ўй-фикрларини, дардию қувончларини, "тупроқдан ҳам хоксорроқ элим"нинг ғам-андуҳларию армонларини акс эттиришга қаратилган. Шоирнинг лирик қаҳрамони мустақиллик шарофати билан атроф-теварагимизда кечаётган ҳаёт бухронларини, воқеа-ҳодиса-

лар моҳиятини кўра билади; миллат ва Ватан манфаатлари, шахснинг маънан ва фикран камоли нуқтаи назаридан баҳолай олади. Бу нарса маънавий зарурат, интеллектуал эҳтиёж тақозоси тариқасида зоҳир бўлади ("Аҳмад фермер", "Фарзанд", "Кетмончи қизларга", "Ҳамдардлик", "Қадрдонлар", "Бу дунёда", "Замоннинг эгаси", "Илинж", "Келиб кетмоқ" сингари ўнлаб шеърлари).

"Шамнома" туркумининг лирик қаҳрамони кўпроқ реал воқелик хоссалари билан боғлиқ теша тегмаган, охори тўкилмаган, ибратли фикр билдириш орқали ўзлигини намоён этади. "Хазонларни йиғиб ёқмоқда бир чол, Ул менинг ёшлигим, гул чаманимдир"; "Тўпланиб тўпланиб барча оғриқлар, менинг кўкрагимда дил бўлди, она"; "Бу ёруғ дунёда минглаб йўл топиб, Ўзин тополмаган инсондан айтинг"; "Неки бор, етишдинг елиб-югуриб, Эй инсон, ўзингга етгайсан қачон" сингари.

*Ота, бу дунёда ҳар сўз сотилди,
Бегона сотилди ҳам дўст сотилди.
Яхшилик истабон ўтган умрингиз
Чопондай эскирди, тўзди, ситилди.*

Лирик қаҳрамоннинг тафаккур тарзи халқона ҳикматларга йўғрилган ибратли маъноларда аёнлашади. Индивидуаллигини ҳам англаймиз. Энди, воқеабанд, сюжетли шеърларда эса лирик қаҳрамон ўзгача фазилатлари билан ажралиб туради. Хусусан, инсон ва жамият, ҳаёт ва тириклик масъулияти, умрнинг маъно-моҳияти масалалари янгича мазмунда бадиий талқин этилади. Хусусан, замондошимиз дардчил, ўйчан, ўта мушоҳадакор. Кўкрагини кериб тантанавор оҳангда сўзлашни ёқтирмайди. Ҳуда-беҳудага "ватанимга жоним садаға", "эл-юртимга умрим фидо" қабилида кўкрагига уриб ҳайқирмайди. Ватан, миллат, эл-юрт, ҳаёт, бахт ҳақида оғзини кўпиртириб чапак чалавермайди. У истиқлол, истиқбол, бирлик, ҳамдард-ҳамнафаслик, севинчнинг таъми, севгининг ранги, одамнинг қадри ва ҳ.к. тириклик неъматини, умр ҳикмати, ҳаёт шафоатлари тўғрисида мулоҳаза-муҳокамалар юритади. Дўппи-

сини осмонга отиб, карнай-сурнайга берилмайди. Ортиқча мулозаматни, ҳавойи-гумтароқ гап-сўзларни ёмон кўради. Шоир лирик қаҳрамонининг хомуш фикрчанлиги, маъюс ва дилгирлиги бежиз эмас. Зеро, бахтнинг бебақо ўткинчилиги, иқболнинг заволи, камолнинг уволи уни ҳамиша оғир ўйларга толдиради. Одамларнинг макри, дўстнинг хиёнати, ишонган ва қадрдон деб билгани аслида қабиҳ бир кимсалиги, ҳаётнинг қоронғи ва мавҳум эртаси, севги-муҳаббат деб ёниб куйганлари дастрўмолчадек арзимас бир матаҳ эканлиги гирдибодли ўпқонига тортиб кетади. Фақат яхшилик, эзгулик, адолат боқий яшаб қолиши лирик қаҳрамон кўнглига таскин юпанч бағишлайди. Бир бирда умри бесамар кечмаётганлигидан қаноат ҳосил қилади.

*Келиб кетмоқ ўйин эрмас,
саёҳат ё зиёрат.
Умр йўли заҳматлару
мехнатлардан иборат.
Кўнгилларга қурдингми бир
кўприкми ё иморат?
Кўрганларинг ўзингники,
кўрмаганинг гумондир.*

Шу маънода "Кетмончи қизларга" асари шоирнинг энг дардчил, ёниқ алам ва изтироб алангасида битилган гўзал шеърларидан бири. У кетмончи қизлар қисматига битилган қасидадир. Бағри ёнган, куйган, хун сатрлардир. Уни шунчаки лоқайдлик билан бепарво ўқиб бўлмайди. У йиғлаб ўқиладиган ва ўқиб йиғлатадиган, кўкси яра шеър. Лирик қаҳрамон кетмончи қизлар ҳақида ўйласа — ўйлари кўксида куяди. Сўзласа — сўзлари бўғзида куяди. Кетмончи қизлар барглардай сўлгину шамлардай озгин, қовжираб далаю тузимда куйган чечаклардир. Нурсиз пайкалларда шуъла ёзмайин, тупроққа қоришиб ўчган япроқлардир. Ҳусни-малоҳатин чаноқлар юлган, сочларин гардида насимлар ўлган. Қизларнинг тароватию гул юзини қуёш тушликка тановвул қилган.

*Балоғат чоғида балоғат кўрмай,
Ўн бешдан уёғи ҳаловат кўрмай,
Заъфарон райҳондай забун ўтдингиз,
Давру давронлардан садоқат кўрмай...
Сонсиз эгатларга тизилганларим,
Қисмати кетмон-ла ёзилганларим.*

Тунлар пайкалларда ҳорғин юзган ой кетмончи қизларнинг зору маҳзун ёдгорлиги бўлиб кўринади. Бахт, иқбол муаллақ ва ҳавойи тушунча эмас. У кундалик меҳнат, умр сафарбарлиги, турмушнинг тегирмон тошидек зил-замбил юкини ортмоқлаш сингари бир кўп омиллар орқали восил бўлғуси. Шу маънода, лирик қаҳрамоннинг фикр-ўйлари мубҳам эмас. Аксинча, ҳаётий воқеликдан сизиб чиқиши, субъектив талқинидаги объектив моҳияти билан ҳаққоний мазмун касб этаётир. Замон зайли, ижтимоий воқелик бамисоли тегирмон тоши. Аёллик нафосатию назокати офтоб оташида жизғанақ қовжираган.

С.Саййиднинг лирик қаҳрамони дала меҳнатига боғланган кетмончи қизлар қисматини ўйлаб теран мушоҳадаларга берилади. Улар меҳнатнинг эгаси эмас, оғир-заҳматли меҳнат қизларни ўз мутесига айлантирган. Ёшлигию чиройига, малохатию умр зийнатига кетмон эга чиққан. Бугунги кунда ўз меҳнатининг қулига айланмасликка, ирода кучларини дала меҳнати зайлига топшириб қўймасликка даъват бор. Ўз фикрини дадил туриб ёқлай оладиган, нуқтаи назарларини ҳимоя қила биладиган виждон йўриғи С.Саййид шеърининг бош қаҳрамони сифатида бўй кўрсатаётир. Бу, инсоннинг ҳаётдаги ўрни, эл-юрт юмушларига ярай билиши, фаоллиги билан боғлиқ зухур топади, деган сўздир. Инсон ўз фикрий салоҳияти билан олов бўлиб ловуллаб ёнади; аксинча, кўмирдек куйиб тутамайди.

Бу — маънавий-интеллектуал жасорат демакдир. Виждон покизалиги, иймон саломатлиги С.Саййид шеърларининг бош қаҳрамонига айланаётир. Ҳаёт гўзаллигини кимлар таъминлаётир, деган саволга беихтиёр равишда "кетмончи қизлар-да", деб жавоб берасан. Бу соф виждон амри, покдомон виждон йўриғидир. Ўз саломатлиги ва гўзаллиги эвазига эли-

ни тўқин, юртини чиройли қилаётган кетмончи қизлар жамият гулларидир, ҳаётимиз тожидир.

Лирик қаҳрамоннинг фикр зиёси шундаки, у ҳаётда «Яхши одам киму, ёмон одам ким», "яхшилиқ нимадаю ёмонликнинг феъли-турқи қанақа", деган саволларни кўндаланг қўймасдан, асл инсоний гўзаллик билан маънавий-ахлоқий комиллик, аслида, виждон покдомонлигидадир, деган нуқтаи назарни ёқлаётир. Ҳаётдаги ҳақсизликка, ҳуқуқсизликка ишора қилаётир. Ўз эркининг хожаси эмаслигида. Инон-ихтиёрини, ирода қучларини замона зайлига топшириб қўйганлигида.

Сирожиддин Саййиднинг поэтик образлари она заминдан, ўзбек тупроғидан куч-қувват олади. Қанот боғлаб кўкка кўтарилади. Шоир шеърларида она ўлкамиз табиати, гулзорларининг ифори бўйи-таровати, қир-адирлару кўм-кўк осмоннинг ҳиди, ранги балқиб туради. Замондошларимизнинг орзу кечинмалари, ўй-фикрлари, гўзаллик идеали-ю адолат туйғулари ўз ифодасини топади.

Ўзга манзиллардан изламанг бизни, Ёронлар, биз дилга, биз дилга кетдик, дейди шоирнинг лирик қаҳрамони.

*Дил дедим, дил йўлин холис йўл кўрдим,
Дил томон юрдиму олис йўл кўрдим.
Дўстлар, бу манзилга етгунча, гўё
Минг йил талтиндимۇ минг йил йўл юрдим.*

Кейинги йиллар ўзбек лирикаси тараққиётида С.Саййиднинг ижодий изланишлари файзли, муқим ўрин тутади. "Саксонинчи йиллар", "Тўполондарё билан хайрлашув" дostonлари, "Хотира" публицистик поэмаси, "Шамнома", "Бозор ижодиёти", "Думалоқ одам", "Эй дил аҳли, эй гул аҳли", "Ватан озод бўлсин", "Соғинч торлари", "Дастхат", "Сўз йўли", "Мардлар минган отларинг номардларга хор бўлмас", "Муҳаббатни ташлаб кетманг боғларга" сингари туркумлари шеъриятимиз жанр имкониятлари нечоғлик кенглигини тасдиқлайди. С.Саййид олам билан одам сир-синаотларини, шахс ва жамият психологиясини англаш ҳамда тушунтириш бора-сида муттасил изланаётганлигини исботлайди.

С.Саййид изланишларида тўртлик, ғазал, саккизлик, ла-тифа, ривоят, дoston, мухаммас ва ҳ.к. поэтик жанр ва шакл-лардаги бадий баркамол намуналар яратилди. Шоир шеъ-риятининг мавзу-масалалар уфқи кенгайиб, услубан бойиб бораётганлигини ҳам кўрсатади. Маънавий-ахлоқий, ижти-мой мавзуларни бадий идрок ва ифода қилишда аччиқ истеҳзо, фалсафий мушоҳадакорлик, публицистик даъват, ўйчан психологик кечинмалар, енгил юмор унсурлари, ҳазил оҳангларига сингдирилган жожеий ҳақгўйлик балқиб туради. Булар эса, ўз навбатида С.Саййид лирикасининг жанр тар-кибини бойитишидан, ижтимоий-фалсафий умумлашма фикрлар, ҳаётий маънодорлик, психологик таҳлил тобора чуқурлашиб бораётганидан ҳам далолатдир.

С.Саййиднинг ижодий майли, салоҳияти дилнинг олис йўлларига сафарга отланган. Маънавий-ахлоқий, интеллек-туал кўнгил дурларини кашф этишда толиқмаслигини ти-лагим келади.

КҰНГИЛГА ОЧИЛГАН ЙЎЛ

(Икром Отамурод ижодига бир назар)

Истеъдодли шоир Икром Отамурод ўтган асрнинг 70-80-йиллари адабиётимизга кириб келган ижодкорлар авлодининг пешқадам вакилларидан ҳисобланади. Унинг илк тўплами "Вақт ранглари" билан куни кеча эълон қилинган, кенг шеърхонлар эътиборини тортган "Тавр" шеърлар мажмуаси орасида роппа-роса чорак асрлик катта бир нафас, катта бир масофа бор. Ҳар икки мажмуани эслаётганимиз бежиз эмас. Улар руҳан бир-бирини тўлдириши, бойитиши билан баробар, энг муҳими, Икром Отамурод ижодий салоҳиятининг табиатини зоҳир этишига кўра ҳам ахамиятлидир.

"Шеър дегани — юрак дегани, тўлқин дегани, ҳаяжон дегани, тимсол дегани, тимсолларда фикр юритиш дегани" (Миртемир). Икром Отамурод биринчи шеърый мажмуаси биланоқ зуваласи пишиқ истеъдод соҳиби сифатида ўзлигини танитган эди. Хусусан, вақт ранглари — бу кечган дамлар, ўтган фурсатлар мазмуни эмас, шоир наздида улар умрлар, тақдирлар пешонасидаги ажинлар. Юрагидаги қатрон-қатрон зардоб доғлари. Йиллар адоғида кечинмалар шаклига кирган, кўнгилларга чўкиб қолган армонли, ўкинчли туйғуларнинг ўй-мушоҳадаларидир.

*Излайман ўзимни
Уфқларга кетган йўллардан.
Уфқларда битган йўлларда
Қолдириб изимни,*

деб ёзади шоир "Вақт ранглари" мажмуасида. Йўллар — шоир талқинига кўра, бу — кўнгил кўчалари. Кўнглида кечадиган бўҳронларнинг шабадалари. Ўкинчлару сурурларнинг маънолари. Кўнгилга очилган дарчалардан, кўнгилга ташланган нигоҳлардан сачраган шуълалар. Шоир олам сир-синоатларига, кўнгил сирларига жавоб излайди. Улар ўртасидаги яқинликни туйғач, юқаш маъноларни ўқигач, улар ифодаси учун табиат образларини, рангларини кўмакка чақи-

ради. Ҳаётдан орттирган кечинма-мушоҳадалари, воқелик ранглари тириклик мазмунига, маъноли рамзларга айланади. Шу боисдан ҳам тириклик ҳикмати, умр масъулияти шоирнинг онги-шуурини муттасил банд этиб келаётган боқий масалалар сирасидандир.

Агар, эътибор берсак, илк изланишлариданоқ фикрнинг рангларини, туйғу-кечинмаларнинг маъносини, бир сўз билан айтганда, ҳиссий тафаккур ҳолатларини суратлантириш Икром Отамурод ижодий индивидуаллигининг хос хусусияти бўлиб келаётир. Фикр юритиш тарзининг ўзига хослигини кўрсатувчи етакчи аломатдир.

Бўладиган бола бошидан маълум, деганларича бор. "Вақт ранглари"даги шеърларда ниш урган, уч кўрсатган белгилар "Тавр"гача кечган даврда устивор хусусиятларга айланди. Етакчи фазилятлар сифатида бўй кўрсатди. Тавр — арабча сўз бўлиб, йўсин, наво, дегани. Яъни, кўнгилни англаш тарзи, кўнгил рангларини, туйғу-кечинмалар ҳолатини ифодалаш усуллари; кайфиятларнинг суратларидир.

Чорак аср оралиғида Икром Отамурод "Жануб қушлари", "Уфқлар орти бепоён", "Руҳимнинг қайғуси", "Сен", "Кўнглим ўзинг", "Тавр" шеърӣй мажмуаларини эълон қилди. "Ярадор умид отлари", "Узоқлашаётган оғриқ", "Сопол синиқлари", "Сен", "Ичкари... Ташқари", "Истарим", "Ёбондаги ёлғиз дарахт", "Харитага тушмаган жой", "Тағаззул", "Бир одам", "Анинг умиди" дostonларини яратди. Илмий-адабий жамоатчиликнинг назарига тушди. Ўзига хос бадиий идрок ва ифода йўсинига эга бўлган бақувват шоир сифатида ўзлигини танитди.

Икром Отамурод изланишларига устоз Абдулла Орипов ҳам алоҳида эътибор берган эди. Хусусан, Икром Отамурод анъанавий шеърӣй шакллар ичида биқиниб қолишни истамётгани, янги-янги шаклий изланишлар олиб бораётгани устоз назарини тортган эди. "Мисралари орасида гоҳо гадирбудир, гоҳ майин руҳӣй тўлғанишлар кузатилади, — дея таъкидлайди устоз. — Гоҳида бу тўлғанишларнинг тасвирлари китобӣй ҳолатларни ҳам эслатади. Лекин — истеъдодли шоиримиз назмида ҳаёт фалсафаси кутилмаган ечимлар орқали намоён бўлади, шоирнинг самимиятини, куйинчаклиги-

ни дарҳол пайқаб қоласиз. У шунчаки адабиёт учун шеър ёзмаётганига ишонасиз. Ана шундай фазилатлари бор шоирнинг турли шаклий тажрибаларини китобхон тушуниш билан қабул қилади, ёинки уни тушунишга астойдил интилади. Менинг назаримда, Икром Отамурод худди шундоқ фазилатларга молик бўлган истеъдодли шоирларимиздан биридир. Унинг шеърларида типирлаб турган безовта қалб, руҳий шиддат сезилади. У мана шу безовталигини, шиддатини замонга, эзгу мақсадларига йўналтира олади. Бу, менинг назаримда, ғоят муҳим фазилатлардир". Устоз, истак билдириб, Икром Отамурод ижодида ҳаёт ҳодисалари ҳақида фалсафий мушоҳадалар кўп учрайди. Мана шу жиҳатини янада теранлаштириб борса катта муваффақиятларга эришиш мумкин, дея хайрихоҳлик кўрсатади.

Дарҳақиқат, шоир салоҳияти поэтик образларнинг тахи бузилмаган маънодорлиги, ҳаёт ҳикматию тириклик масъулиятини рамзлар тили билан сўзлаш маҳоратида зоҳир бўлади. Бу борада Йўл, От, Дарахт, Куш-Тўрғай, Тонг, Дераза образлари теран мазмун ифодалашига кўра Икром Отамуроднинг олам ва одам сир-синоатларини англашда, тушунтиришда ўзига хос рамзларга айланган.

*Тўрғайларга қўйди у меҳр,
Тўрғайларни суйди дилидан.
Болалиги кузатган, ахир,
Уни, тўрғайларнинг бағридан.*

Тўрғай-қушча образи шоир шеърларида кўнгил эркинлигини, эркин нафасни, осмон сарҳадлари оша уфқларга бош қўйган, дала-даштлар узра жўшган руҳнинг эркин парвозини англатади. Эътибор берсак, тўрғайлар эркин нафас бўлиб лирик қаҳрамонни йўлга кузатаяпти. Лирик қаҳрамонни олис тириклик сафарига, ҳаёт ҳикматини ўқиш ва уқишга, кўнгил сирларини англашга, умрнинг маъносини англаштидек синов йўллариغا кузатаяпти. Йўл — шоир талқинига кўра ҳаёт ҳикматини, умр маъносини, тириклик масъулиятини билиш сари чоғланган майл. Замин, агар оламнинг бош китоби

бўлса, дашт — ҳаётнинг бир парчаси. Уфқларга бош қўйган толиққан хаёл. Даштда ёлғизоёқ йўллар кўп. Наздимизда, бу қадам орзу сингари қисқа кўринса-да, аслида армондай чўзилиб кетган. Заминдаги ёлғиз оёқ йўллар аслида, олам китобининг илк саҳифалари. Кўнгиллар тубидан отилиб чиқаётган, замин дафтарига ёзилиб бораётган овозлар. Уларда йиғиу ўкинчлар, армону севинчлар, ўлиму туғилишлар садоси турна кўзли изларга айланади.

Йироқ йўлни чанг-ғуборлар, туманлар қоплаган. Лирик қаҳрамоннинг ўйлари, сўзлари, кечинмалари йўлга чиққан. Оғир тошдек кўнглига зил чўккан гаплари бир нафас дамини ростлаб, сўнгра яна йўлга отланади ("Айтилган гап — ҳаракат", "Кўчага қараган дераза", "Тонги манзиллар келади яқин", "Ҳар сафар кўкламда қайтадан гуллар" ва ҳ.к. шеърлари). Лирик қаҳрамоннинг бағрида армоннинг янгроқ излари. Армону айрилиқ билан фироқнинг кўзлари тўрт, йўлга тикилган. Нигоҳлари соғинчга пешонасини уриб олиб йўлнинг қоқ ўртасида тўхтаб қолади. Ўтганлар ёди олдида бош эгиб, яна олис йўлларга кўзларини қадайдди. Кўнгиллаган ниятлари ярим йўлда толиқиб манзилига етолмай йиқилган. Юрагини зирқиратар қайғунинг зил-замбил юки. Ўзи юрган йўлларда хотиралари излар қолдириш умидида кўзлари гирён. Дардлари нолон ("Қайдадир бир эшик интизор, Маҳзун ғамларин кучоқлаб кутади мени"). Бахтини қўлидан қочирган умид оғир хаёлга толиб зардоблар ютади. Кўзларидан ёш ўрнига қонлар томчилар.

*На қадр, на қиммат тотин тотолмай,
Бир мурод манзилин барин тутолмай,
Заминга мустаҳкам илдиш отолмай
Шамолда тўзғиган излар омонат.*

Шоирнинг лирик қаҳрамони қадамларнинг қисқалигини ҳаётнинг боқийлиги билан қиёслайдди. Самарасиз кечган умрнинг одимлари ҳам тўзғиган тўзонлардек белгисиз, изсиз. Нетонг, қисмат мунчалар чапдас. Осмон кўзларини қувнатган зангори тиниқлик олдидаги барглар яшиллиги монанд.

Барглар ҳам дарахтнинг боқий тириклигини яшнатмайди. Кўз очиб юмгунча сап-сариқ хазонга айланади. Дарахтлар — тириклик тимсоли. Барглар — умр фасллари. Тақдир зарбалари турфа шевали. Ҳар доим ҳам бошинг узра офтоб чарақлаб турмас экан.

*Қора қиш кунлари — беаёв ёзуқ:
Юпун дарахтларнинг музлар дардлари.
Иссиқда бошига кўтариб, қизиқ,
Совуқда пойига тўшар баргларин.*

Шу боисмикан, мен юрган йўл шеваси эзгу, — дея ҳийла таскин топгандек бўлади лирик қаҳрамон. — Субутга сайисдир, сукутга таъбир. Шикаста меҳрдан сирқиған сезги — Вужудида занглайди сабр. Шу боисмикан, соғинчлари меҳрга айланиб, гулхайри бўлиб очилади. Кўнгиллардан узилган бир тутам нур, бир ҳовуч меҳр, қатим-қатим сабр лирик қаҳрамонга оройиш беради. Туйғуларининг ранги табиат манзаралари билан уйғунлашиб кетади. Дунё шеваларидан толиққан, аламлару армонлардан тўлиққан асноларда тўрғайлар, даштлар, кўзигуллар кўксига бир зум бошини кўяди. Ором топади, куч-қувват олади.

Икром Отамурод шеърларида олам ва одам сир-синаотларини англашга чоғланган йўл кўнгилдан бошланиб, яна кўнгилларга қайтади. Тириклик фаслларида кўпчиган ҳистуйғулари умр-ҳаёт маъносини англашга сафарбар этилган иштиёқ тусини олади. Бир чимдим нур — ҳаётга, одамларга, тирикликка бўлган меҳрдир. У кўнгиллардан кўзларга кўчиб ўтади. Кунларнинг ёруғлигига эш бўлади. Қоронғу қалблар эшигини ланг очиб, ичкарига ошиқади. Зеро, чароғон тортмаган, обод бўлмаган қалблар тўрида қабрлар музлайди.

Икром Отамуроднинг бадиий изланишлари поэтик образлар зиммасига маънавий-ахлоқий, халқона ҳикматга йўғрилган теран маънолар юклаш жараёнида кечаётир. Шу жиҳатдан От, Дарахт, Қуш-Тўрғай, Тонг рамзли образларининг маънодорлиги ҳам эътиборлидир. Шоирнинг нафақат "Тавр" мажмуаси, умуман, ҳиссий тафаккурга таянган лири-

каси билан дostonларидаги жанр-услугий изланишлари кенг, атрофлича фикрлаш учун мўл-кўл озуқа беради.

"Тавр" — шоирнинг кўп йиллик солиҳ изланишлари меваси. Янги-янги поэтик образларининг маъно қирраларини уқиш ва ўқиш ўқувчини ҳамиша мароқли мушоҳадаларга чўмдиради. Кўнглини маърифатли қилишга чоғланади. Кўркем, бадий баркамол шеърлар қаторида дафтарларда қоладиган машқ намуналари ҳам мажмуадан ўрин олганки, улар шоир асарларининг бадий савиясига соя салади. Гуруч орасидан кўққисдан чиқиб қолган курмаклар сингари шеър сурурини синдиради. Жумладан, тасаввур тўлиқ бўлиши учун бир шеърни тўлиқ кўздан кечирсак.

*Бозорчи кимсани тарк этган ҳаё,
Кўзлари мўғомбир — қотган совуқ тош.
Бозорчи кимсани ҳирси мол-дунё,
Шу йўлда қадрию қиммати адош.
Музлаган тараша янглиғ тиришиб,
Мотамга киради тушса нарх-наво.
Вақти хуш, бозорга сизмас керишиб,
Танқислик баҳона юксалса баҳо.
Бозорчи кимсанинг юрти — беш чақа,
Бозорчи кимсанинг миллати — бир сўм.*

Шеърнинг вазифаси бозорчи кимсалар билан нарх-наво талашиш эмас, албатта. Назаримизда, бозор, нарх-наво билан боғлиқ ҳолда инсон тақдири, инсонийлик хусусида, маънавий-ахлоқий қадриятлар бозорга солинаётгани ҳақида баҳс юритилса мақсадга мувофиқ бўлармиди. Жумладан, бу дунё — бамисоли бир бозор. Унда ҳамма нарса бозорга кўйилган. Инсон шаънию қадр-қиммати ҳам, ор-номусию иззат-икром ҳам, меҳр-оқибату эътиқодлар ҳам сотилаётир. Кўкдан тушган руҳ лирик қаҳрамонни саволга тутди.

— Ер юзида умрнинг, тирикликнинг бозори чаққонми?

— Ўткинчи нарсанинг нархи бўлмас экан. Сотувчиси ҳам, харидори ҳам йўқ.

— Ишқ-муҳаббат-чи, гўзаллик-чи, нархи қанча?

– Боши очикнинг кўли ҳам очик бўларкан. Етимнинг ёри Худо.

– Адолат-чи, адолат?

– Унинг ўзи нима?

Маънавий-интеллектуал қадриятларга бўлган муносабат ҳар бир жамиятнинг кўнгил маърифатини, ахлоқий даражасини белгилаб келади. Биргина шеъриятимиз тарихига мушоақат этадиган бўлсак, поэтик образлар динамикаси, бу — маънавий-ахлоқий қадриятларни эъзозлаш ёки оёқости қилишда ҳар бир давр ўз сўзини, юрак зарбларини тушириб келган. Асл санъат асарлари бунинг кўзгуси. У бадий-эстетик тафаккур тараққиётида ҳаминша бош меъзондир.

ШЕЪР КЎП, ШОИР КЎП, АММО...

ШОИР ЮРАГИДА ОЧИЛМАГАН ГУЛ

Одатда, сон-санок бор жойда сифат ҳам, ибрат ҳам бўлади, дейилгувчи эди. Лекин, қозонда бори чўмичга чиқар экан-да; сонда бору санокда йўқ шеър намуналари саржин-саржин. Ҳатто, бу ҳолатни ифодаловчи мақолбоп гаплар ҳам пайдо бўлди: Шеърлар қоп-қоп, маънони эса анқонинг уруғидан топ, деган... Муаллифларнинг ўз ҳисобидан чиқараётган бадиий саёз китоблари яқин келгусида «маҳаллий классиклар»нинг болалашига олиб келса ажабмас. Беш-ўнта китоб чиқаргач, "мен улуф адибман, мен классикман", деб кўкрагига урмаслигига ким кафолат бера олади?! Шўро даврида офаринбозлик риторикани, деклоративликни юзага чиқарган бўлса, бугунги ялтироқ мадҳиябозлик бир қолипдан кўчган ялтироқ карнайчи шеъриятни вужудга келтирмоқда.

*Озод бўлди руҳиму жоним,
Тадбиркорлик билмади тиним,
Гуллаб яшнар она Ватаним,
Мустақиллик нашидаси бу.*

Ушбу сатрлар Аюбхон Муҳаммадиевнинг "Эзгулик" мажмуасидаги "Мустақиллик нашидаси бу" шеъридан.

*Оламда ҳилтирар байроғинг бу кун,
Дунёга таралган доврўғинг бу кун,
Ўткурунг мадҳингни куйлайди мамнун,
Мустақил ўлкаман, Ўзбекистоним!*

Бу сатрлар Ўткир Жўраевнинг "Булоқларинг қайнаб, куйлайди ашъор" туркумидаги "Қуёшли ўлкам" шеъридан. Энди, Амир Худойбердининг "Ватан мадҳи" шеъридаги сатрларга диққатни қаратайлик.

*Эй, Ватан, сен ила ҳаётим, борим.
Сен менинг иймоним, номусим, орим,
Неча азизларим ётган мазорим,
Ва эрка дилбандлар эркин кезган боғ.*

Исмоил Тўхтамишевнинг "Пешвоз чиқар тонгда офтоб" шеъридаги мазкур сатрлар ҳам белгисиз, қуруқ-тумтароқ олқиш ёғдиришда юқоридаги шеърларга бир томчи сувдек ўхшайди.

*Хур Ватаннинг равнақи учун,
Хизмат қилмоқ эзгу ниятдир.
Бажармоққа фарзандлик бурчин
Бу ҳам битта имкониятдир.*

Жумагул Сувонованинг "Мустақиллик, Ватанга жоним" шеъридан:

*Мустақиллик бўлсин, буюк,
Қай ютуғинг изоҳлай ўқтам.
Бугун сендек: "Мард бўлинг оға"
Деб турибман элимга мен ҳам.*

Муҳиддин Омоннинг "Мустақил юрт боласига" шеъридан:

*Ватанни сев, ардоқла, болам,
Буюк неъмат эрур истиқлол.
Элни севган инсон муқаррам,
Юрт деганга кулгай бахт, иқбол.*

Равшан Исоқовнинг "Ўзбекистон-жаннатимсан" шеъридан:

*Ўзбекистон олтин диёр,
Қуёш кетмас қошингдан.
Ҳамжихатлик қутлуғ шиор-
Илк мустақил ёшингдан.*

Тўлан Низомнинг "Туркистон-менинг уйим" шеъридан:

*Туркистон-менинг уйим:
Нур қалъаси Шошимда,
Меҳри бор қуёшимда,
Эй, юрак, қайна, суюн!*

Юқоридаги шеърлардан муаллифлар исми-шарифини олиб қўядиган бўлсак, ушбу сатрлар бир қалам соҳибига тегишлидек туюлади. Инкубатордан чиққан жўжалардек бир-бирига жудаям ўхшаш. Фикр қурилиши жиҳатидан ҳам ниҳоятда уйқаш. Кейин, қоғоз гулдек сирти ялтироғу ичи қалтироқ. Ботинан ҳиссиз, ҳароратсиз. Ҳовуч-ҳовуч шалдиरोқ сўзлар шовқини қулоғингизга чалинадию, кўнглингизга ҳеч вақо юқмайди. Шўрванинг шўрвасининг шўрвасига ўхшаган бир гап. Истиқлол учун курашган юрт мунавварлари ҳақида кўп гапирамиз. Ватан эрки, миллат ҳуррияти тўғрисида кўпдан-кўп мушоҳада-мулоҳазалар юритамиз. Ва лекин, эрк-мустақиллик нима эканлигини миллатга англатувчи шеърият юзага келмади. Эрк фалсафаси ҳақида ҳавойи гаплар оғизда бору амалда йўқ. Кўнгил эрки, Ватан озодлиги, миллат-ҳуррияти-уч омилнинг яхлит уйғунликдаги бадий талқин маъноларини, ижтимоий-фалсафий моҳиятини ёритишга эришилмаяпти.

Ваҳолангки, миллий ғурур-ифтихор туйғулари истиқлол шеърияти мундарижасини янги мазмун, янги талқин ва янги бадий-фалсафий ғоялар билан бойитиши лозим. Бу нарса, аввало аниқ ва тиниқ поэтик образлар зиммасига юклангандагина восил топғусидир. Миллатсеварлик, ватанпарварлик ғоялари истиқлол адабиётининг устивор йўналишини ташкил этмоғи тайин. Ва лекин, юқорида кўздан кечирилган шеърларда мустақил юртга эгалик ҳисси, буюк халққа мансублик туйғуси ўзак мағзни-маънони белгилаши лозим эди. Ҳозирги ҳолатда эса мустақилликдан масрур кўнгил садолари тахи бузилмаган образлар замирига синдириб юборилмаяпти. Оригинал образлар воситасида шоирларимизнинг ўзига хос фикрлаш йўсини, индивидуаллиги кўринмаяпти.

Миллий мустақилликка бағишланган яна бир кўп шеър-

ларда сунъийлик, ёлгончи пафос, сохта руҳ кучайган. Чунончи, Рамазон Бақоевнинг "Халқим" шеърідан:

*Орзиқиб кутганинг хуррият келди,
Юз йиллаб қилинган хуш ният келди,
Истиқлол, истиқлол! Ҳайрият келди,
Топганинг тўйларга буюрсин халқим.*

Жўра Ғойибнинг "Истиқлол байрами" шеърідан:

*Шоир бўлсанг куйла хур истиқлолни,
Оллоҳ ато этган толе, иқболни,
Азиз халқим, билма асло заволни,
Истиқлол байрами-энг улуг байрам.*

Абдураим Ибодовнинг "Шарафлагин хурлик замонни" шеърідан:

*Куйла дўстим, куйлагин хуррам,
Шодликларинг тутсин жаҳонни.
Истиқлолни мадҳ этган ҳар дам,
Шарафлагин хурлик замонни.*

Яна "Истиқлол ҳақида кўшиқ" шеърідан:

*О, нурли истиқлол-севинч чечаги,
Олмосу гавҳардек нур тарат фақат.
Сен тинчлик, эркнинг ўлмас тиргаги,
Улкан қоя каби мағрур тур абад.*

Илҳом Набининг "Онамсан Ватан" шеърідан:

*Гўзалликда тенги йўқ диёр,
Барча сенда яшар бахтиёр,
Ҳавас қилса арзир меҳр бор,
Ўзбекистон, севаман сени.*

Абдуғаффор ҳожи Қўзиевнинг "Истиқлол" шеърідан:

*Истиқлолим-бахт-иқболим, нурга тўлди ҳаётим,
Парвоз қилдик кенг самога, эркин ёзиб қанотим.
Элим тонди жаҳон ичра ҳурмат, обрў, эътибор,
Турли миллат вакиллари яшар бунда бахтиёр.*

Аҳмад Шайдонинг "Мардон-фермер" шеърідан:

*Бўлди юртда истиқлол,
Ҳур замон очди жамол.
Эркин ҳаёт бошланди,
Эркин одим ташланди.*

Ватанпарварлик миллий туйғу ифодаси билан яхлит уй-ғунлиқда воқе бўлади. У эса шубҳасиз, мавжуд даврда миллат ва жамият дилидаги долзарб масалалар инкишофида аёнлашади. Шундай экан, эрк-хуррият ғоялари хоҳ қасида-олқиш ёки лирик-фалсафий шеърларда ифодаланадими, энг муҳими, миллатнинг тили учуда турган, жамиятнинг дилини ўртаган муҳим ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалаларни айта билиш санъатидир. Бадиий талқинларда ифодадай олиш маданиятидир. Юқорида кўздан кечирилган шеърларда эса истиқлолнинг мағзи йўқ; қуруқ таъриф-тавсиф бор, холос.

У халқимизнинг ижтимоий, иқтисодий, маънавий-интеллектуал ҳаётига қандай ўзгаришлар олиб кирди? Аслида, истиқлол ҳам ҳақ сўзни айтишнинг, ижтимоий адолатнинг кўринишларидан бири. Истиқлол нафақат миллат ва жамият ҳаётидаги негатив нохуш, ғайриинсонийлик кўринишларини бартараф этибгина қолмай, халқимизнинг ижтимоий-иқтисодий, маънавий-интеллектуал ҳаётини буткул янги ўзанларга солиб юборди. Ана шундай тарихий босқичда ундан олдин ҳам, кейинги даврларда ҳам адабиёт ўзининг ижтимоий, маънавий-интеллектуал ҳаётда тутган аҳамияти билан боқий қадрият мақомига эга бўлади. Қандай мафқуралар, қандай тузумлар пешволик қилмасин, бадиий сўз ўзи-

нинг ёмби салоҳияти билан одамлар кўнглини маърифатли қилишга, туйғуларини тарбиялашга хизмат қилаверади.

Ватанпарварлик, миллатсеварлик туйғулари қотиб қолган турғун тушунча эмас. У ҳамиша миллат ва жамият ҳаёти билан озуқланиб келади. Мазкур жараён эса, бадиий-эстетик тафаккур самараларида зоҳир бўлади. Ватанпарварлик, бу-инсонийлик хислат-фазилатларининг тўқис ва теран талқинлари, демакдир. Шу боисдан ҳам ундан ижодкорнинг жамият фуқароси, миллатнинг аъзоси сифатидаги нуқтаи назари аёнлашади. Юқорида кўздан кечирилган сатрларда шоирларнинг қатъий позицияси (олқиш, мадҳ-сано) бўлгани ҳолда фикрнинг маъно индивидуаллиги етишмайди. Шунинг учун ҳам бирёқлама, сўзлар шовқини-жарангидан иборат бўлиб қолган.

Ҳайбаракалчалик фикрсизликни, мазмун ғариблигини юзага чиқармоқда. Истиқлол бир баҳона-восита бўлиб, ҳаёт ҳақиқатларини, жамиятимиздаги нуқсонларни (ҳеч бир жамият камчиликлардан ҳоли эмас), ахлоқий ноқисликларни айтишдан кўра сохта-ёлғон пафосга берилиб кетиляпти. Бугунги куннинг ижтимоий-ахлоқий кемтикларига жавоб излаш эмас, воқеликни фақат оппоқ қилиб тасвирлаш, ҳаётни бўяб кўрсатиш авж оляпти. Истиқлол имкониятлари шоирларимиз кўзини қамаштириб қўйди шекилли, ҳаётий масалалар бир четда қолиб, "долзарб" мавзуларга берилиб кетиляпти. "Ватанга ярасин фарзанд", "Ватанни сев, ардоқла", "Она юрт иқболи учун жонингни қурбон қил" қабилидаги риторик даъваткорлик, хитоб-чақириқлар авж олиб кетди. Ватанпарварлик юзаки талқин этиляпти. Гоявий эътиқодни тушуниш ва тушунтиришда бирёқламалик, чекланганлик кўзга ташланаётир.

Шунинг учун ҳам юқорида кўздан кечирилган шоирларнинг лирик қаҳрамонлари фикрлашига кўра стереотип-бир хил қолипдан кўчгандек таассурот қолдиради. Яъни, юқоридаги ҳайбаракаллачи-карнайчи шеърларнинг лирик қаҳрамонлари тафаккури табиатида миллий руҳ йўқ. Бу нарса даставвал истиқлолни, истиқлолга етишган инсонни тушуниш ва тушунтиришда ҳар бир шоирнинг ўзига хос нуқтаи назарининг йўқлигида, воқеликни эстетик баҳолашдаги оригиналликнинг кўринмаслигида намоён бўлаётир.

Айрим асарларда маҳаллий турмуш ашёлари орқали миллий гурур туйғуларини ифодалашга интилишлар ҳам бор. Хусусан, Азим Суюннинг "Ўзбек қозони" шеърида шу ҳолни кўрамиз. Шеър воқеабанд. Унда ҳикоя қилинишига кўра, талаба Наргиза Женевадан онасига мактуб йўллабди ("Хатида бир қозон юборинг дебди, Ўзга қозонларда палов чиқмабди"). Толиба Наргиза курсдошларини ўзбекча палов билан меҳмон қилишга ваъда берган экан. Немис, фаранги қозонларида гуруч қовурмоч бўлиб қолибди. Охири онаси Соҳиба отасини Чорсу бозоридан янги қозон олиб, Женевага қизи Наргизага элтиб беришга ундайди. Отаси-Эрйигит жомадонда қозон билан Лондонга учади. У ердан поездда Парижга йўл олади. Икки кун меҳмонхонада қизини кутади. Ўз кўли билан қозонни қизига топшира олмай Тошкентга қайтади. Сабаби, зарур ишлари-идорада мажлиси бор. Каттакон муҳим мажлисни қолдириб бўлмайди. Наргизанинг таниш йигити Руслан Женевадан келиб қозонни олиб кетади. Шу орада севгилисини кўриб ўтиш учун олмонда бир ҳафта қолиб ҳам кетади. Хуллас, ошиқиб-улоқиб қозонни Женевага етказди. Афсуски, қозон жомадонда. Унинг калитини билмаса очиш мумкин эмас. Энди гўшак ишга тушади. Наргиза Тошкентга онасига сим қоқади. Калит жомадоннинг кичик чўнтагида эканлигини билгач, хотиржам бўлади. Ўзбек қозони ёнида девзира гуруч, қора мурч, зира, қораабдолнинг исириги, кўзмунчоқ, тумор. Яна "энг сўнгги модада шойи галстук. Барча курсдошларга бир-бир етгулик".

*Хуллас, Женевада навара қизим,
Бир палов дамлади, тузди бир базм.
Бундайин базмни кўрмаган жаҳон,
Европа бир томон, палов бир томон.
Европа тўп-тўкис, кўзи, қорни тўқ,
Лекин ош дамлашга бир қозони йўқ.*

Шеър шу тахлит воқеа тафсилотларидан иборат. Дўппи, тўн, қийиқча-белбоғ, яктак, калиш-маҳси, сигир-бузоқ, қозон-товоқ ва ҳ.к. маиший турмуш ашёлари у ёки бу мил-

латнинг миллийлигини белгилаб бермайди. Миллий ғурур туйғуларини ифодалаш учун асос ҳам бўлолмайди. Хусусан, ҳинд шиппаги билан, олмон-мошинаси билан, француз шляпаси билан, Жанубий Америка занжиси банани билан, инглиз-галстуги ёки туманли тонглари билан кўкрак керган миллий шоирларнинг асарларини учратмадик. Ҳар бир миллат ўзининг табиий шароитдан келиб чиқиб, турли хил идишларда таом пишираверади. Қозонсиз ҳам мил-мил одамлар ошини ошаб, ёшини яшаб ўтиб кетаяпти. Шеърда қозон билан боғлиқ ибратли маъно йўқ. Шунчаки, чойхонабоп ҳангома гап, холос. Ана шу қозон баҳонасида мушоҳадакор шеър ёзилиши керак эди. Ҳозирча шеър йўқ. У шоирнинг юрагида.

Яна айрим асарларда буюк сиймоларимиз, шаҳар-қишлоқлар, номдор жойларни сатрларга тизиб, ифтихор ҳиссиётини ифодалашга мойиллик кучайиб кетди. Тошпўлат Аҳмад "Уйғоқ виждонимсан Ватан" шеърда ёзади:

*Бугун сўйлаётир буюк боболар,
Бухорий, Термизий, қанча Кубролар,
Амир Темур, Нақшбанддек даҳолар:
Омон бўлсин карвонинг Ватан.*

Ушбу сатрлар Азим Суюннинг "Ғурур" шеърдан:

*Амударёнг ва Сирдарёнг жўшқину равон,
Ризқ улашар-меҳмон эмас, азалий мезбон.
Донга тўлган Сурхон, Жиззах-эл омборлари,
Кўз қувнатар Қашқадарё бугдойзорлари.
Хоразмда, Орол бўйи...хурлик шамоли,
Кундан-кунга яшнамоқда Нукус жамоли...*

Ҳар икки парча карнайчи-ҳайбаракаллачи шеърят намунаси. Аждодларимиз номини, вилоят ва туманларни бирмабир тилга олиш, бу-она юртни, Ватанни улуғлаш дегани эмас. Ҳар икки шеър газета хабарларидаги маълумотларни, йиллик режаларнинг бажарилишига бағишланган шеърӣ рапортларни эсга солади. Образсизликдан, предметсизликдан

риторика туғилар экан. Қачонки, шеър радио хабарларининг, газета-ахборот воситаларининг вазифасини ўз зиммасига олганда жўнлашиб кетаркан: ўзлигини, нафосатини, бадииятини йўқотар экан.

Карнайчи шеърят юзага келтирган камчиликлардан яна бири-бу фикрсизликда, ўртамиёначиликда, оригинал фикрлар тахчиллигида кўзга ташланаётир. Ихтиёр Ризонинг "Истасанг, бир шеър ёзай", Қўчқор Норқобилнинг "Менинг ёмғирларим", "Қаримаёди юлдузлар сира", Исмоил Тўхтамишевнинг "Бағрим бўлди соғинчга Ватан", Амир Худойбердининг "Олам кўксин зар ила безади тонг илоҳи", Ёқуб Аҳмаджоннинг "Оқибат мулки фуқароси", Мусалламнинг "Қайта туғилиш фасли", Баҳринисо Норқобиллованинг "Янги шеърлар", Сафар Оллоёрнинг "Ассалом, муҳаббат сен сари келдим", "Ватан, сенсан қўшиғим-куйим", Замира Рўзиеванинг "Сизни суйдим", Фулом Шомуроднинг "Бухоронинг томирлари", Умида Абдуазимованинг "Кулсангиз инжулар сочилар", Ориф Тўхташнинг "Бутун борлиқ қандай беғубор", Гулчеҳра Жўраеванинг "Умр дафтари ни варақлаб", Тошпўлат Аҳмаднинг "Ҳаёлим самога етган ушбу дам", Муҳтарама Улуғнинг "Муҳаббат нигоҳин туйиб ухладим", Эътибор Охунованинг "Бахтга имтихонсиз етиб бўлмайди", Зебо Мирзаеванинг "Муҳаббатдан қайта тирилдим", Қамбар Отанинг "Ўзгани қўй, эркам фақат менга ишон", Даврон Ражабнинг "Сен энтикиб кутган қўшиқлар", Шукур Содиқнинг "Қизгалдоғим-дилдоғим, юрагимнинг шаклисан" ва ҳ.к. яна ўнлаб шоирларнинг туркумларидан, тўпламларидан ўртамиёна фикри оқсоқ, палағда, хом-хатала, чала думбул шеърларни истаганча кўрсатиб ўтиш мумкин.

Қўчқор Норқобил ҳиссий идроки ўткир, дилгир шоир. Мушоҳадага чўмган туйғуларини ифодалаш учун янги-янги образлар устида қунг билан изланади. "Менинг ёмғирларим", "Ёз" туркумидаги шеърлар орасида гўзал бадиий талқинлар ловуллаб кетади ("Замин қадар кўксимдаги тош, Оғриғига чидолмас жавзо", "Япроқлардан қулаб тушди ёмғирларда ивиган тун" сингари). Лекин ҳамма изланишларида ҳам бетакрор маъно ташиган оригинал образларни кўрмаймиз.

*Дўстдан душман келдими мард,
Бир қўл гулу, бири ханжар...
Жилмайди-гулдек бегард,
Узр сўраб дўст тиф санчар...*

Ҳиёнатнинг хиллари кўп: Ватанга, она юртга, миллатга, эътиқодга, ишқ-муҳаббатга, оилага, фарзандга ва ҳ.к. Шоир тасвиридаги лирик қаҳрамон дўстнинг ҳиёнатини гул ва ханжар образлари орқали ёритмоқчи. Жаҳон классикасида гул ва ханжар образлари воситасида ёрнинг бевафолиги, ҳиёнати ифодаланган шеърлар анчагина. Биргина, Қайсин Қулиев лирикасида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Кўчқор Норқобил ушбу образга дўстнинг ҳиёнати, дилозорлиги маъносини юклашга интилади. Ният ушалмаган, палағда қолган. Сабаби, ўқувчи илк сатрданоқ мавҳум фикрга пешонасини уриб олади ("Дўстдан душман келдими мард"). Нима демоқчи? Дўстдан кўра душман мардлиқ қилди, деган фикрни англаймоқчимиз? Номасаломат. Худди, русча фикрлаб, ўзбекча шеър ёзаётганга ўхшайди. Қолаверса, йигирма сатр шеърдан ҳиёнатнинг афт-башараси, туси-рангию, мазмуни ҳам кўринмайди. Ҳиёнат ҳақида хабар бериляпти. Лирик қаҳрамон ўта уятчан, тортинчоқ. Қурагининг қоқ ўртасига пичоқ санчган дўстнинг кўзларига қарашдан уялади, кўзларини икки кафти билан беркитади ("Сенга қандай тикиламан, Уяламан сендан дўстим..."). Бу ниҳоятда чучмал, ёлғон ифода. Ўқувчи дўст ҳиёнатининг рангини ҳам, маъносини ҳам туймайди, ҳис этмайди. Қиёфасиз ҳиёнат бўлганлиги боисидан сўзлар ахборот ҳолатида қолиб кетяпти.

Шеър: "Мен сотмадим дўстларимни", дея яқунланади. Англашиляптики, лирик қаҳрамонни ҳиёнатда гумонсираган дўсти ортидан пичоқ урган экан-да, деган тахминга бериламиз. Фикрсизлиқ, аниқ ва лўнда мазмуннинг етишмаслиги шу тахлит гумонли ўйларни келтириб чиқарар экан.

Кўчқор Норқобилнинг "Мен" шеърида ҳам айтилмоқчи бўлган бош мақсад-эстетик маъно хира.

*Битта тилда йиғлар одамзот,
Бир тил билан кулади ҳамма.
Кўзларингга тикилдим, ҳаёт-
Мунг ва шодлик бўлди таржима.*

Афсуски, шеърда тасвирланганидек одамзот фақат икки тилда (йиғи, кулгу) сўзлашмайди. Бу, тор ва бир ёқлама тасаввур мевалари. Кўздан ёш оқиши биргина йиғининг белгиси бўлмагани сингари лаблар танобининг тортилиши ёлғиз кулгу аломати эмас. Шунингдек лирик қаҳрамон ҳаёт кўзига қараб фақат икки рангни (мунг, шодлик) кўришига ишонгинг келмайди.

Бу қиёслар орқали шоир нима демоқчи экан, дея шеърни ўқишда давом этамиз. Юлдузлар қаримайди, осмон йўлида мангу ёнади. Шунга монанд умримиз ҳам хира тортмайди, агар севги тилида куйлай олсак, дейди лирик қаҳрамон. Қўққисдан, "Қўрқинчлимас қабрдаги ўй-Лаҳзаларда ўлим нишона" сатрларидан ҳайронлигинг ортади. Ҳозиргина севги тили ҳақида гап кетаётган эди, унинг қабрдаги ўйга нима алоқаси бор? Фақат қабрга кирганда эмас, тириклик лаҳзаларида ўлим шарпасини ҳис этиб турасан. Куйидаги якуний сатрлар ҳам аввалги бандларга боғланмайди (Мен-иккига бўлинган инсон, Ҳаётимга ўт кўяр уруш).

Йигирма сатрлик шеърнинг бирон-бир бандида урушга ишора йўқ эди. "Ҳаётимга ўт кўяр уруш"-яқунловчи сатр томдан тараша тушгандек аввалги кайфиятга боғланмаяпти. Ҳеч қандай даҳлдорлиги ҳам йўқ. Бири боғдан, иккинчиси тоғдан ўзаро боғланмаётган пойма-пой мисраларнинг юзага келишига сабаб нима? Яхлит бадий-эстетик мақсаднинг йўқлиги, айтиладиган катта маънонинг хиралигида эмасми? Йўқса, юлдузлар ва тил, тобут ва бешик, осмон ва қуш образлари теран маънони ёритишга хизмат қилмаётир. Шарҳга айланиб қолаётир. Қолаверса, битта шеърда шунча образни қалаштириб ташлашлик шоирнинг бадий муддаосини ёритишдан кўра мавҳумликни вужудга келтираётир.

Ихтиёр Ризонинг "Истасанг" шеърида бадий-ижтимоий маънонинг хиралиги фикрsizлик шаклидаги эзмаликни юзага

келтирган. "Истасанг бир шеър ёзай Ки...унда на севинч, на муҳаббат, на илтифот, на-да сиёсат бўлғай!..", дейди лирик қаҳрамон. Ўн беш сатр шу тахлит чайналишдан иборат. Уни истаганча давом эттириш мумкин. Мазмунсизликка асло путур етмайди. Рухга ҳам, фикрга ҳам ҳеч қанақа озуқа бермайдиган илмилик-ўртамиёна шеърлар ишқ-муҳаббат лирикасида ҳам истаганча топилади.

*Ишқ боғимда кезардинг,
Шайдолигим сезардинг,
Шеърим тутсам қизардинг,
Сенсан менинг баҳорим.*

Ўткир Жўраев қаламига мансуб ушбу сатрларнинг боши ҳам, охири ҳам йўқ. На туйғулар талқинида, на фикр ифодасида янгилик бор. Бу тахлит оғзи гапирса, бурни эшитадиган, минғирлаган шеърлар тўзони матбуот саҳифаларини тутиб кетяпти.

Эса қоларлик поэтик образ зиммасига юкланган бадий талқин маънолари етишмайди. Ўлдим, куйдим, ёндим, кул бўлдим қабилдаги йиғлоқи шеърлар бир-бирига ўхшаган ёмғир томчиларини эслатади. Афсуски, ҳикматга, ибратга айланган кечинмалар мағзи-маъноси кузатилмайди, кўринмайди. Шеърларда ҳархаша гап кўп-сув сероб. Шовқин-суронга айланган сўзлар тўзони кўзларни ачиштиради.

*Кимгадир суянсанг яшашинг билан,
Кимдадир юришинг қўзғатар ғазаб.
Кимдир сени қўллар, сени олқишлар,
Ким эса тунлари тортади азоб.*

Ушбу сатрлар Баҳринисо Норқобилованинг "Кимгадир суянсанг" шеъри хотимасидан. Унда инкор этиладиган ҳеч нарса йўқ. Лекин бирорта янги талқин маъносини ҳам тополмайсан. Рост гапнинг ўзи гўзал шеърни юзага келтира олмас экан. Бунинг учун ана шу чин гап бетакрор образлар тилига кўчирилсагина оригиналлик касб этади.

Сафар Оллоёрнинг "Ассалом муҳаббат, сен сари келдим" туркумида ҳам қиёмига етмаган, чала-думбул шеърлар анчагина. Хусусан, шоирнинг "Ассалом муҳаббат", "Ўзни сенлаб", "Гумон" ва ҳ.к. шеърларида туйғулар талқини эмас, кечинмалар ҳақида хабар берилади.

*Ассалом муҳаббат!
Ниҳоят келдим,
Қалбимга ип боғлаб тортган заҳотинг.
Лайлига ошиққан ошиқ Қайс бўлдим,
Зеро, сенда эрур мағзи ҳаётнинг!*

"Ҳаётнинг қизиғи, бу-буюк ҳилқат", дейди шоирнинг лирик қаҳрамони кейинги бандда. Ва лекин, муҳаббат туйғуси ҳаётнинг мағзи эканлиги хитоб-ҳайқириқ орқали айтилади. Биронта образ йўқки ўқувчи хотирасида миҳланиб қолса. Худди шундай деклоративликни "Ўзни сенлаб..." шеърида ҳам кузатиш мумкин:

*Ўзни сенлаб, дардни сизладим,
Завқ топмадим, лекин изладим.*

Лирик қаҳрамоннинг аزمи-шижоати эриш туюлади. Хусусан, завқ олиш, ҳузур топиш учунгина дард изланадими? Шоир "дард" тушунчасига қандай маънолар юкляпти? Завқ топиш, деганда нималарни назарда тутаётир? "Дилни босса маҳзун кайфият, шеърим сендан таскин изладим", дейди лирик қаҳрамон кейинги сатрларда. Ҳозиргина дарддан завқ топиш илинжида юрган эди. Эндиликда маҳзун кайфият ҳақида фикр юритилаётир. У қаёқдан келиб қолди? Йўқ дарддан завқ топмагач, шеърдан илинж-юпанч излаяптими. Сатрларда бадий мантиқни ҳам, ҳаётий мантиқни ҳам излаб тополмайсан. "Тоза майни рост-чин изладим. Сафар-мастлик магар от эрур, кучлироқ бир зотин изладим", дейди. Тусмоллар, таҳминлар ўқувчини яна саволларга кўмиб ташлайди. "Тоза май" деганда чиндан ҳам ичкилик соғинчи ҳақида гап бораяптими ёки ҳаёт завқи-сурури хусусидами? Лирик қаҳрамон кучлироқ маст қиладиган ичимлик зотин излаш ила жони ҳалакми?

Бадийий ният, мақсад тиниқ бўлмагач, ўқувчини шу тахлит гаранг қилиб кўйиш ҳеч гап эмас экан. Бу ҳам шубҳасиз, фикрсизликнинг бир кўриниши. Маънисизлик шу тахлит мавҳумликни, мантиқсизликни юзага келтирар экан.

Кейинги пайтда яна бир салбий тамойил-тақлидчилик кенг илдиз отиб боряпти. Тақлид-истеъдоднинг бош кушандаси. Шоир салоҳиятининг кўзига ғафлат пардасини тортадиган соя. Шоир сояга эргашишдан ўзини асраши лозим экан. Йўқса, кунгай маҳали ўз соясини ўзи босиб олиши, демакки, ўз бошига билмасдан оёқ босиб юбориши ҳеч гап эмас экан. Шоир Шукур Содиқнинг "Қизғалдоғим-дилдоғим, юрагимнинг шаклисан..." туркумидаги "Куз муждаси мезонлар учар" шеърида:

*Айтгил минг йил излаганимни,
Яна минг йил кутмоғимни айт*

сатрларини ўқиймиз. У ҳассос устоз Рауф Парфининг

*Минг йил кимни изладингиз,
Минг йил сизни изладимми мен?*

сатрларини эслатади.

Ёхуд Абдулла Ориповнинг "Оломонга" шеъридаги:

*Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?
Нечун томошага бунчалар ўчсан?
Қаришнгда ҳасратли ўйга толаман,
Қачон халқ бўласан, эй сен, оломон?!*

сатрларига битилган шарҳлар, тақрорлар кўпайди. Таниқли халқ шоири Маҳмуд Тоировнинг "Яшаш нима?" шеъридаги "Оломонга инсоф бериб, Эл бўлганин кўриб турсанг" деган сатрларидан, Саъдулла Ҳақимнинг "Оқ ва қора" шеъридаги "Оломон деганлари минг битта қулоқ экан" сатрларидан устоз Абдулла Орипов шеърининг хиди келади.

Ёки Амир Худойбердининг "Ватан мадҳи" шеъридаги "...Яшайвер аждодлар руҳи бўлгай шод" сатрларида Абдулла Орипов қаламига мансуб Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳиясидаги "Аждодлар мардона руҳи сенга ёр" сатрларининг фикрий қайтариғини, такрорини кўрамиз.

Файласуф шоир Асқад Мухторнинг "Заррама-зарра" номли шеъри бор. Шоир умрнинг маъноси, тирикликнинг моҳияти тўғрисида фикр юритади. "Олдинда ўлим бор, муқаррар ўлим" лирик қаҳрамон кўнглига ваҳима солади, вужудида титроқ уйғотади. Бобосининг улфатларидан қулоғига чалинган-"Инсон бу дунёда бир меҳмон"лиги ҳақидаги аччиқ ҳақиқат қалбини ларзага солади. "Мен ўлсаму олам яшайверса, Шу боғлар ҳар баҳор менсиз гулласа. Мағрур тоғлар мангу тураверса. Кумуш шаршаралар менсиз гувласа. Осмонда турналар учса тизилиб, Менсиз тонг юлдузи ҳамон порлаб тураверса. Қизлар қаҳқаҳаси янграса менсиз;" Бу лирик қаҳрамонга адолатсизликдек туюлади. Ва лекин, йиллар ўтган сайин лирик қаҳрамон кўнглидаги ваҳималар сўнади, қутқулар кўтарилади. Бобоси қатидаги ўша чоллар сингари "мен ҳам чўчимайман энди ўлимдан", дейди. Боиси, "...йиллар ўтган сайин одамларга ўтдим мен заррама-зарра; Умрим зарра-зарра одамларга ўтган сайин минг карра ортди тириклигим", дейди лирик қаҳрамон.

*Севган гулларимга кўз нуримни бердим,
Қилган ишларимга ўтди ҳаётим.
Айтган сўзларимга қайноқ ҳислар ўтди,
Руҳим, шубҳаларим, ўйларим, отим,
Бир-бир нарсаларга ўтди борлигим,
Кўзларимдан ўтди, ўтди қўлимдан.
Дилимдан, тилимдан зарра-зарра ўтдим,
Энди мен қўрқмайман ўлимдан!*

Атоқли шоира Гулистон Матёқубованинг "Умр фалсафаси" шеърининг фикр қурилиши устоз Асқад Мухтор шеърини эслатади.

*Мен унда Гулистон исмли қизмас,
Узун терак бўлиб, ё чинор бўлиб.
Ё бир лаҳза бутун муҳаббати-ла,
Барқ уриб очилган қизил гул бўлиб,
Такрорланаман.*

Асқад Мухтор шеърда инсон самарали меҳнати, яратувчанлик фаолияти билан ўз умрини узайтиради; ҳаёт хоссаларига юрак кўрини, кўз нурини ўтказиши орқали тириклигини боқийлаштиради, деган фалсафий ғоя устивор. Бундай образли ифодани илк бор Асқад Мухтор кашф этган, элга манзур қила олган эди. Ижодкорларнинг ўзи бир-бирининг зукко топағонлигини тан олиши, эъгироф этиши, ўзганинг чиройли дўпписини бошига илиб олишдан ўзини тия олиши истеъдоднинг ўзламчи бир кўриниши экан. Йўқса, бир истеъдод кашф этган образни иккинчи қаламкаш томонидан такрорлаш, бири қойиллатиб айтиб қўйган сўз образни ёки образли фикрни турли хил шаклларда қайтариш-салоҳиятнинг бош кушандаси ҳисобланар экан. Истеъдодга туншадиган куя ана шу ҳолатдан бошланса керак.

Фикрсизликнинг, фикрий қашшоқликнинг кўринишлари, хиллари кўп бўларкан. Атоқли шоир Исмоил Тўхтамишевнинг "Шоир" деган шеъри бор. Унда шоир шахсияти, табиати ва салоҳиятига таъриф беришга, тавсифлашга интилади. Шоирни ёш болага, гул лолага, пиёла, шалолага, қир далага, сел жалага, тош қалъага, маҳаллага ва ниҳоят машъалага ўхшатади. Шеър гарчанд ўттиз олти сатрдан иборат эса-да, тугалланмаган, бадийий умумлаштирилмаган, яна анча давом эттириш мумкин. Ҳайбаракаллагига ўхшайди шоир, десак шеър руҳи кўп жиҳатдан аёнлашса керак.

*Ҳар бир мушкул топган ечимин,
Маҳаллага ўхшайди шоир,*

деган сатрларни ўқиймиз. Аввало, руҳият эгасини маъмурий идорага қиёсланиши эриш туюлади. Қолаверса, маҳаллалар одамларнинг барча юмушларини ҳал қилиб беришда, мушқулини

осон қилишда ожиз. Бу зўрма-зўракиликдан, шоирнинг айтадиган ижтимоий фикрининг саёзлигидан далолат беради.

Ҳайбаракаллачилик-дабдабавозлик, ўртамиёначилик, фикрий қашшоқлик, тақлидчилик ўқувчида жиддий ташвиш уйғотади. Тақлидчилик шеърятимизда касалликка-эпидемияга айланмадими? Шеър-эҳтиёж фарзанди (Абдулла Орипов) деймиз. У маънавий зарурат, маънавий эҳтиёж билан юзага келади, деймиз. Лекин аксарият шеърлар эрмак учун ёзиладиган бўлиб қолмадими? Кейинги пайтдаги шеър "ёмғири"ни, шеър "саржини"ни, ўртамиёначиликни қайси омиллар билан изоҳлаш мумкин. Бунга жавобни халқ эртагидан топишимиз мумкин.

Хусусан, эртақда ҳикоя қилинишича, бир оилада қўчқордек ўғил туғилибди. Росмана болалар ой сайин, йил сайин улғайса, у сониялар ичида ўсиб борибди. Бир ойлик бўларбўлмас чопқиллаб юриб кетибди. Бир ёшга тўлганда ўн яшарлик боланинг овқатини еб, ишини қиларкан. Ўн ёшда паҳлавон келбатли бўлиб етилибди. Йигирма беш ёшлик қирчиллама йигитдан тўрттасининг ишини бажарадиган бўлибди. Лекин ота-онаси ўғлини кўриб қанчалик қувонмасин, барибир кўнглига чироқ ёқса ҳам ёришмабди. Дили хуфтонлигича қолаверибди. Сабаби, ўн ёшдан ўтаётган эса-да, ўғлининг тили чиқмабди. Лом-мим дея оғиз очмабди.

Бир кун пичан ўримига чиқишибди. Кун қиздирган қоқ пешин маҳали экан. Ота-онаси хориб-голиб ўтирган пайтда паҳлавон қоматли ўғли ҳаллослаб югуриб келибди.

-Фарамга, саройга ўт кетди,-дебди у.

Ота-онаси ҳайратдан ўтирган ўрнида қотиб қолибди. Ёнғин ҳам эсидан чиқиб, ўғлини койиб кетишибди.

-Ҳой, қоранг ўчгур, нега шу пайтгача миқ этмадинг? Тилинг танглайинга ёпишганмиди, гапирсанг бўларкан-ку?!

-Энг зарур гапни айтиш керак деб ўйлардим-да,-жавоб берибди ўғил...

Ҳозирги шеърятимизда кенг палак ёзган фикрсизлик-ўртамиёналик, тақлидчиликнинг илдизларидан бири -бу саржин-саржин шеърларда халқимиз учун, ижтимоий тараққиёт учун, маънавий-интеллектуал камолот учун хизмат қиладиган за-

рур гапларнинг-маънонинг йўқлигида. Шоирларимиз эса ўз халқига айтадиган энг зарур гапларни-ҳақиқатни воқеликдан топа билмаслигида; шеър тилида, образли қилиб айта олмаслигида. Шеъриятимизда "дард", "оғриқ" деган сўзлар ёмғирдан кейинги кўзиқориндек бодраб кетди. Лекин, афсуски, шеърларда халқимизнинг дилидаги дард йўқ. Кўнглидаги оғриқ йўқ. Шўрванинг шўрвасининг шўрваси қабилидаги шеърларнинг кўпайиб кетиши, бир учи, шунга бориб боғланади.

Чинакам ва сохта ватанпарварлик кўринишларини ажратиб бўлмай қолди. Бу нарса, айниқса, Ватан мустақиллиги, истиқлол, тинчлик, дунё тақдири масалаларини ёритишда яққол кўзга ташланади. Саржин-саржин шеърларнинг лирик қаҳрамонлари худди келишиб олгандек, "мен тинчликни куйлаяпман", "Ватаним-жаннат маконим", "истиқлолим-иқболим", "бошимдаги офтобим узоқ йиллар порласин", дея кўкрагига уради. Бу тарздаги бир хилликнинг, бадий тафаккурдаги стереотипларнинг бош сабаби-шоирларимиз асарларида ана шу масалаларга янгича муносабатни, янгича бадий-фалсафий талқинларнинг йўқлигидир. Юқорида кузатилганидек, ўнлаб шоирларимиз шеърлари индивидуалликдан маҳрум. Умумий қарсақвозлик кайфияти, пафос даражасига кўтарилган сунъий тантанаворлик бадий-эстетик тафаккурнинг эртасини белгилай олмайди.

Мазкур тенденциянинг яна бир салбий кўриниши намоеън бўлди. Хусусан, истиқлол, тинчлик, Ватан, она-ер, инсоният эртаси сингари глобал-жаҳоний мавзуларга, умумбашарий проблемаларга берилиб кетиб, шеъриятимиз кўз ўнгида қуриётган дарёларни, жамиятимиз фожиаси-аёллар мардикорчилигини, ахлоқсизлик кўринишларини кўргиси келмаяпти. Табиат экологияси билан баробар маънавият экологияси эътибордан четда қолмоқда. Булар шеъриятимиз ҳавойи тумтароқликка берилиб, халқимиз ҳаётидан ҳийла узоқлашганлигидан, ижтимоий-ахлоқий масалаларни бадий тадқиқ этишда четда қолаётганлигидан далолат беради.

Энг муҳими, одамларнинг онги-тафаккури занглашига йўл қўймаслик лозим. Меҳр-оқибат, ҳурмат-эътибор, эътиқод-

садоқат, иймон бутунлиги ва ҳ.к. инсоний қадриятларга куй туширмаслик шеърятнинг бош вазифаларидан биридир. Зеро, маънавий-ахлоқий қадриятларни, инсонийликни, инсоний хислат-фазилатларни асраб-авайлаш, кўзига чўп туширмаслик, келажак авлодларга тўрт кўз тугалликда етказиш масъулиятдир. Бунинг ўрнига шеърятимиз "қор-оқ бўлади", "сув-ҳўл", "эшикни очмасдан уйга киролмайсан" қабилдаги маълум ҳақиқатларни санъатсиз йўсинда такрорлашдан ортмаяпти. Риторика, карнайчи руҳ, сунъий тантанаворлик, сохта пафос кенг томир ёйди. Бу камчиликлар янги ва теран бадиий-фалсафий, ижтимоий умумлашма фикрларнинг етишмаслигида, сунъий эмоционалликда, нуқтаи назар оригиналлигининг сакталигида зуҳур топаётир.

Шеър кўп, шоир ҳам кўп. Аммо...Юқорида кузатилганидек, миллатнинг маънавий-интеллектуал камолоти учун, бадиий-эстетик савиясини юксалтириш учун масъул асарлар кам. Бу ниҳоятда ташвишли ҳолат. Жамиятдаги маънавий-ахлоқий муҳит учун, жамиятнинг ва демакки, миллатнинг диди-савияси учун ҳамиша миллат мунавварлари, зиё элчилари, шоир-ёзувчилар жавобгар бўлиб келган. Бугун ҳам шундай. Умумхалқ маданиятига, жамият маънавиятига ўзини даҳлдор деб билган қалам аҳлидан, зиёлилар зиммасидан бундай масъул вазифани ҳали ҳеч ким соқит қилганича йўқ. "Ушбу асарим одамларга манзур бўлармикан, бирон-бир корига ярармикан", деган ўй-фикр ижодкорнинг хаёлидан ўчмаса бас. Зеро, эл-юртнинг юмушларига, кори-ҳайрига ярашлик ҳар кимга насиб этсин. Назардан қолгулик қилмасин.

Шоир, фақат шеър ёзиб кўнглини бўшатадиган, оқ қоғозни қора қиладиган оддий бир бандаи ожиз эмас. У миллатнинг маънавий муаллими. "Дўстларинг кимлигини айтсанг, сенинг кимлигингни айтиб бераман", деган мақол бор. Шунга монанд, шоир-ёзувчилару зиёли-мунавварларнинг онги-савияси, дунёқараши жамиятнинг маънавий-интеллектуал даражасини, миллатнинг тафаккур салоҳиятини белгилаб беради.

Ижтимоий гуманизм, башарий қадриятларга таянган инсонийлик жамиятларни бирлаштиради. Мамлакатларни тинч-тотувликдаги, ҳамкор-ҳамнафасликдаги умргузаронлик ҳаёти асосларини яратади. Одамлар ўртасида қаҳр-нафрат эмас, меҳр-оқибат, эътиқод ва адолат ижтимоий тузумларнинг гултожидир. Буларнинг ҳаммаси ғайриинсонийликлардан этак қоқиш, иллатлардан безиб қочиш эмас, аксинча улардан сабоқ олиш, башарий мазмунга эга бўлган янги мустақил маданият гулларини ундириш, гул боғларини яратиш демақдир.

ШЕЪР КЎНГИЛ ХУШИ ЭМАС, КЎНГИЛ ИШИ

(2001 йил шеърияти ҳақида ўйлар)

Бир йил бадалида аввалги ўн йилликларда кузатилганидек, шеърий мажмуалар хирмони яратилмади. Лекин, сифат жиҳатдан, маъно салмоғига кўра кўзни ҳам, кўнгилни ҳам қувонтирадиган асарлар юзага келди. Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Ориповнинг тўрт жилдик танланган асарлари маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Халқ шоири Рауф Парфининг "Тавба", Усмон Азимнинг "Куз", Сирожиддин Саййиднинг "Ватан абадий" мажмуалари, Саъдулла Ҳакимнинг "Сайланма"си, Улуғбек Ҳамдамнинг "Тангрига элтувчи исён", Абдулла Турдиевнинг "Мен айтган кўшиқлар", Эшқобил Валининг "Сукунат мулки" шеърий асарлари ўқувчилар кўлига теғди.

Республикамиз мустақиллигининг ўн йиллигига бағишланган "Истиқлол илҳамлари", "Истиқлолим-истиқболим", "Истиқлол умидлари" мажмуаларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Ҳамид Фулом, Рамз Бобожон, Шукрулло сингари адабиётимиз оқсоқоллари, Омон Матжон, Маъруф Жалил, Хуршид Даврон, Усмон Азим, Муҳаммад Юсуф, Қутлибека, Абдулла Шер, Фарида Афрўз, Матназар Абдулҳаким — бир неча авлодга мансуб ижодкорларнинг истиқлол ғоялари кўнгилларда ундирган шеърий чечаклари ушбу тўпламлардан ўрин олган. Яна шоира Ойдин Ҳожиёванинг "Озод сўз ёлқинлари", "Буюк карвон", Фарида Афрўзнинг "Ватан" қасидалари, "Истиқлол таронаси", "Истиқлол, садағанг кетай истиқлол" туркумлари ҳам ушбу силсилада файзли ўрин тугади.

Бу борада "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ҳафталиги, "Шарқ юлдузи", "Жаҳон адабиёти" журналлари адабий ҳаётнинг катта минбарига айланди. Шеъриятимиз тараққиётининг статчи тенденцияларини белгиловчи, бадиий-эстетик тафаккур тақомилининг устивор йўналишларини кўрсатувчи баркамол асарлар ёритилишига кўра, ва яна, ёш истеъодларни кўплаб кашф этаётганлигига асосланиб мазкур нашрлар шеъриятимизнинг кўзгуси бўлиб қолди, дейиш мумкин.

Республикамизнинг барча нашрларида, матбуот тармоқларида миллий истиқлол мафкурасининг маънавий асосларини мустаҳкамлашга, бадиий тафаккурнинг шеърӣй шакллари орқали кўнгилларни маърифатли ва нафосатли тарбиялашга, ҳаётий ҳикмат ва ибрат билан ёритишга қаратилган ижодий интилиш самараларини кузатиш мумкин.

Энг муҳими, ўтган йили ҳам шеърӣятимиз тараққиёт тенденцияларини белгиловчи, унинг етакчи хусусиятларини кўрсатувчи, муҳим йўналишларини акс эттирувчи гўзал поэзия намуналари яратилди. Ўтган йили ўқувчилар назарига тушган, кўнглига чўғ солган, юрагида "жиз" этказиб из қолдирган асарлар ижтимоий-фалсафӣй ҳамда психологик таҳлил йўналишларида яратилди. Ҳалима Худойбердиеванинг "Улуғ кун келмоқда", "Зумда чўғлана олсанг сен Ватанга арзийсан", Охунжон Ҳакимнинг "Бу кўнгилни яшнатиб", Усмон Азимнинг "Кўнгил салқинида ёмғирлар ёғди", Икром Отамуроднинг "Мушфиқ соғинчларим", Баҳром Рўзимухаммаднинг "Лаҳзалар кечади соғинчга тўлиб", Муҳаммад Исмоилнинг "Тасаввур ёғдусида", "Кўзларингдан гўзал хусн йўқ", Фарида Афрўзнинг "Тонг чоғи сочларим шабнамга ювдим", "Муножот", Абдумажид Азимнинг "Кўкка парвоз этди саргашга руҳим", Сирожиддин Рауфнинг "Умидвор кўнгилда боқий муҳаббат", Рустам Мусурмоннинг "Бу юртнинг бошида доимо хумо", Хосият Рустамованинг "Ҳайратда яшади болалик чоғим", Шаҳрибонунинг "Оқ гуллар келади униб", Ҳамроқул Асқарнинг "Янтоқнинг бандида анор кўринар" ва ҳ.к. туркумлари ўқувчилар эътиборини тортиди; эл-юрт назарига тушди.

Назардан қолиш қанчалик қулфат бўлса, эътибор қозониш беназир мукофот эканлигини ҳис этасан. Бир йиллик ижодий изланишлар ҳосиласи фард-иккиликлар, хокку-учликлар, тўртлик ва рубойлардан дараматик дostonларгача бўлган хилма-хил поэтик жанрларни, шаклларни қамраб олади. Рамзлар, таҳайюллар асосига қурилган асарлар, туйғукечинмалар таҳлилидан иборат монолог типдаги шеърлар, миллий ғурур фалсафасини намоён этаётган, ҳикматга йўғрилган публицистик асарлар, фольклорнинг лирик ва эпик анъаналарини давом эттираётган, унинг мундарижа-

сини ахлоқий масалалар талқини билан бойитаётган иккиликлар, учликлар, саккизликлар ва бахшиёналар адабий жараёнда жанр ва услуб жиҳатдан оригинал изланишлар кечаётганлигидан далолат беради.

Лирикада ҳам, поэмачилигимизда ҳам эътиборга сазовор, умумлаштиришга арзийдиган бадий тажрибалар бор. Яна, ёлғиз, муваффақиятларгина эмас, камчиликлар, нуқсонлар ҳам ўрганишни, хулосалар чиқаришни тақозо этадиган сабоқ мактаби. Негаки, қандай ёзишдан ташқари қандай ёзмаслик ҳам ибрат ҳисобланади.

Республикамиз мустақиллигининг ўн йиллигига бағишланган манзумалар истиқлол адабиёти мундарижасини янги мазмун, янги талқин ва янги бадий ғоялар билан бойитди. Миллий ифтихор, гурур туйғулари, миллатпарварлик, инсонсеварлик ғоялари истиқлол адабиётининг устивор йўналишини ташкил этмоқда. Энг муҳими, кечинмалар манзарасида мустақил юртга эгаллик ҳисси, буюк халққа мансублик туйғуси ўзак-маъно мағзини белгилаётир.

Шу маънода, истиқлол шеърояти халқимиз онги-дунёқарашидаги ўзгаришларнинг амалий тасдиғи, ижтимоий уйғонишнинг эстетик ифодаси бўлди. Бугунги тарихий янгиланишлар илдизини миллат тарихи, эрк-озодлик учун олиб борилган кураш ғоялари, ватанпарварлик туйғулари билан уйғунликда тасвирланмоқда. Эркпарварлик ғоялари, эрк-озодлик, иймон саломатлиги, эътиқод бутунлиги, Ватан озодлиги учун олиб борилган ижтимоий идеал – бугунги истиқлол шеъроятининг бош йўналишларидан биридир. Миллий гурур феномени бадий-эстетик таҳлил маданиятида лиризмга йўғрилган публицистик нутқни, публицистик ифодани кучайтирди.

Шахс тарбиясида, уни комиллик мақомига кўтаришда, одоб-ахлоқ тарбияси биринчи ўринга қўйиб келинди. Фикрий-ақл тарбияси негадир эътибордан четда қолди. Шу маънода, комил шахсни камол топдиришдаги тафаккур тарбиясида, миллий гурур туйғулари тарбиясида Абдулла Орипов шеърояти айрича ахамиятга эга. Бедил, Навоий, Данте, Фафур Гулом бадий анъаналари, эстетик тажрибалари руҳида шакланган шоир табиатидаги иқтидор имкониятларини юзага

чиқаришда бош омил бўлди. Ҳиссий тафаккур, мушоҳадакор кечинмалар, қабариқ образлилик А. Орипов бадииятининг устозлардан, салафлардан ажратиб турган устивор аломати. Рамзлар асосида мушоҳада юритиш ва бадиий умумлашмаларда фалсафий теранликка эришиш бош фазилати.

Фалсафий образлилик бадиий тафаккурнинг ўзига хос мустақил йўналиши. Рамзларга, ишораларга, тагдор маънодорликка асосланган бадиий идрок ва ифода маданияти бугунги шеъриятимизни безаб келаётир. Ҳалима Худойбердиеванинг "Янги йил жомини ишқ билан тўлдир" туркумидаги "Байроқ тутқичига бир оят ёздим", "Дарахтларга айлантириб қўй", "Юксалишга маҳкумлик", "Ватан чақирса" сингари шеърлари, Усмон Азимнинг "Тоғ ва дашт қўшиқлари", "Хотира парчалари", "Сукунат ва қичқириқлар" туркумлари, Сирожиддин Саййиднинг "Ватанни ўрганиш", "Ватан", "Шамнома" тукумидаги тўртликлари, Йўлдош Эшбекнинг "Гўзал шамлар", "Дилором хаёл", "Муаттар зиё", Иқбол Мирзонинг "Мен", "Бу ҳаёт экан-да", "Ёдингда қолмоқчи эдим" каби шеърларидаги бадиий умумлашма фикрлар ҳикматли, ибратли маънодорлиги билан ажралиб туради. Одамлар табиатидаги маънавий-ахлоқий жиҳатдан номукамалликлар бугунги фикрий шеъриятимизни ўйлантириб келмоқда. Бадиий-фалсафий тафаккурнинг қизиқишлари канорасини белгиламоқда. Хусусан, дунё-боқий, инсон-ўткинчи. Эзгулик билан ёвузлик, яхшилик билан ёмонлик, ҳаёт ва ўлим, гўзаллик ва бадбинлик, жаннат билан дўзах — ҳаммаси инсон учун. Инсонни комиллик мақомига кўтариш учун ёруғлик қанча ёзгурмасин, унга раҳна солувчи қоронғилик унсурлари ҳам турфа хил. Бани одам жамиятни ҳам, ўзини ҳам бахтли қилиш, маънан мукамал мақомига етказиш умидида ёниб-куйиб яшамоқда. Ана шу тахлит маънавий эҳтиёж бугунги фикрий шеъриятимиз мундарижасини белгилаб бермоқда.

Бугунги шеъриятимизнинг халқчиллик, миллийлик сингари устивор хусусиятлари шоирларимизнинг миллат ва Ватан манфаатлари билан йўғрилган туйғулари, мушоҳадалари орқали аёнлашаётир. Куни кеча шўро мафкураси шоир-

ёзувчилар зиммасига кўп вазифалар юклаб келган эди. Хусусан, адиблардан пропагандист тарғибот-ташвиқотчилик, жамиятнинг кўзгуси бўлган сиёсатчилик, руҳият инженери, педагог мураббий-муаллимлик, жамоат арбоби сингари бир кўп хусусиятлар тақозо этилар эди. Ана шу ижтимоий буюртмаларни адо этиш мақсадида аксарият адиблар замонасозликка муккасидан кетиб қолди. Карнайчи адабиёт, карнайчи шеърят ана шу заминда юзага келди. Маънавиятни камол топдиришга эмас, қашшоқлаштиришга хизмат қиладиган сиёсатлаштирилган адабиёт кенг палак ёзди. Ва лекин, энг мухими, шоир-ёзувчи аввало санъаткор эканлиги, бадиий сўз заргари, сўз устаси эканлиги унутилган эди. Кейинги пайтда шоирнинг бош маснади, — яъни сўзнинг фусункор соҳиби сифатидаги мавқеи қаддини ростлаяпти. Хусусан, кўнгилларни маърифатли қилиш, кўнгилларни ҳақиқатга йўғириш ва шу тариқа онглари, туйғуларни тарбиялаш, руҳониятларни поклаш, одамни ва жамиятни маънан камол топдири — унинг бош эътиқоди. Сиёсатлаштирилмаган, мафкуралашмаган бадиий тафаккур ўзининг азалий ва абадий ўзанларига қайтди. Майин ҳузурбахш шабадаси руҳиятларга, онг шуурларга ёқимли, жонбахш эпкинлар олиб кира бошлади.

Истеъодларнинг санъаткорлиги — бу башарий қадриятга, умумбашарий маданиятга даҳлдор илоҳий ҳодиса. У қўл билан ушланадиган, кўз билан кўриладиган ойболтаю белкурак эмас. У шууримизга тафаккур ёғдуларини олиб кирувчи, туйғуларимизни тарбияловчи, кўнгил маърифати, маънавият ҳикмати.

Булоқлар ўзлигини намоён этиш учун ер юзига чиқиш йўллари излагани ва топгани сингари катта истеъодлар изланишларида салоҳиятнинг рангин қирралари ўз шакллари билан зоҳир бўларкан. Шу ўринда устоз навоийшунос Абдул-Қодир Ҳайитметов изланишлари ибратлидир. "Мулоқот", "Гулистон" журналларида, "Маърифат", "Маҳалла" газеталарида эълон қилинган асарлари катта истеъоднинг учқунлари дейишга асос беради. "Ёр келса", "Вольтернинг сўнги онлари", "Кўшиқ", "Адиб ва шоир", "Ой юзингни қуёш деб", "Навоий", "Кутиш", "Эй ошиқ дил", "Қалдирғоч қанотидек",

"Шукрим", "Сенга айтар сўзларим" сингари ўнлаб бадий баркамол шеърлари нафақат бугунги китобхоннинг, яна келгуси авлодларнинг ҳам кўнглига ёруғлик олиб киради.

*Сенга айтар сўзларим айтилмасдан ётарлар,
Айтолмаган сўзларим томоғимга ботарлар.
Агар сен оқил эсанг, ўзингни Ой деб билсанг,
Не маломат тошларин сенга қараб отарлар?
Бахтинг юлдузи кулган. Кўнглинг яна не тилар?
Икки кўзинг не учун бир-бирини сотарлар?
Нақшбанд ҳазратлари ит оёғин ўпибди,
Денту: "Вафо бобида улар биздан ўтарлар"...*

"Кўшиқ" шеърда эса, "куйлариингни ботиб мавжига, яшаш учун оламан илҳом", дейди шоир.

*Гоҳ метинман, гоҳ пўлату шеърга бордир ғайратим,
Лек кўнгил нозиклигида гулни бир япроғиман,-*

дейди шоир "Шукрим" шеърда. Чинакам гўзал шеърнинг бадий салоҳиятини ҳис этиш мумкин. Хусусан, онг шуурларга олиб кирган оҳарли ҳикматидан, уйғотган туйғулар тароватидан адоқсиз завқ туйилади. Устоз Абдул-Қодир шеърларида инсон шаъни, инсон қадри улуғланади. Яшаш бахти, завқи ва ҳаёт неъмاتي, тириклик нашъу намоси ғанимати куйланади. Ҳаёт завқи-суруридан баҳрамандлик ҳисси кучли. Яъни, бизни яшашга, бир бурда умрнинг маъносини туйишга ундайди. Шоир ана шу эстетик кредосини амалга оширишда туйғу-кечинмалар тарбиясига алоҳида урғу беради. Хотиранинг кечинмалар, туйғулар шаклидаги манзараларини, ибратли ҳолатларини суратлантириш Абдул-Қодир услубининг индивидуаллигини таъминлайди. Ҳар бир истеъдод ўзининг маънавий тажрибасига таянади. Улар хоҳ шеърми, хоҳ ҳикоя ёки саҳна асарими, қай шаклда бўлмасин, моҳиятан ана шу руҳоний-интеллектуал жамғарма меваларидир. Бу нарса тириклик бадалида кўрган-билган, эшитган шахсий ҳаётий тажрибалари билан баробар, энг муҳими, муттасил кечган маънавий меҳнати, руҳоний изланишлари асосида шаклланар экан.

Абдул-Қодир шеърларидан кечинмалар асосига қурилган ибратли фикр, халқона ҳикмат балқиб туради. Шоир шеърларида юракка қувват берадиган туйғулар, ақлни пешлайдиган мушоҳада-ўйлар кучли. Улар синиқишни эмас, жоннинг соғломлигини, руҳоний роҳат-фароғатни таъминлашга хизмат қиладиган туйғулар тажрибасидир. Абдул-Қодир шеърлари даврнинг, авлоднинг овози бўлишга даъво қилмайди, минбарларга ошиқмайди, бақириб-чақирмайди. Зўриқишни, кучанишни ёмон кўради. Энг муҳими, улар ниҳоятда кўнгилчан. Кўнгилларни овлашга, кўнгилларга малҳам бўлишга қаратилган мунис шеър намуналаридир. Ҳаётсеварлик, ҳаётга ошифталик Абдул-Қодир шеърларининг устивор йўналиши-ни белгилайди.

Ушбу йўналишда Улуғбек Ҳамдамнинг "Тангрига элтувчи исён" шеърлар китоби, ва умуман насрдаги, бадий таржимачиликдаги изланишлари, адабий жараён психологиясига доир адабий-танқидий мақолалари катта ҳурмат уйғотади. Бу – серқирра истеъдоднинг намоён бўлиш шакллари. Эътиборлиси, устоз Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Асқад Мухтор сингари серқирра истеъдод теран бадий ғояларини шакллантириш жараёнида. "Мен ўз боғимни яратмоқчиман, ва унда ўсади Худо хоҳласа, Қувончгул, Қайғугул", дейди шоир. Шу маънода тиниқ психологик ҳолатларнинг ҳам кайфият уйғутувчи, ҳам фикр-маъно берувчи манзараларини деталларга сингдиришдек ўта нозик тасвир ва талқин йўсини, ижодий манераси, ўзига хос идрок ва ифода тарзи ўқувчини қувонтиради. Бу борада, теша тегмаган, оҳори тўкилмаган образлар устидаги заҳматлари, хусусан

*Соғинчдан юрагим кўзимга келди,
Айланиб жоним ҳам оғзимга келди.
Сен қайда юросан, маконинг қайда?
Йўқлигинг қиличдир, борлигим кунда,
Борлигим унда...*

сингари оригинал образлилик кўнгил шеъриятининг дилбар намуналарини яратишга катта умид, ишонч уйғотади.

Энди дostonчиликдаги изланишлар ҳақида. Эпик жанрда Олимжон Холдорнинг "Ой тутилган кечалар" шеърӣ мусиқали драмасида Чўлпон образини яратишга, Саъдулла Ҳакимнинг "Олис юлдуз" тарихий дostonи эрамиздан олдинги IV-III асрларда Эрон-Турон ўртасида кечган урушларга бағишланган. Эрон шоҳи Кайхусрав, Массаетлар маликаси Тўмарис, Ўғли Сипарангез образларини чизишга, Илҳом Аҳрорнинг "Дийдор зиндонӣ" драматик асарида Аҳмад Дониш ва Садриддин Айний бадий сиймоларини яратишга мойиллик бор. Турсун Алининг "Учинчи хона" драматик дostonи талабалар ҳаётидан олиб ёзилган.

Бадиият тарихида дostonчиликда эришилган самаралар алоҳида ахамиятга эга. Улар олис сафарга чиққан оғир қарвоннинг бошидан кечирган воқе-ҳодисалари, мушоҳадалари шаклида ифодаланган тафаккур қаймоғи, хотиралар салмоғидир. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асаридан бошлаб Алишер Навоӣ дostonларигача, XX аср бадий тажрибасига мурожаат этадиган бўлсак, Фитратнинг "Шайтоннинг тангрига исёни" драматик дostonидан Абдулла Ориповнинг "Соҳибқирон" шеърӣ драмасигача бўлган кўркем асарлар халқимиз маънавий маданиятининг бадий кўзгулари, дегинг келади.

Ўтган йилги дostonлар ҳам ижтимоӣ, маънавий-ахлоқий масалаларга бадий жавоб излаши, кўнгил деб аталган бекарон мамлакатда кечаётган сир-синаотларни эпик йўсинда тадқиқ этишга қаратилган сай-ҳаракатлари билан эътиборли. Ҳаёт ва ўлим, шахс ва жамият, садоқат ва ҳиёнат сингари азалий ва абадий муаммолар хусусида баҳс юритишга мойиллик бор. Маълумки, "дунё" тушунчасининг моҳиятини табиат, жамият ва инсон ташкил қилади. Ҳаёт ҳақиқатларини инсоний тақдирлар орқали кўрсатишга мойиллик ортди.

Турсун Алининг "Учинчи хона" драматик дostonи севгига садоқат, дўстга ҳиёнат масаласига бағишланган. Бунинг учун студентлар ҳаётини мавзу қилиб олган. Шоир мавзуну яхши танлаган, маслани ҳам яхши белгилаган. Фақат бадий ечимӣ ўқувчини қаноатлантирмайди. Бунинг боиси нимада?

Ахир, Т.Али ўзининг сеvimли китоби сарлавҳасида айтганидек, туйғулар рангини, кечинмалар маъносини бадий тадқиқ этипти-ку. Ният ҳайри-ку!

Маълумки, шоирни шоир қилган нарса образли тафаккур маданияти. Образларга таянган, образларга асосланган фикрлаш малакаси шеърнинг бадий баркамоллигини белгиловчи қон ва жон. Шу боисдан ҳам поэтик образнинг мавқеи баланд. Асар бадииятини белгиловчи бош омил. Поэтик нутқ образли бўлганлиги учун ҳам у, аввало, эстетик туйғу уйғотилади, бадий завқ беради. Уни бирийўла кўриш, эшитиш, тасаввур қилиш мумкин. Ҳиссий идрокимизда ғалаёнлар уйғотишига кўра онгимизда, шууримизда серқатлам маънолар тизимини ҳосил қилади.

Аксар шоирлар мунаққидлардан икки хил йўсинда дашном эшитиб келишади. Хусусан, "шеърингизда янги гап йўқ, эски ҳаммом, эски тоғора" дейишса, иккинчи хил танқидчилар "шеърингиз жўн, жудаям муаллақ, ҳаётдан узоқ" дейишади. Хўп, эски гапни қўлтиқлаб юрмаслик учун, эски гаплардан янги маънолар ўқиш ва уқиш учун, образлари тезда эскириб, "жўн", "тумтароқ", "одамдан йироқ" бўлиб қолмаслиги учун шоир аҳли бошини қайси кўчага уриши керак? Бу тахлит саволларга биргина Турсун Али эмас, кўплаб шоирлар аввал ҳам жавоб излаган, ҳозир ҳам, келгусида ҳам жавоб излашади. Сабаби, Шарқ шеърляти, хусусан, ўзбек поэтик маданияти ниҳоятда серқатлам маъноларни ифодаловчи образларнинг тимсолли, рамзли моҳияти билан назарқарда.

Турсун Али асарига рамзли маъно бағишлаш учун асар қаҳрамонларини биринчи, иккинчи талаба қиз, биринчи, иккинчи, учинчи ва ҳ.к. толиб, деб белгилайди. Таъкидлаш жоизки, шоир: бу дунёда инсон бўлиб яшаш ниҳоятда оғир, деган ғоят муҳим гапни студентларнинг ўзаро муносабатлари орқали ақс эттиришга интилади. Лекин гўзал бадий ғоя ушалмаган, амалга ошмаган. Асар талабаларнинг даҳанаки олишувига, чойхона гаплар йиғиндисига айланиб қолган. Хусусан, биринчи талаба қиз билан биринчи толиб (шоир йигит) бир-бирини севади. Энди, ик-

кинчи, учинчи, тўртинчи толиб йигитлар биринчи толибни хуш кўрмаганлиги учун муҳаббатларини ҳам менсимайди, оёқ ости қилмоқчи бўладилар. Шоир бу йигитларни маънан қашшоқ, худбин, ахлоқий жиҳатдан нопок бандалар сифатида кўрсатмоқчи бўлади. Лекин бу нияти ҳам палағда қолган. Ахлоқий тубанликнинг асослари кўринмайди, очилмайди. Улар нега маънан қашшоқ, деган саволга жавоб йўқ. Ахир, ҳар уч талаба ҳам ноқис туғилмаган-ку! Уларни атроф-муҳит, жамият шу тахлит шакллантирган-ку! Қолаверса, улар ўз хатти-ҳаракатларини на маъқул, на номаъқул, дея баҳолашдан йироқ. Энг таажжубланарлиси, улар фикрламайди. Муаллифнинг хоҳиш-истаги улар иродасини бошқаради. Илми толиблар характер хусусиятларини намоён этишдан кўра муаллифнинг йўриғига йўргалаётгандек таассурот қолдиради.

Хўш, нега шундай? Назаримда, асарда студентлар навқирон туйғуларининг бадиий таҳлилидан кўра, кечинмаларнинг ранглари ва маъноларини суратлантиришдан кўра ўзаро муносабатлари хархашаси билан ўралашиб, чекланиб қолган. Сатрлар хабар беришдан бўлак вазифа ўтамайди.

Чунончи, биринчи толиб билан талаба ўртасида шундай суҳбат кечади:

*...Шу одамлар билан мана шу йўлдан
Наҳотки адашмай борамиз бизлар,
Йигирма биринчи асрга.*

Қанақа одамлар, қайси йўл? Ўқувчига мавҳум бўлиб қолаверади. Иккинчи, учинчи, тўртинчи толиблар ўртасидаги суҳбатдан:

*Шу домлаларга ҳам ҳайронман ўзи.
Баъзи бировлари бирам таъмагир,
Ҳатто нафақага (?) олайтирар кўз...
-Домлалар-ку майли, маошлари кам,
Тоғам айтиб турар-"олар" "катталар".*

Бу хил томдан тараша тушгандек психологик жихатдан асосланмаган мулоҳазалар чойхона гапларни эслатади.

Биринчи толиба қиз Чўлпон шеъриятидан беҳабарлигидан ёзғириб, қуйидагича кўз ёши тўкади.

*Мен нечун Чўлпонни билмай ўсганман?
Надомат бағримни нимталар энди.
Мени бу қийноқлар энди қиймалар.
Ҳей, ёлғончи мактаб, эй, муаллимлар
Асл шеъриятни яшириб бўлмас...*

Маълумки, Чўлпон шеъриятини мактаб ҳам, муаллимлар ҳам эмас, коммунистик мафкура таъқиқлаб келган эди. Мактабни ёлғончиликда, муаллимларни эса асл шеъриятни яшириб келганликда айблаш, ҳақиқатни бузиб, нотўғри талқин қилишдан бўлак нарса эмас.

Биринчи толиб билан биринчи толиба ўртасида яна қуйидагича суҳбат кечади:

*Рости шеърингизда руҳингиз синиқ.
Фақат тушкун, негадир кураш йўқ унда...
Менимча, чин шоир қисмати шуки,
Ҳар қандай дамда ҳам курашмоғи шарт.
-Ҳа, шоир қисмати курашмоқ фақат.*

Шоир кимга қарши, нимага қарши курашади? Ким билан курашади? Шеър биланми? Ўзи билан ўзими? Давр биланми, жамият биланми, ҳукмрон мафкуралар биланми? Ма-вҳумлигича қолаётир. Кураш ҳақидаги тасаввур-тушунчалар қоронғи мисралар саржини дейиш мумкин.

Энди, учинчи толибнинг тўртинчи толиб ҳақидаги тавсифи-характеристикасига эътибор беринг.

*Агар кўнглин олсанг мана буни сен,
Орзу ҳаловатинг ушатгай албат.
Ҳатто бир кечада, у маъсумани
Қўйнингга солишинг муқаррар, тайин.*

*Кўп гувоҳ бўлганман, кўрганман аниқ,
Ўзини "юлдуз" деб юрган қизларни
Неча-нечтасини домлаларга у
Гул каби улашиб юборганини.*

Бунақа бетийиқ мулоҳаза-муҳокамаларга ўқувчи ишонмайди. Сабаби, воқеа-ҳодисаларнинг бадий талқинидан табиий равишда сизиб чиқмаяпти. Аксинча, психологик асосланмагани боис жазирама ёз чилласида ёққан қорни эслатади. Яна улар ўқувчида бир қатор саволлар туғдиради. Хусусан, олий ўқув юрти кўнгил очар уйларга айланиб қолди-ми? Талаба қизлар ўзини бозорга солган дўндиқчаларми; домлалар ўз талабаларининг иффатига кўз олайтирган хотин-бозларми, тўртинчи толиб эса икки ўртадаги қўшмачими, деган саволлар пайдо бўлиши, шубҳасиз. Негаки, бадий мантиқсизлик шуни тақозо этаётир. Сабаби, шоир асарга бадий таҳлил йўлини эмас, ахборот бериш усулини танлаганлигида. Шунинг учун ҳам асар ўқувчида қониқиш уйғотмайди. Шоирнинг вазифаси эса асарга олиб кирилган ҳаётнинг у ёки бу воқелигига ўқувчини ишонтира билишида. Бунинг учун дostonга хос бадий ният, эпик маъно ва миқёс керак. Т. Али достонида эса ниятдан бўлак ҳеч нарса йўқ. Шунинг учун асар узиқ-юлиқ, пойма-пой, олди-қочди гаплар йиғиндисида айланиб қолган.

Саъдулла Ҳакимнинг "Олис юлдуз" достони тарихий мавзуда. Хусусан, Эрон шоҳи Кайхусравнинг Туронзаминга тажовузкор юришлари ва Массagetлар маликаси Тўмариснинг она тупроғини босқинчилардан ҳимоя қилиши, юрт ва миллат эркини сақлаб қолиш йўлидаги курашлари тарихига бағишланган.

Маълумки, Саъдулла Ҳаким лирик шеърларидаги бадий умумлашма-хулосаларда фалсафий муҳокамаларга интилади. Ҳаёт ҳақида, инсоний тақдирлар, маънавий-ахлоқий қадриятлар тўғрисида фалсафий йўсинда фикрлашга, мушоҳадалар юритишга мойил. Эпик асарда ҳам ижодий принциpga содиқ қолган. Тарихий воқелик асосида шахс ва салтанат, она ва ўғил меҳри-садоқати, Ватан эрки ва фарзандлар бурчи-масъулияти ҳақида ибрат йўсинда мулоҳаза-муҳокамалар

юритади. Айниқса, табиат тасвирида лирик бўёқлар, кечинмалар қуйилиб келади. Шоирнинг табиат рангларини гоёт нозик ҳис этишлиги бўртиб намоён бўлган.

Ва лекин, мозийга оид асарнинг бош хусусияти бўлган тарих туйғуси етишмайди. Хусусан, агар Тўмарис, Кайхусрав, Тўмариснинг ўғли Сипарангез тарихий шахслар номлари ўзгартириб қўйилса, макон ва замон нуқтаи назаридан кўп ҳам ютқазилмайди. Воқелик эрамиздан аввалги асрларда эмас, қилич билан савалашиб юрилган исталган асрда кечаётгандек таассурот қолдираверади. Негаки, қаҳрамонлар фикрлаш тарзига кўра олис ўтмишда яшаб, курашиб ўтган, енгган ва енгилган одамларга эмас, XX аср одамларига ўхшаб мулоҳаза-муҳокамалар юритади. Этнографик ҳаёт-турмуш тарзига кўра, тарихий муҳит-шароит нуқтаи назаридан ўқувчига ҳеч қандай янгилик бермайди.

Кейин, агар дoston насрий йўлда қоғозга терилгудек бўлса, Кайхусравнинг Тўмарисга уйланиш орқали бойликларига эга чиқиш тўғрисидаги маккор нияти, Сипарангезнинг жанг майдонида эмас, макр-ҳийла билан асир олиниши, ўлдирилиши, ва ниҳоят, Тўмарис Кайхусравнинг барча шартларини рад этиб, жангга кириши, ғалаба қозониши хусусидаги тарихий маълумотлардан воқиф топамиз. Демак, шоир тарихий факт-маълумотларни янги талқин маънолари билан бойитмаган. Шунинг учунмикан, қаҳрамонлар ёрқин индивидуал характер хусусиятларига эга бўлган тақдирлар сифатида кўзга ташланмайди.

Маълумки, холис тасвир маданияти шоирнинг бадиий маҳоратини белгиловчи асосий хусусиятлардан бири. Хусусан, воқеа-ҳодисаларни тавсифламай, унинг объектив бадиий тасвирига эришиш, қаҳрамонлар руҳиятини, психологик кечинмаларини туйғулар талқини орқали гавдалантириш, ҳаёт ҳақиқатини кўрсатиш асосий белгиларидан бири. Шоир маънавий қадриятларнинг қаҳрамонлар тақдиридаги кечинмалар талқинини суратлантиришдан кўра воқеликни шархлашга, тавсифлашга берилиб кетган.

Умуман, ўтган йилги дostonчилигимизда эпик қамров, эпик тасвир ва талқин маданиятининг устивор унсурлари бўлган тафақур теранлиги, таҳайюл кенглиги етишмайди.

Шу ўринда истеъдод масъулияти, истеъдодлар ҳурмати масаласи кўндаланг бўляпти. Сир эмас, ҳозир китоб дўконларида қочган-қувган, отган-ўлдирган саргузашт адабиёти, ришват-секс асарлари саржин-саржин. Ва аксар китобхон ёшлар ана шу хил асарларни қўлма-қўл ўқишяпти. Шундай бир шароитда 3-5 минг нусхадаги чинакам бадииятнинг, гўзал шеърият намуналарининг харидори кам. Асл поэзия мухлислари эса бармоқ билан санарлик. Ҳозир, иқтисодий шароит билан боғлиқ бўлса керак, китобхонлик, шеърхонлик маданияти тубдан пасайиб кетди. Шундай нозик бир ҳолатда китобхонлар савиясини, даврнинг бадиий дидини, жамиятнинг эстетик савиясини кўтариш учун эса чинакам истеъдодлар масъул.

СЎЗ – БАМИСОЛИ ОЛОВ

Ҳикоя қилишларича, қадимда ўлкамизда рангрў деб аталган муаттар бир гул ўсар экан. У одамларнинг кўнглидаги ниятини нафас олишидан сеза олар экан. Агар бадният, ичи қора одам хушбўй рангрўга юзини олиб келса, унинг нафасидан яшнаб турган барглари шу заҳоти сўлиб қоларкан. Фейли бузуқлигини, фикри фосиқлигини пайқагач, қовжираб тўкилиб кетаркан. Келгуси баҳоргача қайта очилмас экан. Рангрўнинг гаройиблиги яна шундаки, покдомон одамнинг нафасидан эса тугилиб турган ғунчалари ҳам очилиб кетаркан, анвойи бўйини тарата бошларкан.

Сўзнинг ҳам шеър таркибидаги, поэтик образ яратишдаги ўрни ва аҳамияти шунга монанд. Мустақил нуқтаи назари аниқ, фикри лўнда ва яхлит бўлган шоир шеърларида сўзлар гулгул очилиб яшнаб кетади. Тўлиқ мағзи билан шеърнинг бадиий камолини белгилайди. Яна шундай шеърлар ҳам борки, гўё сўзлар бўйнидан боғлаб қўйилгандек мўлтираб жовдирайди, сатрлар орасидан қочиб чиқиб кетгудек бегонасираб турди. Бу хилдаги шеърларни ўқиганда шоирга нисбатан эътибор аста-секин сўна бошлайди. Шу хилдаги фикрсиз, маъносиз, қашшоқ шеърлар кўпайиб кетса, ўша шоирга нисбатан ўқувчининг меҳри бутунлай йўқолади. Афсуски, кейинги пайтда шеъриятимизда сўзнинг қадрини пасайтириш, сўзга масъулият ҳиссининг сусайиши ҳоллари кучайди.

Кейинги пайтда китобийлик, тақлидчилик қанчалик томир отган бўлса, сохта эмоционаллик ҳам шунчалик кенг палак ёзди. Кўп сўзлик, баёнчилик сингари иллатлар турфа шаклларда кўринаётир. Хусусан, шоир Саъдулла Ҳаким саккизлигини олиб кўрайлик.

*Туёқ излари ёмғир сувига тўлди,
Ўтлоққа тўжилди ой синиқлари.
Толғин тонгга қадар давомли бўлди
Айғиру биянинг хуш қилиқлари.
Ҳаво-севилган қиз лабидек ширин,
Ҳаловат борлиққа ёйилди соқит.*

*Бостирма ёнида юлқиб занжирин
Тун бўйи улиб чиқди бақувват бир ит...*

Дастлабки икки сатрда кўримли ва сезимли манзара бор. У ўқувчида илиқ кайфият уйғотади. Лекин қолган сатрлар мавҳумликдан иборат. Чунончи, тонггача давом этган айғиру биянинг хуш қилиқлари орқали шоир нимани назарда тутяпти? Ўтлоққа тўкилган ой синиқлари билан унинг қандай алоқаси бор? Тушуниш қийин. Ана шу ҳолатдан бошлаб бир-бирига боғланмаган, мантиқан асосланмаган деталлар қалашиб кетади. Тун бўйи бостирма тагида улиб чиққан ит билан борлиққа ёйилаган ҳаловат ўртасида қандай яқинлик бўлиши мумкин? Қолаверса, ит бақувватми ёки нимжонми, нима аҳамияти бор. Ит туни бўйи акиллаб сокит ҳаловатни бузди, демоқчими? Ахир, шу гапни шеърга солиб ўтириш шартми? Шоир шу тасвир орқали қандай янги гап айтмоқчи? Зеро, ҳар бир шеър шоирнинг ҳеч ким айтмаган янги бадий-фалсафий фикрини ифодалашига кўра қадрли. Саъдулла Ҳаким саккизлигида эса тун билан тонг туташган лаҳза — саҳаррез манзарасини чизишда бўёқлар аниқлиги, ҳислар равшанлиги етишмайди. Бунинг боиси ана шу лавҳага синдирилажак маънонинг тиниқ эмаслигидир. Бир-бирига боғланмаган деталлар эса сунъий эмоционалликни, зўрма-зўракиликни, фикрий кучанишни юзага келтиряпти. Зотан, манзара ҳам фикрлайди. Ранглар куйлайди, бўёқлардан туйғулар нафаси эшитилади.

Саъдулла Ҳакимнинг "Гул иси анқиган саҳар палласи" шеърида яна ўзгача камчиликни кўрамиз. Шеър лирик қаҳрамоннинг ўғлига қаратилган меҳрли сатрлар билан бошланади.

*Гул иси анқиган саҳар палласи
Тошкентда туғилдинг баҳор фаслида.
Меҳру муҳаббатнинг ширин меваси —
Сен ҳам бир шаҳарсан, ўғлим, аслида.*

Кейинги мисраларда эса жумбоқнамо ишоралар мавҳумликни вужудга келтиряпти.

*Шаҳарга интилар ҳар орзули қалб,
Гоҳида ўтган ҳам, қайтган ҳам тегар.
Имон тор хонада қисиниб яшаб,
Иғво имтиёзга бўлмасин эга.*

Қизиқ, ўтган-кетганларнинг оёғи шаҳарга тегиб ўтади, дейилмоқчими? Барибир, маъно ойдинлашаётгани йўқ. Имон ва иғво тушунчалари орқали шоир нимани назарда тутаяпти, англаш қийин.

*Ўпкани ҳар лаҳза эъзоз эт, лекин
Юрак бўлсин Қизил майдонинг ҳамон.*

Имон билан иғво шахснинг интеллектуал савияси билан боғлиқ зуҳур топадиган маънавий тушунчалар. Уларнинг ўпкага нима дахли бор? Ёки тоза муҳитдан нафас олгин, ифлос ҳаводан ўзингни йироқ тут, демоқчими? У ҳам, бу ҳам эмас. Шеър – ребусга айланиб қолган. Шеърдан яхлит бир маъно уқиш қийин. Шу боисдан ҳам поэтик деталларнинг бири боғдан бўлса, иккинчиси тоғдан. Бир-бирига боғланмаяпти. Лирик қаҳрамон ўпкангни ҳар лаҳза иззат, ҳурмат қил, унга эҳтиром кўрсат, дер экан, шу билан нимага ишора қиляпти? Одатда шахсга нисбатан эътибор кўрсатилади. Ўпкани эъзозлаш эса ҳеч қандай рамзли маъно ташимаяпти, мужмал тасаввур уйғотяпти, холос. Бу хилдаги ребуснамолик бадиий ниятнинг маромига етмаганлиги оқибатидир. Сувнинг қайнаши юз даражали ҳарорат талаб қилгани сингари шеърнинг туғилиши учун ҳам маънавий-интеллектуал жамғармадан ташқари ҳаётий эҳтиёж, зарурат ҳам шарт экан.

Юқоридаги шеърлар руҳоний эҳтиёж билан туғилган эмас. Акс ҳолда оқ қоғозни қора қилиб турмасди. Олов бўлиб ловлов ёнган, сатрлардан отилиб чиқиб нурдек порларди. Одамларнинг турмушига, қалбига сингиб кетарди. Шоир Саъдулла Ҳакимнинг айрим шеърларида адабиётдаги мавжуд фикрларни турли шаклларда такрорлашдек камчилик ҳам кўзга ташланади. Унинг "Йил айланиб, замон саҳнида" шеърда

шу хил камчилик бор. Ўз нуқтаи назарини билдиришдан кўра мавжуд бадий-эстетик ғояларни такрорлашдек тақлидчилик кўзга ташланади.

*Йил айланиб замон саҳнида
Шоҳ Хусайн ўйнатганда от,
Навоийни назм кўкига
Қуёш қилиб кўтарди Ҳирот.*

мисралари Абдулла Ориповнинг "Алишер" шеъридаги машҳур мисраларни ёдимизга солади.

*Бойқаро ирғишлаб истак отида
Жаҳонга боққанда мисли бола шер —
Ҳирот дарвозасин бир қанотида
Шеърий лашкарини тизган Алишер.*

Шу хилдаги тақлидчилик на боши ва на охири бор ребуснамо мавҳумлик беш-ўнта бўлганда "шоирларимизнинг бадий тажрибалари-да", дея унчалик ташвиш чекмаслик мумкин эди. Афсуски, бу ҳол бадий-эстетик тафаккур тараққиётига раҳна солувчи жиддий иллатга айланиб бормоқда. Ўртамиёна қаламкашлар, ҳатто назмбоз косибларнинг (Абдулла Орипов) "баракали" машҳуларига хаддан ташқари кенг минбар бериб юборилмаяптими? Газета ва журналлар, радио ва телевидение тақлидчилик, фикрсизлик, ўртамиёначилик қусурларининг кенг ёйилишига имкониятлар яратмаяптими? Тўғри, бизга хилма-хил шоирлар керак. Лекин, бу — адабиётни баёнчилик, тавсифийлик ва ҳайбаракаллачилик ботқоғига ботириш, бадий тафаккур савиясини пасайтириш, китобхон дидини ўтмаслаштириш дегани эмас-да.

Яна Саъдулла Ҳакимнинг "Мўъжиза" шеърини олайлик. Унда айтилишича, тоғлик уч оға-ини ҳайвонот боғига келишади. Қоплон, шер, ҳинд ғози, алқор ва бошқа ҳайвонларни илк бор мўъжижага дуч келгандек ҳайратга тушиб томоша қилишади. Шу даражада анқайиб қолишадик, оқибатда кийик билан бузоқнинг ҳам фарқига боришмайди. "Бузоқда

қайрилма шох нима қилар, кийик нималигин билишмас на-
ҳот?" дея атрофдагилар масҳарабоз маймун бир четда қолиб
оға-иниларни кузатишга тушади. Маълум бўлишича, "бу тур-
фа жониворлар аро фақат таниш экан уларга эшак". Шоир
шундай хулоса чиқаради:

*Ҳа, ҳар қачон ҳақдир ҳаёт қонуни,
Мудом мўъжизага қизиқиш катта.
Аҳмад, Али, Омон — уч оға-ини
Дайвонот боғини кезар ҳайратда.*

Шеър аввало сунъий эмоционаллик асосига қурилганли-
ги шундоққина кўзга ташланиб турибди. Сабаби, тоғлик ака-
укалар эшакдан бошқа жондорнинг фарқига бормаслиги ўқув-
чида ишончдан кўра таажжуб уйғотади. Майли, ҳаётда шун-
дай бўлиши ҳам мумкиндир, дейлик. Лекин шеърда ана шу
фикрнинг психологик асослари йўқ. Шу боисдан ҳам шоир
ҳаёт ҳодисаларини эмас, шеър ўқиб шеър ёзган, деган хуло-
сага келади ўқувчи. Негаки, шеърда шоирнинг айтадиган тай-
инли гапи бўртиб турмайди. Шу боисдан ҳам шеър А. Ори-
повнинг "Ҳайвонот боғида" тўртлигига тақлидан ёзилгандек
таассурот қолдиради.

Бу хилдаги изланишлар шеърятимизда китобийликнинг
кучайганидан, тақлидчиликнинг кенг томир ёйиб бораётган-
нидан далолат беради. Бу нарса баёнчилик, кўп сўзлик син-
гари қусурларнинг урчишига олиб келмоқда. Саъдулла Ҳақим-
нинг "Бир васият қолди отамдан" сатрлари билан бошлана-
диган шеърига мурожаат қилайлик. Лирик қаҳрамон таним-
да жон бор экан, қўлимдан келганча халқим учун хизмат
қилишга шайман, дейди.

*Изҳор этинг азиз одамлар,
Менга қандай хизматингиз бор?
Оғирингиз қилай деб енгил,
Майли, бўлсин қўлларим қадоқ.
Юрагимда гувиллар денгиз,
Ташласангиз миннатдор нигоҳ.*

*Фоний дунё мулкини нетай,
Менга сизни шод кўрмоқ ҳавас.*

Лирик қаҳрамоннинг халқ юмушларига ҳозирлиги – яхши ният. Лекин, ёлғиз яхши ниятнинг ўзи шеърга жозиба бера олмас экан. Сабаби, халққа хизмат қилиш ҳар бир кишининг фуқаролик бурчи. Бу ўринда шеър қуруқ таъкидга, ҳайқирикқа, оддий ахборотга айланиб қоляпти. Ваҳоланки, Ватанни севишимиз эмас, қандай севишимиз ўқувчи учун қизиқарлидир (Михаил Светлов). Шу маънода Саъдулла Ҳакимнинг лирик қаҳрамони халққа қандай хизмат қилаётганлигини айтса, янгилик бўлиши ва ўқувчи эътиборини тортиши мумкин эди.

Шу ўринда улкан итальян рассоми Ренато Гуттузонинг бир фикрини эслаш жоиз. Хусусан, Р. Гуттузодан "Сурат чизиш Сизга қийинчилик туғдирмайдими", деб сўрашганда, у: "Назаримда сурат чизиш унчалик қийин эмас, энг мушқули фикрлашдир", деб жавоб берган экан. Мабодо, шоирларга "Шеър ёзиш Сизга қийинчилик туғдирмайдими", дея мурожаат қиладиган бўлсак, улар: "Шеър ёзиш унчалик қийин эмас, энг оғири – ҳар бир шеърда янгича фикрлашдир", деб жавоб беришса керак.

Дарҳақиқат, бадий ижодни мустақил фикрлай олишдек ноёб иқтидорсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Зеро, ҳаёт воқелигига, турмуш ҳодисаларига мустақил ёндоша билиш ва баҳолай олиш ҳар бир ижодкорнинг шахслик даражасини, санъаткорлик индивидуаллигини белгилайди.

Сўз – бамисоли олов. Оловдан иссиқликни, ёруғликни, чўғни ажратиб бўлмаганидек, сўзнинг ҳиссий ва фикрий таъсир кучини яхлит уйғунликда тасаввур қиламиз. Бадий баркамол шеърларнинг қалбимизни оловдек иситиши, фикримизга ёруғлик олиб кириши боиси шундан. "Аёл киши фарзанд кўрибди, дейишса, сиз албатта, ушбу чақалоқнинг танаси бор эканми ёки юраги бормикан, деб суриштириб ўтирмайсиз. Қачонки у тирик экан, танаси ҳам, юраги ҳам бўлади. Зеро, у ғойибдан келиб қолган бир руҳ эмас" (В.Г.Белинский). Шеърдаги ҳар бир сўз ҳам ана шундай яхлит бир ву-

жудни ташкил этиши, сатрлар бағрида ётсираб, бегонасираб турмаслиги лозим.

Чандон очилган гуллар — бу гунчаларнинг хандон кулгуси эмас, йўқ. Улар илдизларнинг ҳаёт ҳақидаги, ёруғлик ва нур тўғрисидаги, ўткинчи фаслларнинг файзи ва қадри ҳақидаги, боғбон меҳнати ва реза-реза пешона тери тўғрисидаги армонли, тимсолли, рангдор қўшиғидир, аслида. Сўзлар ҳам муайян мазмунни ифодалашда бир унсур, бадий воситагина эмас, балки ижодкорнинг шахсияти ва ҳаётий тажрибасини, маънавий-интеллектуал маданияти ва фалсафий-эстетик қарашларини, тафаккур қудрати ва туйғулар жамғармасини акс эттирувчи бир кўзгу ҳисобланади. Шу боисдан ҳам сўзлар маъно-мундарижасига кўра шоирнинг ижодий индивидуаллигини, ўзига хос бадий дунёсини тайин этиш билан баробар, бадий-эстетик тафаккур камолига қўшган ҳиссасини ҳам белгилаб беради.

Бадий-эстетик баркамол шеърларни шоир юрагида очилган гуллар, дегинг келади. Улар бир умр сўлмайди. Ўзининг ажиб таровати, ҳаётбахш ифори атри билан шоир қалбидан ҳар биримизнинг кўнглимизга кўчиб ўтади. Одамларнинг юрагида илдиз отади. Маънавий ҳаётимизнинг боқий гулига айланади. Маданий ҳаётимизда эса поэтик ҳодиса бўлиб қолади.

Кейинги йиллар адабий жараёндаги қувонарли ҳол — халқ ҳаётидаги янгиланишлар ижтимоий воқеликдаги ўзгаришлар билан уйғунликда акс эттиришга интилишларда кўзга ташланади. Лекин, чинакам санъат асарларини шеърлар уюми орасидан ажратиб олиш қийин бўлиб қолди. Бунинг боиси, назаримизда, образлар қурилишдагина эмас, лирик қаҳрамоннинг фикрлаш тарзига кўра бир-бирига яқин шеърларнинг ниҳоятда кўпайиб кетганлигидадир. Бу ҳол шеърятимизда китобийликнинг кучайганлигидан, тақлидчиликнинг кенг томир ёйиб бораётганлигидан дарак беради. Бу эса, ўз навбатида баёнчилик, деклоративлик сингари қусурларнинг пардозли шаклларда кўпайишига олиб келмоқда.

Бу кемтикликларнинг илдизи қаерда? Назаримизда, аксарият шоирлар ҳаёт ҳодисаларини, воқелик жараёнларини кузатишдан туғилган мушоҳада — кечинмаларни эмас, кито-

блар муголаасидан орттирган ўй-фикрларини шеърга солаётгандек таассурот қолдиради. Шу боисданми, китоб жавонларини тўлдириб бораётган аксар шеърий мажмуалардан кўнглинг тўлмайди, маънан қониқиш ҳиссини туймайсан.

*Истардим, то сўзлар бўлмасин қуруқ,
Бўлмасин жилосиз, ҳиссиз, яланғоч.
Сўз — ахир, илтижо, сўз — ахир, буйруқ,
Истардим минбардан учаркан сўзлар
Қоқиб капалакранг қанотларини,
Мудом юракларда уйғотсин ҳислар,
Уйғотсин қалбларнинг баётларини!..
Агар рангсиз бўлса — айбдор эмас сўз,
Ранг бермоқ юракнинг иши ҳар қачон,*

дейди шоир Сулаймон Раҳмон "Сўзлар қасидаси" шеърида. Дарҳақиқат, у ҳар бир шеърига юрагининг рангларини кўчириш ишқи-иштиёқи билан изланади. Ҳар бир шеърида янги фикр айтишга ҳаракат қилади ("Менга керак янги сўз — фикр"); ёхуд "эски" сўзларга янги маънолар юклашга интилади ("Авайлаб, эъзозлаб янгидан Олиб кирдим шеърга бу Сўзни"). Ҳар бир сўзда қон тупуриб туришини, бу ўзининг юрак томирларидан силқиб ўтган бўлишини жудаям истайди. Қутлуғ ниятларнинг восил бўлиши учун "теша" тегмаган, тахи бузилмаган сўзларни излайди. Сўзга яширин янги-янги мазмунни топиш мақсадида ёнади.

Сулаймон Раҳмон шеърларининг ютуқлари, таъсир кучи тўғрисида анча гапириш мумкин. Лекин ана шу муваффақиятларга соя ташлаб турган бадий етишмовчиликлар хусусида фикрлаш ўринли бўлса керак. Шоирнинг "Туркман чўллари" туркумига кирган "Бу чўлларнинг йўқ ниҳояси" номи икки қисмли шеъри бор. Унда жазирама саҳро қиёфасини кўз ўнгимизда тиниқ намоён этувчи оригинал кузатишлар, рангдор бўёқлар талайгина. Лекин шу билан баробар ўқувчида кўплаб саволлар уйғотувчи мавҳумликлар ҳам йўқ эмас. "Қуёш қумга бош кўяр беҳол, Шафақ-қизнинг лабидек қизил" сатрларидан саҳро оқшоми кўз олдимизга келади. "Қуёш ти-

тар булутлар кўксин, Излар: ё нур, ё юпанч, ё гам..." дейди шоир. Қизиқ, қуёшнинг ўзи нур таратса, нега энди булут бағридан нур излаб қолди? Жавоб тополмаймиз.

*Мен бир калит излайман, калит,
Жарангладиб очай Сукутни.
Калит керак: Қалбни очгали
Ва қалбдаги шеърини шу юртни.*

Шоир инсон қалбидаги мўъжизали шеър ўлкасини кашф этиш орзусида. Фикр шеърятимизда буткул янгилик эмас-да, ўқувчи эътиборини тортган нарса — бу тўртликнинг сўнгги сатри. Бу икки сатрда шоир сўз санъатини янада чуқурроқ эгаллаш масъулиятини ўз зиммасига олаётгандек англашилади. Хусусан, сўз шундай бир мўъжизакор куч-қудратга, сеҳрга эгаки, у қалб қатламларини ёрита олади. Кўнгил дафтаридаги сукутга чўмган мисраларга мусиқий оҳанг ва шиддат ато этади.

Демак, сўзнинг ҳам кўзи бўлади. У нурни, маъноли рангларни, сирли нигоҳни шоирнинг юрагидан олади. Шу ўринда С. Раҳмон шеърятдаги жарангли сукут — образли ҳолатига эътибор қаратсак. Бу хилдаги бир-бирига зид маъноли тушунчалар янги фикрни, айтилмаган гапни ифодалаш учун хизмат қилса, нур устига нур бўларди. С. Раҳмон шеърда у шоирнинг ўзи кашф этган янгилик дея олмаймиз. Негаки, жимжитликнинг жаранглаши каби образли ҳолатлар ифодасининг гўзал намуналарини ҳозирги шеърятимиздан кўплаб кўрсатишимиз мумкин. Чунончи, Асқад Мухторнинг "Мангуликка дахлдор" поэмасида "Жимлик суронлардан кучлироқ янграр". Р. Парфининг "Деразамга урилади қор" шеърдаги "Деразамга урилади қор, Жаранглайди жарангсиз кумуш", мисралари фикримизнинг далили бўла олади. Бу хилдаги поэтик образлар такрори С. Раҳмон шеърларига файз киритмаганидек, умум шеърятимиз лирик қаҳрамони маънавиятини қашшоқлаштиради. Яъни, шоирнинг воқеа-ҳодисаларга муносабати ҳамда уларни эстетик баҳолашдаги тайёр қолипларни вужудга келтиради.

"Театр, кинода, томошаларда", "Синди тилимизнинг оғир кулфлари", "Илтимос, азизим, ўзимизни биз" каби шеърларида ўзгача нуқсон кўзга ташланади. Хусусан, шеърлар саногини кўпайтиришга, ҳар бир сатр салмоғини оширишдан кўра "шиширишга" берилиб кетгандек кўринади.

*Театр, кинода, томошаларда
Гўё мен йўқдайман, санам ёнингда,
Нега мен бўлмайман, санам ёнингда.
Сени қизғонаман томошалардан!..
Кириб кетсанг агар магазинларга
Худди вужудимда узилган жондай,
Қўрқаман йўқотиб қўядигандек...
Сени қизғонаман магазинлардан!*

Лирик қаҳрамон маҳбубасини томошалардан, тақинчоқлардан, магазинлардан, гулзордан қизғонишлигини айтади. Шеърни шу алпозда истаганча давом эттиравериш мумкин. Лирик қаҳрамон кўзига кўринган, хотирасида тикланган (айтайлик, дарахтлар, гиёҳлар, автобуслар, трамвайлар, қўйқўзилар ва ҳ.к.) нарсаларни сатрларга тизиб кетавериши мумкин. Лекин ўқувчи ҳар бир мисрадан муайян мазмунни, шеърдан эса яхлит умумлашма фикрни кутади. С. Раҳмоннинг мазкур шеърида ҳам ғоявий-бадиий хулоса йўқ. 20 сатрдан иборат "Театр, кинода, томошаларда" шеърини хушига келганча чўзиш мумкин. Хажми катталашган сари сатрлари шилдир-шилдир сувга сароблашаверади.

*Гулзор эмас, шоирни кўпроқ,
Куйлатади Ватан ва баҳор.*

Ушбу сатрлар С. Раҳмоннинг "Шоир" шеъридан. У Рауф Парфининг "Шоир" шеъридаги

*Шоирни куйлатган табиат эмас,
Шоирни куйлатган ҳазрати инсон.-*

мисраларига фикр қурилиши жиҳатидан ҳам, оҳангига кўра ҳам яқин. С. Раҳмоннинг юқоридаги "Шоир" шеърида ("Хусни учун Ватанни севмас, Баҳорни ҳам севмас бекорга") яна Абдулла Ориповнинг "Мен нечун севаман Ўзбекистонни" шеъридаги ("Юртим сени фақат бойликларинг-чун Севган фарзанд бўлса, кечирма асло") айрим сатрларни ёдга солувчи мисралар ҳам йўқ эмас. Шунингдек, мазкур сатрларни ҳам бир-бирига солиштириб кўрайлик-а. Абдулла Ориповнинг "Ўзбекистонда куз" шеъридан:

*Олтин...Ўзбекистон тупроғи бу кун,
Бир пари фаслнинг оғушида маст...*

С. Раҳмоннинг "Баҳор" шеъридан:

*Мана, Ўзбекистон қучоғи бу кун,
Мовий бир баҳорга бўлмоқда ошён.*

Ғафур Ғуломнинг "Вақт" шеъридан:

Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди.

С. Раҳмоннинг "Баҳор" шеъридан:

Осмону фалакда кезаркан қуёш.

Абдулла Ориповнинг "Тарбия" шеъридан:

*Жиндеккина феълингизни
Кенгроқ қилинг домлажон.*

С. Раҳмоннинг "Баҳор" шеъридан:

Дўстлар, феълингизни айланг бир оз кенг.

Бу ҳол ўқувчида жиддий ташвиш уйғотади. Биринчидан, наҳотки тақлид ижодкорнинг ёши билан боғлиқ бўлмай қол-

ган бўлса? Иккинчидан, тақлидчилик шеърятимизда касалликка, эпидемияга айланмадими? Учинчидан, шеър-эҳтиёж фарзанди (А. Орипов) деймиз. У маънавий зарурат, маънавий эҳтиёж билан юзага келади, деймиз. Лекин, аксарият шеърлар эрмак учун ёзиладиган бўлиб қолмадими? Кейинги йиллардаги шеър "ёмғири"ни, шеър "саржини" ва ўртамиёналикни, фикрсизликни ана шу омиллар билан изоҳлаш мумкин.

Бу хилдаги эзмалик шоирнинг сўзга, шеърга ва ўз қобилиятига масъулиятсизлигидан бўлак нарса эмас. Маълумки, Добролюбов бадиийликнинг энг муҳим белгилари сифатида доно фикр, чуқур умумлашма, гўзаллик ва эзгулик, олижаноб ниятни алохида таъкидлаб кўрсатади. С. Раҳмон шеърда эса ушбу унсурларнинг биронтасини учратмайсиз.

Кейинги пайтда бадиий бўш шеърларнинг кўпайиб кетаётганлигига сабаб, назаримизда, воқелик кўринишларига, факт ва ҳодисаларга шоир муносабати яққол балқиб турмайди. Энг муҳими, уларда янги бадиий-фалсафий умумлашма-хулосалар кўринмайди. Тўғри, муносабатлар мазмуни ҳар доим ҳар хил бўлади. Шоир воқеликка фаол муносабатини англатаркан, ундан завқ-шавққа тўлиши, инкор қилиши, нафратланиши, қувониши, эътироф ёки эътирози орқали чинакам санъат асарини яратиши мумкин. Ана шу идрок ва ифода мазмуни қанчалик образли бўлиши шоирнинг поэтик маҳоратини, шеърларининг эса бадиий-эстетик салмоғини ҳам белгилайди. Шу жиҳатдан, Барот Бойқобиловнинг "Ўзбекистон фарзандиман", Ошиқ Эркиннинг "Ўзбекистон — ҳур диёр", Абдусаид Кўчимовнинг "Ўзбекистон байроғи", Барот Исроилнинг "Истиқлол шарофати" шеърларини кўздан кечириш мумкин. Улар мустақил Ўзбекистонга, ҳурриятга, мамлакат истиқлоли ва истиқболига бағишланган. Кўринадики, улар ғоят долзарб мавзуда битилган, ҳозиржавоб, замонавий асарлар.

*Осиё бешигида улғайган Ўзбекистон,
Кўркига жило берди меҳнаткаш эл санъати.
Истиқлол ёғдусига йўғрилган Ўзбекистон
Бошини силар мангу аждодлар салтанати.*

Ушбу сатрлар Б. Бойқобиловнинг "Ўзбекистон фарзанди-ман" шеърідан. Энди, О. Эркиннинг "Ўзбекистон – ҳур диёр" шеърининг қуйидаги сатрларига диққатни қаратайлик.

*Мустақиллик ихтиёр қилган диёр – ҳур диёр,
Озод Ўзбекистон бу, эркин диёр, ҳур диёр.
Турфа юртлардан гўзал нурафшон бу диёрга
Фарзанд эканлигимдан бахтиёрман, бахтиёр.*

Ушбу сатрлар жўшқин муносабатни, замондошларимизнинг истиқлол берган ғурур-ифтихор туйғуларини ёритишга қаратилган. Уларда шоирларнинг фаол фуқаролик нуқтаи назари балқиб туради. Лекин бунинг ўзи ҳали шеър дегани эмас экан. Ҳаммаси тўғри – ҳақ гап; ҳеч ким инкор қилмайдиган, халқ таянчи, умиди бўлган ёрқин ҳақиқат. Бироқ истиқлолнинг бадий ифодаси бўш. Ҳар куни ахборот органларида айтилатган маълум хабар мисраларга тизилгандек таассурот қолдиради. Ваҳоланки, шеър – бу кундалик ахборот маълумотларидан, шиор ва чақириқлардан фарқ қилиши лозим. Бу нарса, аввало, ҳаётини фактни, воқеа-ҳодисанинг образли идрок ва ифода қилишдаги оригиналлик билан, ўзига хос мустақил нуқтаи назар билан, ҳеч ким айтмаган янги фикр билан белгиланади. Йўқса, шеър эълон қилингани билан қоғозни қоралаганича қолиб кетмаслиги, одамларнинг кўнглига ёзилиб қолиши лозим. Шундагина шеър бадий-эстетик вазифани беками-кўст адо этган, умрзоқлик касб этган бўлади.

*Бундай ялов қайда бор, бундай ялов бизга ёр,
Уни сарбаланд тутсак бизники нузли диёр.
Она халқим бахтини жаҳонга қилиб ошкор,
Камалакдек товланар истиқлолим маёғи-
Ўзбекистон байроғи, Ўзбекистон байроғи.*

Абусаид Кўчимовнинг "Ўзбекистон байроғи" шеъри ялтироқ, жимжимадор, баландпарвоз сўзлар йиғиндисидан иборат. Истиқлол туфайли бугунги ҳаётимизда кечаётган янги-ланиш нафасини ҳис этмаймиз. Тўмтароқ мисралар ҳаёт билан

ҳамқадам боришга, давр масъулиятини сергак туйишга ожиз. Барот Исроилнинг "Истиқлол шарофати" шеърида ҳам шу тахлит кемтиклар кўзга ташланади.

*Ўзбекистон офтобидек кулиб боққан истиқлол,
Ризвон боғидан Хумодек учиб чиққан истиқлол.
Дилларга эрк нурун сочиб, ёрқин уфққа йўл очиб,
Шер юраклар юрагига оташ ёққан истиқлол.*

Бу сатрлар радио, газета хабарларидан асло фарқ қилмайди. Фақат сўзлар қофияга солинган, мисраларга тизилган, холос. Шоир ҳаммага маълум ҳақиқатни шеърий шаклда қайд этяпти. Шоир, ҳаётимиздаги ўзгаришларни шеърга олиб қирипман, лириканинг мавзу канораларини кенгайтирипман, дейиши мумкин. Тўғри, лирикамиз долзарб, ҳозиржавоб. Бугунги воқеликнинг барча қатламларини қамраб олишга интиляпти. Шу асосда унинг қизиқиш доираси янги ғоялар, мавзулар, муаммолар, тушунчалар билан бойиб бориляпти. Лекин лирикамиз мундарижаси қанчалик кенгайтмасин инсоннинг маънавий-интеллектуал ҳаёти унинг мағзини ташкил қилади. Ижодий "мен"ини тўлақонли намоён этишга эришган қалб нидосигина шеърнинг бадий камоллини белгилайди. Шоир объектив воқеликни кечинмалари ва фикр-мушоҳадалари орқали қанчалик теран, рангин ва тўлақонли акс эттирар экан, шахсияти ҳамда ижодий индивидуаллиги шунчалик тўкин намоён бўлади. Барот Исроилнинг юқоридаги шеърида эса ижодий индивидуаллигини кўрсатувчи оҳори тўкилмаган образ ҳам, фикр ҳам йўқ.

Ҳеч ким ота-онасини ўз хоҳишига қараб танламайди. Фарзанд ота-она меҳрининг, юрагининг очилган гули бўлиб дунёга келади. Бадий баркамол шеър ҳам шоирнинг дилбанди. Улар юриш-туриш, фикрлаш ва сўзлашда мустақиллигини, оригиналлигини намоёиш этса, бировларга тақлид қилмасдан ўзлигини сақлаб қолса, шоирларнинг бахти ҳам шунда.

СЎЗНИНГ ПОЭТИК МАЪНО ЖИЛОЛАРИ

Гуллар ифори атри билан сўзлайди, куйлайди, ранглари қатимига яширинган гўзаллик маъноларини намоён қилади. Шунга монанд, айтиш мумкинки, ҳар бир сўзнинг ҳам бийрон тили бўлади. Ҳар бир сўз замиридаги маънолар орқали ўзлигини ошкор этади.

Сўзлар — йиғлаганида, сўзлар-хандон отиб кулганида, сўзлар-бўзлаганида, сўзлар-оғир сукутга чўмиб, ўйчан ташвишга ботганида қатим-қатимларидаги маънолар кўнглимизга оқиб кирган, ундан акс садо топган бўлади. Сўзлар ана шу аснодан бошлаб, бепарво ва бедард ҳаётни тарқ этади. Биз билан, бизнинг муайян маънолар, йўналишлар, мақсадлар сари интилган умримизга, кунларимизга шерик бўлади. Энди сўзлар биз билан бирга яшай бошлайди. Бизнинг дардимизга, ташвишимизга, қувончимизга айланади.

Абдулла Орипов шеърларида, сўз-бамисоли олов; сатрлари чўғдек ловуллаб туради. Шу боисдан ҳам, шоир шеърларини шунчаки кўз югуртириб ёки лоқайдлик билан ўқиб бўлмайди. Улар турмушдаги, одамлар феъли-атворидаги иллатларни куйдиради. Юракларга ўт қалайди, қалбимизга ҳарорат, шууримизга ёруғлик олиб киради. Шу боисдан ҳам Абдулла Орипов шеърларидаги сўзларнинг мунчалик катта истеъдоди борлигидан ҳайратга чўмамиз. Ваҳоланки, бу нарса шоирнинг сўз масъулиятини гоят теран ҳис қила билиши, оддий сўзлар зиммасига чуқур ижтимоий-фалсафий маъно юклай олиши самарасидир.

Шоир учун сўзнинг қадри нимадан иборат, деб сўралгудек бўлса, А.Орипов: сўз-бу оламгир меҳнатдир, деб жавоб берса керак. Шоирнинг ўзи ҳам, "Мен учун ҳар бир шеър устида ишлаш-гўёки жанг майдонига киргандек гап", -дея эътироф этади.

"Сўз санъатида ҳамма бир-бирига шогирд, лекин ҳар ким ўз йўлидан кетади", -дейди адиб Михаил Пришвин. Ўзбек тилининг рамзларга, тимсолларга бой, теран маъно қирраларини ўз шеърларида акс эттириш йўлидаги заҳматкаш шоирлардан яна бири Рауф Парфидир. У сўзнинг таъмини, хи-

дини, рангини, бўёқларини жудаям нозик ҳис этади. Шу маънода; ҳар бир шеъридан шоирнинг қайноқ, эҳтиросли нафаси шундоққина сезилиб туради. Ҳар бир сўзнинг ортидан унинг ўзи қараб тургандек туюлади. У айтадиган гапи учун сўз танламайди; балки фикрчан кечинмалари ўз маъноси, ўз ифодаси билан туғилади. Р.Парфининг "Ҳар бир сўзим-ошкор жаҳоним", дейиши ҳам шундан.

Р.Парфи шеъриятида сўз-конкрет маъно ташиб келишидан ташқари, инсон шахси ва маънавиятидаги муайян гўзалликни, тимсолли ёки ибратли мазмунни ифода этишига кўра ижтимоий-фалсафий ёхуд бадиий-эстетик аҳамият касб этади. Р.Парфининг сўз устидаги серзаҳмат меҳнати шундан иборатки, у "Оқ бинода қалин ва оқ кўрпаларига ўраниб-чирмашиб, қатор сўриларда" мудраган, пинакка кетган қадимий сўзларни уйқудан уйғотади. Уларни яшашга, фаолиятга сафарбар қилади. Зеро, япон шоири Симадзаки Тосон таъбири билан айтганда, шеърият муттасил янгиланиб туради. Сўзларнинг доимий янгиланиб туриши эса унинг моҳиятини ташкил қилади.

*Кечки кузак кирмоқда, нина санчар изғирин,
Дехқон ҳам ташлаб кетди қадрдон дала-қирин.
Хувиллаб қолди мана гавжум боғлар, боғчалар,
Яшил элларга томон учиб кетди қушчалар...*

А.Ориповнинг "Куз манзараси" шеърида сўзлар куз фаслининг ажиб ва сеҳрли ҳолатини яратишда кечинмалар суратига айланяпти. Энди Р.Парфининг "Саболарда ўйнайди наво" шеъридаги мазкур сатрларга диққатни қаратайлик:

*Кузги боғлар шивирлашар жим,
Кузги боғлар куйчи заъфарон.
Шундай куйлармикан юрагим,
Қўлларингни қўйгил, меҳрибон?..*

Куз фаслининг оний бир ҳолати — лирик қаҳрамоннинг маҳзун кечинмаларга чўмган кайфиятини, психологик ҳола-

тини ифодалашга хизмат қиляпти. Ҳар икки шоирнинг шеъри ўзига хос ва оригинал. Улар куз манзарасининг холис тасвирини, гўзаллигини чизиш билан кифояланмаган. А.Орипов ҳам, Р.Парфи ҳам куз фаслининг маъноли манзарасига ўз нуқтаи назари билан қараётган ва баҳолаётган, психологик ҳолатга мос мазмун англаётган шахс кечинмалари ва туйғулари силсиласини ифодалаяпти.

А.Орипов ҳам, Р.Парфи ҳам ўзига хос оригинал образлар билан фикрлайдиган бетакрор шоир. Ҳар икки шоир шеъриятидаги поэтик образлар ва тимсолларнинг ўзига хослигини улар зиммасидаги маънолар моҳиятидан англаймиз. Шу ўринда, аввало, тимсоллар табиатини очиб берувчи икки белгига тўхталиб ўтиш жоиз кўринади. Хусусан, бу-тимсоллар табиатидаги ботинийлик ва зоҳирийлик аломатларидир. Чунончи, Ф.Фуломнинг "Соғиниш" шеъридаги ўғлини урушга кузатаётган ота-бу азамат Ватан тимсолига айланган; Ҳ.Олимпоннинг "Ўрик гулаганда" шеъридаги баҳор тимсолига айланган ўрик гуллари-булар тимсолнинг зоҳирий кўринишидир. Ўқувчи шеърни ўқиган заҳоти кўз ўнгида, тасаввурида ана шу символик маъно касб этган поэтик белгилар яққол суратланади. Шеърдаги поэтик образлар ҳам у қадар мураккаб эмас; ўқувчининг ақли-шуурини мураккаб ассоциацияларга, пўртанали ўй-фикрларга чулғаётгани йўқ. Энди, тимсолнинг ботиний кўриниши ҳам борки, у айниқса, коса тагида ним коса тарзидаги кўчма маъно-мазмунга эга. Унинг ушбу белгисини Аристотель чиройли характерлаб берган эди: "Кўчма сўз(метафора)-нарсга хос бўлмаган, жинсдан турга ёки турдан жинсга, ёхуд турдан турга кўчирилган, ёинки ўхшатишган сўздир".

Рауф Парфи сўзнинг тимсолли маъноларини кашф этишда ўзига хос мустақил йўлга эга шоир. У халқимизнинг "кексалар изидан юрма, лекин улар излаган нарсани сен ҳам изла", — деган ҳикматига амал қилгандек туюлади. Шоир янги шаклда янги гап айтиш учун тинмай изланар экан, ҳар биримизга таниш сўзлар зиммасига янги ва чуқур маънолар юклайди. Мазкур йўналишда Р.Парфи шеър сатрларини синдиришни яхши кўради. Бу нарса шеърга зиён-заҳмат етказадими? Шеърни "но-

гирон" қилишга олиб келадими? Йўқ, албатта. Сабаби, бу нарса, фикрнинг синишига, туйғуларнинг сочилишига, маънонинг дарз кетишига олиб келмайди. Яъни, энг муҳими, шеърда сўз синмайди. Сўзнинг ижтимоий-эстетик таъсир кучи, салмоғи ортса ортадики, асло букилмайди, сусаймайди.

Шакл жиҳатдан "синган" сатрлар кескин кечинмали ҳолатлар маъносини, мураккаб зиддиятли қайфият ва туйғуларнинг рангини, манзарасини қизишга йуналтирилган. Лекин бу ҳали масала моҳиятини тўлиқ очиб беролмайди. Негаки, бу нарса, Р. Парфининг мураккаб воқеликдаги мураккаб инсон ҳаётини, тириклик алоқаларини тушуниши ва тушунтиришга интилиши билан боғлиқ. Р. Парфи лирикасининг тимсолли образлар асосига қурилиши эса инсоннинг ижтимоий фаолиятини, маънавий ҳаётини англаш ва тушунтириш йўлидаги изланиш самарасидир.

"Ҳар кимда шахсий гражданлик туйғуси бўлиши лозим, — дейди шоир Евгений Евтушенко, — ана шу гражданликни намойиш этиш учун одам ўзлигини англаб этиши ва кашф этиши лозим. Шундагина нафақат ҳаётда, шу билан баробар шеърятда ҳам бетакрор бўлиши мумкин". Шу маънода, Маъруф Жалилнинг изланишларига назар ташласак, ҳиссий мушоҳадакорлик кучайганлигини кўрамиз. Бу — шоирнинг фикрлаш тарзида фалсафий мушоҳадакорлик ҳисобига содир бўлган ҳодисадир. Хусусан, шоирнинг "Дарахт", "Қисмат", "Соғинч" сингари шеърлари, ва умуман, XX аср охири-XXI аср бошлари лирикасининг ғоявий-бадиий мундарижаси ана шундай хулоса чиқаришга асос беради. Чуночи, М. Жалилнинг "Дарахт" шеърига эътибор берайлик:

*Дарахт танасига болта тушади,
Учқундай сочилар ҳар ён пайраха,
Аччиқ инградио бирдан қулади,
Ўзининг ҳолига уриб қаҳқаҳа.
Бирдан нихоллари кўтарди фарёд,
Ингради суюги қотмаган шохлар.
Сўнди умид билан барқ урган ҳаёт,
Оҳ уриб юборди олисда тоғлар.*

Аслида, дарахтлар ҳам фикрлайди. Дарахтларнинг ҳам қаноти бўлади. Улар сершоҳ туйғуларидан, гуллаган ҳиссиётдан қанот боғлаб учадилар. Худудсиз осмон узра тўлқин урган оппоқ-оппоқ булутлар дарахтларнинг залварли хотирасидир, аслида. Улар зангори сархадларда қанот боғлаб учиб борадиган, одамлар кўзидан олган ёруғ нурларни, танасидаги болталарнинг зарби-заҳрини, майсаларнинг кўм-кўк мусаффолигини бағрида сақлаб юради. "Ҳой, одамлар, тупроққа, дов-дарахтларга майсалар кипригига ёлғиз ёруғлик, мусаффолик уруғини сочинг, улар ҳаётнинг боқий гўзаллиги бўлиб барг ёзсин, яшнаб-гуркираб турсин. Оламнинг қоронғи бурчакларини, одамлар кўнглининг ҳали ҳеч ким кўролмаган кўчаларини эзгулик, покланиш нурлари билан, дарахтлару гуллардан таралган шаффофлик билан ёритайлик", дегандек бўладилар. Кейин, кейин... оппоқ ниятлари ижобат топмагач, ёмғир шаклида ерга тўкилиб тушаркан...

Маъруф Жалил изланишларида сўзнинг тимсолли маъно қирраларини топиш ва тушунтириш кўпроқ кўзга ташланаётир. Хусусан, дарахт образи шеърдаги бадиий мазмунни ифодаловчи бир восита. Яъни, у тимсолли маънони англатиш учун поэтик деталга айлантирилган. Гарчанд, хотимада дарахт қулаган, ёвузлик учун хизмат қилаётган эса-да, бу нарса ҳаётимиздаги ёвузлик кўринишларининг, ёвуз кучларнинг тантасини англатадими? Ўқувчи бу ҳолдан маънос ва дилгир кечинмаларга чўммайди. Тушкун ўйларга берилмайди, йўқ. Аксинча, шеър яшашга, яхшилик билан ёмонликнинг моҳиятини баҳолай билишга даъват этаётгандек туюлади.

Маъруф Жалилнинг "Табиат ва инсон" шеърда айтилишича, инсон интеллектуал жиҳатдан камол топа боргани сари табиатга муносабати таҳликали, совуқ ҳазиллар тусини ола борди. Инсоннинг барча кашфиётлари учун қодир табиат беминнат хизмат қилди. Бироқ эвазига юрагида "ётар ўтли армонлар".

*Табиатнинг йўриғи бўлак,
Ўз кунини кўрар инсонсиз.
Аммо инсон бўлади ҳалок,
Табиатни этаркан жонсиз.*

Бугунги кунда табиатни асраб-авайлаш энг долзарб муаммолардан бири бўлиб қолди. Ҳаво, сув, тупроқ ифлосланиб, заҳарланиб бораяпти. Орол қурияпти. Мевазор боғ-роғлар, сархил мева навлари йўқолиб кетаяпти. Табиат бойликлари шафқатсизларча талон-тарож қилинаяпти. Буларнинг ҳаммаси башар кўзи ўнгида содир бўлаяпти. Шундай экан, "табиатни жонсиз қилсак, инсоннинг ўзи ҳам ҳалок бўлади", дея силлиқ чақириқ ва юмшоқ огоҳлантиришнинг қанчалик нафи бор?! Бу хилдаги даъват-чақириқлар XX аср охирилари-XXI аср бошлари истеъмолчилари учун қор қилмай кўйди.

Сўнгги йиллар лирикамизда, Уильям Фолькнер таъбири билан айтганда, инсон қалбидаги муаммоларни поэтик тадқиқ этиш майли кучайди. Халқаро Нобель мукофотини қабул қилиб олиш чоғида сўзлаган нутқида У. Фолькнер, адиблар инсон шахсиятидаги маънавий-ахлоқий муаммоларга кам эътибор беришаяпти, дея афсус билдирган эди. "Бугунги кунда адибларимиз инсоннинг кўнглидаги муаммолардан (қийноқлардан) юз ўгирмоқда. Ваҳоланки, айнан шу зиддият энг яхши адабиётни юзага келтиради». Бу йўналишдаги изланишлар фалсафий мушоҳадаларнинг психологик кечинмалар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлишини таъминламоқда. Шоирларимиз шахс табиатидаги мураккабликни, зиддиятли ҳолат ва кечинмалар суратини чизиш йўлидан боришмоқда. Бу— ҳозирги шеърятимиздаги фалсафий психологизмнинг ўзига хос бир кўриниши сифатида зуҳур топаётир. Ва у кечинмаларнинг чуқур маъноли фикрларга айланган ҳолатлари, ўй-мушоҳадаларнинг эса туйғуларга йўғрилган ҳиссий манзараларидир. Рауф Парфининг "Синиқ осмон", "Бир юлдуз мудрар", "Сунбула", "Қачон", "Бу қуш нимадандир сайрар безовта", "Ёлғиз бошни", Хуршид Давроннинг "Уйғон, қишнинг хира тонгида", "Беҳзод", "Ватан", Шавкат Раҳмоннинг "Дақиқалик манзара", "Ёш тоғлар", "Уммон", "Манови қора тош" ва ҳ.к. ўнлаб шеърларида мазкур хусусиятлар устивор. Шоир Усмон Азимнинг "Бир дарахтнинг сўнгги кўшиғи", "Кўзларини очиб-юмар", "Учолмасдан қолди жону тан", "Оҳиста-оҳиста ёғади ёмғир", "Безовта тун" сингари қатор шеърларида манзаралар мушоҳадаларга чўмади. Ранглар қати-

мига яширинган рамзли маънолар куйлаётгандек туюлади. Мазкур белгилар шеърятимизнинг бугунги тараққиётида тасвирий санъатнинг таъсири самарали ва салмоқли эканлигидан далолат беради.

Маълумки, тасвирий санъат-бу туйгулар санъатидир. У фалсафий мушоҳадакорликни намоён этишига кўра алоҳида йўналишга айланди. Бунда Усмон Азим шеърларининг ўрни ва аҳамияти айрича. Чунончи, биргина "Бир дарахтнинг сўнгги қўшиғи" шеърини олиб кўрайлик:

*Мен шундай яралдим: сумбатим эгри,
Гулларим қалбимга солмас ҳаяжон,
Мевамга ҳеч кимнинг тушмаган меҳри,
Баргим-чумолига бўлмас соябон.
Алвидо! Мен энди мақсадга етдим,
Бардошлар, сўнг йўлга кузатинг, қани...
Мен ўтин бўлгани узлатга кетдим,
Мен кетдим, дўстларим, олов бўлгани!*

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш лозим. Хусусан, Рауф Парфининг "Сабр дарахти" асаридан кейин шеърятимизда дарахт билан боғлиқ шеърлар шунчалик кўп яратилдики, агар уларни жамласак, катта бир китоб бўлади. Ҳозирги ўзбек лирикасида дарахт тушунчасининг маъно қирралари шунчалик сермиқёски, у ёлғиз бадий деталь ёки поэтик образ вазифаси билан чекланиб қолмасдан, символга айланди. Шу боисдан ҳам, деярли ҳар бир шеърдаги бадий талқинларга кўра, дарахт образи ташиган рамзий образлар ғоят теран.

Хусусан Усмон Азим талқинида унинг қандай янги маъноларини ўқиймиз? Дарахт-табиатнинг бир унсури. У шахс табиатини ўрганиш ва намоён этишнинг бир омили бўлиб қолди. Яъни табиатдаги дарахтлар шеърга, санъатга кўчиб ўтгач, лирик қаҳрамоннинг муайян психологик ҳолати ва кайфиятини, у ёки бу давр одамларининг идеалини, қизиқиш ва интилишларини акс эттириши билан эътиборли. Агар ўтган асрнинг 30-йиллари ўзбек лирикасига назар ташласак, ўзгача манзарани кузатиш мумкин. Ойбек "Кўклам ҳислари" шеърда ёзади:

*Бошимда олманинг хушбўй оқ гули,
Улуғ ерни қучиб ётибман уйғоқ.
Қулочим етмас, қалбим еткуси,
Инсоннинг қалбига қуёш жин чироқ.
Дарахтлар кўтармиш гул қадаҳчалар,
Қўкламнинг, ҳаётнинг соғлиғи учун...
Ясанса, қувонса қирлар, боғчалар,
Нега меҳнат, ерни мақтамай бугун?!*

Ойбекнинг лирик қаҳрамони "дарахтлар кўтарган гул қадаҳчалар"да воқеликдаги ўзгаришларни кўради. Кайфияти, туйғулари ҳам кўтаринки. Ана шу кечинмалар "кўзи" билан атроф-теваракка нигоҳ ташлаётир, баҳолаётир, инсонни улуғлаётир. Шу боисдан ҳам, унинг "бошида олманинг хушбўй оқ гули", "фақат мафтун этар шоир хаёлин, қўйнидаги кўклам, манглай тўккан тер". Ойбек талқинига кўра, дарахтга, кўкламга бўлган меҳр лирик қаҳрамоннинг шахсий ва интим туйғуси эмас, йўқ. У оламга, ҳаётга, яратувчи меҳнатга нисбатан туғилган муҳаббатга айланаётир. Инсонни улуғ ва мукаррам қилган омил-бу бунёдкорлик куч-қудратидир.

Демак, биргина шу шеър мисолида кузатилганидек, 30-йиллар лирикамизда табиат (дарахт) инсонга оқиллик ва куч-ғайрат бахш этиш баробарида ўзи ҳам ана шундай хислатлар(ғўзаллик, куч-қудрат) эгаси, манбаи сифатида талқин этила бошлади. Ойбекнинг лирик қаҳрамони олма гулидан чуқур завқ, сурур туйяпти. Ҳиссий идрок иккинчи омилни юзага келтиряпти. Бу-ҳаётни, воқелик жараёнларини англаш ва баҳолай билиш туйғусидир ("Ота-боболарнинг хотиралари, Бир сукут сингари сақлайди бу ер"). Ана шу масрурлик ва фикрий идрок инсон шахсини, тафаккур ҳамда қалб ғўзаллигини намоён этаётир.

Энди бугунги лирикамизда эса табиат деталларини, ҳодисаларини бадиий ўрганишда кескин сифат ўзгаришлари юз берди. Хусусан, Усмон Азим шеърисида дарахт воситасида айтилган ижтимоий-фалсафий мазмун ўзгача. Унда устоз шоирлар (Ойбек) шеъриятидаги ғўзалликни тушуниш ва тушунтиришдаги ворисийликни кўради. Хўш, нега дарахт гул-

лари Усмон Азим лирик қаҳрамонини ҳаяжонга солмай қўйди. Меваси-одамлар меҳрини тортмай қўйганига, барги эса битта чумолига ҳам соябон бўлолмаганига сабаб нимада? Дарахтнинг сўнги кунлари мунчалик "қақшаган"? Маълумки, ўтин ёнганда дарахтнинг қуёшдан олган қувватини қайтаради. Яъни, дарахтни табиат юзага келтирган эди, яна табиатнинг ўзига сингиб кетаяпти. Шоир табиатнинг ана шу қонуниятидан фойдаланиб, ибратли фикр айтаётир. Умрни эзгулик, гўзаллик учун бағишлашдек олижаноб даъват бор унда. Дарахтнинг олов бўлиб ёнишдек, одамларга ҳарорат ва ёруғлик бағишлашдек инон-ихтиёридан биз ибратли маъно уқамиз. Бу-умрни муқаддас ишга (олов-ҳарорат ва ёруғлик манбаи) бағишлаш эвазига ҳаётни яна-да гўзаллаштириш, умрни эса маъноли этиш ниятидир.

Усмон Азимнинг "Шеърят", "Туш", "Маяковский билан суҳбат", "Йигирманчи йиллар балладаси", "Подполковник Фатеев", "Отим қолар демагин", "Сенинча осонми гулга айланмак" ҳамда "Бахшиёна" туркумидаги ўнлаб шеърларида янгича бадий талқинларни, сўзнинг янги ифода имкониётларини, ижтимоий маъно чуқурлигини кўрамыз, қувонамиз. Лекин шоирнинг "Майдонда ёзилган шеър", "Баёнот", "Бешафқат баллада", "Бу ерга келтирди мени тасодиф" сингари шеърларида кўпсўзлик, меъёрдан ортиқ публицистика, тавсифийлик шоир изланишларига соя ташлайди. Биргина "Баёнот" шеърини олиб кўрайлик.

*Фақат одамларни алдаманг,
Менга ҳеч нарса керакмас.*

Шеър икки сатрдан иборат. У бирон бир шеърнинг бошими ёки охирими, англаш қийин. Шоирнинг айтмоқчи бўлган афористик фикри ҳам кўринмайди. "Менга ҳеч нарса керакмас, фақат одамларни алдаманг", – деган билан шеър туғилмаяпти. Ростгўйликнинг ўзи бадийликни таъминлай олмас экан-да.

Шахснинг муайян психологик ҳолатини, кайфиятини чишиш, суратлантириш тимсолнинг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади. Рауф Парфининг "Оғир тун, қурир тинка",

"Саболарда ўйнайди наво", "Шивирлайди оёғимда яшаб ўтган хазонлар", "Сунбула", "Зангори оғочман...", "Юлдузлар бунча ҳам беҳисоб", "Офтоб нурун ютар зулмат аҳкоми" ва ҳ.к. шеърларида ҳолат ва кечинмалар тасвири чуқур мушоҳадаларга ундайди. Тасвир тимсолга, ранглар тафаккурга айланади. Манзаралар тасвири яланғоч ва ҳиссиз эмас. Балки, шоирнинг муҳим ижтимоий-фалафий фикрлари бўёқларга, рангларга сингдириб юборилади. Бу -тасвирий санъатнинг шеърятга таъсири, шеърга кўчиб ўтган ранглар фалсафасидир.

Шоир Муҳаммад Раҳмоннинг "Пантомима учун сонет" номли шеърида эса буткул ўзгача ҳолни кўрамиз. Шеърда психологик жиҳатдан мураккаб ва қийин вазият чизилади. Яъни, гўзал бир қизни севиб қолган гунг кишининг кечинмаларини ифодалашга интилиш бор. "Тилим менинг-шу икки кўлим, улар йиғлар, улар кулади", дейди унинг ўзи ҳам. Лекин кўлларнинг имо-ишораларига юкланган фикрда саёзлик бор. Ана шу хатти-ҳаракатлар орқали шоир нима демоқчи, ўқувчига қандай маъноли гап айтмоқчи? Жавоб тополмаймиз.

*Ўз "тилимдан" қилмасин жудо-
Сўнги имо-ишора учун
Кўлларимга куч берсин худо:
Мана бундай унинг юзлари,
Мана бундай унинг кўзлари,
Мана бундай унинг лаблари,*

дея яқунланади шеър. Ўқувчининг "қандай", "қанақа" деган саволлари муаллақ қолади. Шеър ошиқ гунгнинг туйғулари талқини эмас, балки имо-ишораларининг иллюстрациясидир. Бунинг бош сабаби, шеърда шоирнинг айтмоқчи бўлган катта ҳақиқати йўқ, ижтимоий фикр, маъно йўқ.

Шоир Омон Матжоннинг баъзи асарларида поэтик деталлар такрори ҳам кўзга ташланадики, бу нарса шоирни поэтик образлар зиммасига доимо янги-янги маъно юклашга, доимий изланишга даъват этиб туради. Хусусан, "Дарахтлар ва гиёҳлар китоби" да шундай сатрларни ўқиймиз:

*... Надир ул, илоҳий робита тузиб,
Рухингга ғойибдан саслар еткурган.*

Худди шунга яқин фикрни "Паҳлавон Маҳмуд" драматик достонида ҳам учратамиз. Айтиш мумкинки, лирик қаҳрамонга мадад берувчи илоҳий саслар шоирнинг достонидан шеърларига, шеърдан достонига кўчиб юради.

*... Ёким ашъор узра-бирон мисрада
Нафасим етишмай қолгани маҳал,
Хақдан тилайман-ку илоҳий саслар?*

* * *

*Ва сукут ортидан шунда юракда
Кўзғала бошлайди мавжкор, басма-бас -
Мафтункор бир садо, самовий бир сас.*

Бу хилдаги поэтик деталлар, образлар қайтариғи шоирни ўз-ўзини такрорлашга олиб келяпти. Бу нарса-шоир шеърятига файз киритмаганидек, лирик қаҳрамон руҳиятини очишда, намойиш этишда поэтик усуллар қайтариғини, тайёр "қолип"ларни ҳам вужудга келтираётир. Энди шоирнинг ушбу саккизлигига диққатни тортайлик.

*Кимнидир ахтардим, ахтардим узоқ,
Кўзимни паналаб баъзан қуёшдан.
Филдирак изидан узун тунларда
Номин ҳай-хуладим унинг тоғ-тошдан.
Ва ниҳоят бугун, истиқбол куни
Кўриб қолдим уни оламдек равшан:
Менинг қалбим эди у, дунё таниб-
Шеърят эшигин қоқарди ўйчан.*

Сиртдан қараганда чиройли шеър; яхши фикр айтилаётгандек ҳам туюлади. Лекин фикрларнинг ифода тарзига, фикр қурилишига чуқурроқ разм соладиган бўлсак, у зўрма-зўракилик билан ёзилганлигини пайқаш қийин эмас. Бу-ўйлаб

ёзилган шеър. У бошдан кечирилган кечинма сингари таасурот қолдирмайди. Шу боисдан ҳам ўқувчи: "Шоир шеър ўқиб ўтириб, шеър ёзиб ташлабди-да" деб қўяди. Хўш, нега шундай? Лирик қаҳрамон кимнидир узоқ ахтарганини, ҳатто кўёшдан кўзларини паналаб излаганини, тоғ-тошлардан номини чақириб йўқлаганини айтади. Олис излаш-йўқлашлардан кейин истиқбол куни уни кўриб қолади. Излагани, аслида, ўзининг қалби экан. Лирик қаҳрамоннинг қалби дунё таниб шеърят остонасида эшигини қоқиб турган экан. Қизиқ, қалби дунё танимагунча уни лирик қаҳрамоннинг ўзи ҳам танимай келганлиги сунъий эмоционалликни вужудга келтирмаяптими? Зўрма-зўракилик фикр ифодасида ҳам сунъийликни юзага келтиряпти. Бу-ўйлаб топилган фикр эканлиги лирик қаҳрамоннинг ўзи айтмоқчи, оламдек равшан кўриниб турибди. Бу-демак, истиқбол кунигача лирик қаҳрамон ўз қалбини танимай келган, ўзлигини ҳам билмай келган экан-да, деган фикр англашилади.

Назаримизда, бу нарса сунъий эмоционаллик, зўрма-зўраки кечинмалар асосида шеър ёзишдан бир нишона. Шоир воқеа-ҳодисалардан орттирган ҳаётий кечинмалар тажрибаси, туйғулар жамғармаси асосида эмас, таасуротларга таяниб шеър яратган.

М.Али рус ва жаҳон классикасини, қардош халқлар адабиётининг кўркам намуналарини ўзбек тилига ўгириб, таржимачилигимиз маданияти ривожига муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқда. Унинг Байрон, Пушкин, Лермонтов, Ф.Шиллер, Р.Тагор ва бошқа улкан сўз усталари асарларидан баъзи намуналарини, ҳинд эпоси "Рамаяна" ҳамда қорақалпоқ халқ эпоси "Шаҳриёр"ни ўзбекча сўйлатиши кейинги йиллар таржимачилигимиз мактабининг муваффақиятларидан биридир. Лекин шу ўринда шоир таржималарининг бадий савиясига соя ташловчи баъзи қусурлар ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз кўринади.

Хусусан, Жалолиддин Румийнинг "Нақл", Ф.Шиллернинг "Асоратдаги пегас" асарлари таржимасидаги баъзи камчиликларни айтиб ўтмоқчимиз. Бу нарса ўринлими, ўринсизми, таъкидловчи "мана" сўзининг ҳаддан ташқари кўп қўлланганга

нида кўринади. Чунончи, "мана, бозорга солар", "Бу-осон гап. Мана бекор юрибди...", "мана беш олтин...", "кеч кирди ва мана, тунда бир нафас ...", "Мана, шармандали қисматга банди...", "Мана, бир дақиқа, мана бир нафас..." ("Асоратдаги пегас"дан), "Умринг елга кетибди: кема чўқмоқда мана..." (Ж.Румийнинг "Нақл" асаридан). "Гўзал, дилбар қайлиғи-ла туради мана" (Байроннинг "Туш" асаридан) ва ҳ.к. "Мана"-таъкидловчи сўз барча ўринларда ҳам матнлардаги маънони кучайтириш ёки ёрқинроқ очиш учун хизмат қилмаётир. Ошдан чиққан курмак сингари ўқувчининг гашига тегади.

Сўз ҳаёт кўркини, инсоннинг маънавий-ахлоқий гўзаллигини, турмушдаги иллатларни, одамлар феъли-атворидаги хунуклик кўринишларини акс эттиради. Умуман, сўзнинг маъно қирралари ҳадсиз-ададсиз. Ҳар бир сўзга янги-янги маъно юклаш, уни халқ ҳаёти ва инсон тақдири, кечинмалари мазмуни билан бойитиб бориш ҳар бир санъаткорнинг индивидуаллигини, тафаккур маданиятининг ўзига хослигини таъминлайди. Сўз зиммасига доимо янги ижтимоий-фалсафий мазмун юклаш ҳар бир авлод шоирларининг ижодий қиёфасини ҳам белгилайди. Буларнинг барчаси янги-янги поэтик изланишлар, янги-янги поэтик талқин маънолари демакдир.

* * *

Бугунги адабий жараёнда сўзлар зиммасига юкланаётган ижтимоий-фалсафий маъно салмоғи тобора ортиб бораётгани кувонарли. Шоирларимизнинг бадиий-эстетик изланишларида сўзлар теран маъно қирралари билан, тўкин ҳисёти билан уйғунликда зухур топаётир. Шеърятимизда сўзни гоят нозик ва ингичка идрок этувчи истеъдодли дид ҳумрон.

Шоир Тошпўлат Аҳмаднинг "Газли сатрлари" шеърида лирик қаҳрамон табиатга мурожаат қиларкан, дабдурустан уни айблашга тушади.

*Ва лекин кўз очиб боқсам, бағрингда
Бор экан хиёнат деган зурёдинг.
Тагин яна бири — чўнг томирингга
Чирмашган жиноят отлиғ фарёдинг.*

Хиёнат ва жиноят тушунчалари талқинидаги чалкашлик ўқувчини чалғитади. Хусусан, табиатда хиёнат ҳам, жиноят ҳам бўлмайди. Ушбу тушунчалар одамларнинг феъл-атвори, ўзаро муносабатлари асосида аёнлашади. Табиат ҳодисалари ва кўринишларига муайян маънолар юклаш эса одамларнинг дунёқараши, маънавий-интеллектуал маданияти, қандай жамият кишиси эканлиги, нуқтаи назари билан боғлиқ нарса. Аввало, бу ўринда табиат ҳодисалари билан инсоний муносабатлар чоғиштириб юборилапти. Оқибатда бадий мантиққа путур етляпти. Тўғри, шеър табиатан ҳаёт мантиқини инкор этади ва лекин поэтик мантиққа бўйсунди. Лирик қаҳрамоннинг зилзилани башарият учун хиёнат, жиноят, дея баҳолаши мантиқан асосланмаган. Яна қутилмаганда шеър ҳаётга мурожаат билан яқунланади. ("Не-не зилзилалар сўниб тафтингдан, Ҳаёт, асраб қолдинг муҳаббат-шеърни"). Шу ўринда поэтик мантиқнинг бузилиши фикрий чалкашликни вужудга келтирмоқда. Биламизки, табиатни ҳаётдан, ҳаётни эса табиатдан айри англаш мумкин эмас. Уларни бир-бирига зид қўйиш ҳам ўринсиз. Қолаверса, асарда муҳаббат-шеър ҳақида гап йўқ эди. Ҳаётнинг ёлғиз шеър ва муҳаббатни зилзила заволидан омон сақлаб қолганлиги ҳақидаги фикр ўқувчида таажжуб уйғотади. Бу каби фаромушлик, назаримизда, шеърда ғоявий-бадий мақсаднинг пишиб етилмаганлиги, думбуллиги натижасидир.

Шоир Тошпўлат Аҳмад шеърларида она юртга, Ватанга бўлган фарзандлик меҳр-муҳаббати самимий, дилга яқин кечинмалари билан эътиборли. Ҳис-туйғулар халқимиз ўтмишига эҳтиром билан, келажагига масъуллиқ билан ажралиб туради. Бу замондошларимизнинг фарзандлик бурчини намоён этаётган муҳим омиллардан бири сифатида кўзга ташланади. Лекин шоирнинг барча шеърларида ҳам мазкур етакчи хусусиятларни кўрмаймиз.

*Дўстим, тўлдириб қуй, аргувон бода,
Бугун сўзлаяжак каломим содда:
Ичайлик, завқимиз кезсин самода-
Энг аввал шу қутлуғ тупроққа таъзим,
Бошимизда ёнган чироққа таъзим,*

дейди Тошпўлат Аҳмаднинг лирик қаҳрамони "Таъзим" шеърида. У она заминга ва нурли замонга нисбатан кўнглида жўшган туйғуларини ифодалашга интиляпти. Ният яхши. Лекин унинг ижроси, бадиий талқини-чи?

Эътибор берайлик, лирик қаҳрамон содда сўзларини айтиши, эҳтиромини ифодалашини учун, албатта, май тўла қадаҳни сипқориб олган бўлиши шартми? Аргувон бодасиз ҳам қутлуғ тупроққа таъзим этиш мумкин эмасми? Ёхуд бода таъсири лирик қаҳрамон каломига ўзгача жаранг, алоҳида таъсирчанлик бағишлайдими? Ёки Т.Аҳмаднинг лирик қаҳрамони таъкидлагандек, чиндан ҳам самони кезгудек даражада жўш уриб кетадими?

Бода тушунчасига шоир биз англаб етмаган, чуқурроқ маънолар юкляптимики, деган ўй-фикрда ушбу сатрларни қайта-қайта ўқиб чиқамиз. Зеро, классикларимиз бадиий тажрибасидан маълумки, уларда бода тушунчаси майпарастлик кайфиятини англабмайди. Балки тирақ ижтимоий-фалсафий маънолари билан ўқувчини ҳайратда қолдиради. Бироқ, Т.Аҳмад шеърида бода тушунчасига юкланаётган маъно юзаки. Ҳатто сархуш кайфият билан боғлиқ ифодаланаётган меҳр-эътиқод туйғулари ҳам мантиқан асосланмаган. Шоир "Сирли сўз" шеърида "булбул бутуқлардан излар жозиба, менинг излаганим эса сирли сўз", -дейди. Юқоридаги сатрларда эса бода сирли сўзга, тирақ мазмунни ифодаловчи тушунчага айланмаган.

Хўш, бунинг боиси нимада? Чамаси, шоирнинг ҳар бир шеърда айтадиган жиддий ва салмоқли фикри йўқлигида эмасмикан? Бу хилдаги фикрсизлик (биргина Т.Аҳмаднинг эмас, бошқа кўплаб шоирларнинг ҳам изланишларида) ўзгача бир камчиликни юзага чиқараётир. Хусусан, кейинги йиллар лирикада (катта ва ёш бўғинга мансуб бир неча авлод шоирлари шеърларида) кечинмалар зўрма-зўраки ва сунъий. Сўзлар ҳиссизлашиб кетяпти. Туйғулар ҳам ёлғондек таассурот қолдиради. Оқибатда ўртамеъначилик, юзакилик кучайиб бормоқда. Бунинг бош сабабларидан бири-фикрсизликда, зўрма-зўракиликда, шоирларимиз ўзини ўзи мажбурлаб шеър ёзаётганлигида эмасми? Ёлғон кечинмалар, фикрий зўриқишлар асосига қурилган шеърлар қават-қават.

Сўз-бу нур. У одамларнинг шуурига нафақат ёруғлик, шу билан баробар қалбига ҳарорат ҳам олиб киради. Тошпўлат Аҳмаднинг аксар шеърларида поэтик сўзнинг сеҳрли салоҳиятини ҳис этмаймиз. "Ерда ётган кўз", "Кекса тут дарахти", "Дўстлик чаманзори", "Бобо" сингари шеърларида шу хилдаги камчилик устун.

*Ерда ётар эди бир парча қоғоз,
Боқсам суврат экан, дўстлар, воажаб.
Мавҳум тасвир эмас, икки жоду кўз-
Икки жоду наргис турар жовдираб.*

Ушбу сатрлар ўқувчида бир-бирига зид тушунча ва таввурлар туғдиради. Илк мисраларда оёқ остида ётган бир парча қоғоз ҳақида хабар берилади. Кейинги тўртликда эса бурда-бурда бўлақларга бўлиб ташланган тарзда тасвирланади. Йиртилган суврат парчасига юкланаётган маънога эътибор берайлик. Бир парча қоғоз билан бурдаланган қоғознинг фарқи бўлганидек, улар ташийдиган маъно қирралари ҳам ўзгача. Демак, деталларнинг ўзида чалкашлик вужудга келаяпти. Ҳар икки деталнинг қориштириб юборилиши, улар зиммасига бир хил маъно юклаш ўқувчида ишончсизлик туғдиради.

Энди, поэтик ифодага диққатни қаратайлик. Маълумки, жоду кўз ёлғиз аёлларгагина хос. Сурат бурдаланган, вужуд парчаланган экан, тасвирдаги аёл кишининг рухсорию қайрилма қошини, кесилган сочини лирик қаҳрамон қандай кўрибди, деган савол туғилади. Шу хилдаги чалкаш деталлар ўқувчини чарчатади, шеърдан кўнглини совутади, ҳафсаласини пир қилади. Шоир йиртилган, бурдаланган суврат парчаси орқали қандай муҳим фикр айтмоқчи?

*Суврат орқасига ташлайман нигоҳ
Ва бирдан тугундай ечилар савол.
Ёзилмиш "бевафо" деган ёниқ "оҳ".
Ёниқ шу "оҳ" ётар жисмимни беҳол...*

Поэтик ифодага ишончсизлик шеърдан қониқмаслик туйғусини кучайтиради. "Жоду кўз"га "бевафо" нисбатининг берилишида бадийий мантиқ бузилаётир, аслида, бевафолик— туйғу-кечинма билан боғлиқ тушунча. Уни қалбга боғлаб айтишади, кўзга нисбатан эмас. Қолаверса, маънавий-ахлоқий тарбияга хизмат қиладиган янги ва ибратли фикр ҳам йўқ. Сўнги сатрлардаги "панд-насихати" ҳам чучмал таассурот қолдиради ("Маъқулдир қоришиб ётса тупроққа"). Шеър тасодиф ва тахмин асосига қурилган. Чалкаш деталларнинг кўплиги, поэтик мантиқнинг бузилганлиги, оригинал умумлашма фикрнинг йўқлиги, ниҳоят, бадийий ният ва хулосанинг мавҳумлиги ҳам аслида шундан.

Тонг саҳарларда булбул куйига қулоқ тутсак, нолаларида оҳанглар асло такрорланмайди. Шоир инсон руҳиятининг булбули экан, шеърларидаги янги-янги туйғулар талқинини, бетакрор маъноларни талаб этишга ҳақлимиз.

Тошпўлат Аҳмад ҳаётини кузатишларини юрак чиғиригидан ўтказмасдан шеърга солиб юбораверганлиги боисиданми, тўғри гапи ҳам баъзан ёлғондек туюлади.

*Даврада ўлтирар улғу бир сиймо,
Тонгдек чехрасида нур тарам-тарам
Наздимда тўқсон йил кўрган у дунё,
Балки гувоҳ бўлган бир асрга ҳам,
Кафтдек манглайида на из, ажин бор,
Тоғдек кўкрагида орденлар қатор.
Давр шодмон бўлгач, даврон сурғали,
Чоллар йигит сезар ўзларин ҳали...*

Тасаввур тугал бўлиши учун "Бобо" шеърини тўлиқ келтирдик. Аввало, шеърдаги фикр қурилишига эътибор берайлик. Даврада ўлтирган мўйсафид чехрасидаги масрур ёруғлик лирик қаҳрамонда хуш кайфият уйғотади. Нуруний бобо хизматлари эл-юртда муносиб тақдирланган. Кўкрагидаги қўша-қўша орденлар бунинг далолати. Эл-юрт эъзози тўқсон ёшли мўйсафиднинг йигитлардек бардамлигига сабаб бўлаётир.

Шу ўринда "шоир шеърда қандай янги гап айтаяпти, қандай ибратли хулоса чиқараяпти?"— деган ҳақли савол туғилади. Давр шодон бўлгач, ҳатто кексалар ҳам ёшариб кетади, деяпти. Фикр образга юкланмагани боис, ҳаёт ҳақиқатининг шарҳига айланган. Сатрларга тизилган изоҳдан иборат. Негаки, ҳаётий факт поэтик маъно, ижтимоий мазмун касб этмаган. Сабаби, ҳаётий факт шоир юрагида "пиширилмасдан", "қайта ишлов берилмасдан" сатрларга солиб қўя қолинган. Шу боисдан ҳам, сўзлар ҳиссиз ва лоқайд. Биргина Тошпўлат Аҳмад шеърларида эмас, аксарият шоирларимиз изланишларида сўзга заргарона ҳассослик, ижобий маънодаги саркашлик етишмайди.

Аслида сўзларнинг катта саховатли қалби бўлади. У моҳиятан табиатнинг тантилигига ўхшайди. Табиат одамларга тўкин неъматлар инъом этганидек, сўзлар ҳам биздан хайр-эҳсон талаб қилмайди. Фақат меҳр-оқибатли муҳаббат кутади, холос. Сўз кўнглидаги сир-асрорни кашф этиш ижодкор истеъдодининг даражасига, маънавий-интеллектуал савиясига боғлиқ. Камёб истеъдодлар шеърлятида сўзлар бор салоҳиятини очиб юборади. Буткул саховатини бизга бағишлайди, янги-янги маъно қирраларида жилваланиб, қалбимизни ром этади.

Аслида, сўз ҳаёт кўркини, инсоннинг маънавий-ахлоқий гўзаллигини, шу билан баробар ҳаётдаги иллатларни, хунуклик кўринишларини, одамлар феъли-фаолиятидаги қусурлару иблисона хулқ-атворни акс эттиради. Сўзнинг маъно қирралари шунчалар ҳадсиз-ададсиз. Ҳар бир сўзда янги-янги маъноларни ифодалаш, уни халқ ҳаёти ва миллат тақдири, шахс ва жамият психологияси мазмуни билан муттасил бойитиб бориш-ҳар бир сўз санъаткорининг ўзига хос тафаккур маданиятини, ижодий индивидуаллигини асослайди. Сўз зиммасига доимо янги-янги маънавий-ахлоқий, ижтимоий-фалсафий мазмун юклаш эса ҳар бир авлод ижодкорларининг ижодий қиёфасини ҳам белгилайди.

Дарҳақиқат, сўзга бургутнинг парвозию булбул навосини ҳам, чаманзорлар атрию тоғлар салобатини ҳам, боғлар тароватию уммонлар шиддатини ҳам, қиёқ майсалар табассумию ... табиат ва жамият ҳодисаларининг минг бир шеваси-

ни ато этиш мумкин. Бу-ижодкор маҳоратининг сирли самараси, албатта. Лекин шу билан баробар, сўзни ўғирга солиб янғчгандек, бошидан тагирмон тошини юргизгандек «азоблаш», «Минг қийноққа солиш» холлари ҳам йўқ эмас. Бу билан сўзлар асло парчаланмайди, балки шоирнинг фикри талқонга айланади. Сўз майдаланмайди, балки шоирнинг ибратли, маъноли гапи йўқлиги боисидан сатрлар тўзғиб, сочилиб кетаётгандек таассурот қолдиради.

Сўз-бамисоли нур. Ҳар иккиси ҳаётда тутган мавқеи ва нуфузига кўра эгизак тушунчалар дейиш мумкин. Аввало, нурнинг ҳаракатини ҳам, лафздаги сўзни ҳам кўз билан кўриб, кўл билан ушлаб бўлмайди. Қолаверса, табиатни, борлиқни гуркиратиб яшнатишига кўра, ҳаётимизга бахш этган турфараңлар ва бўёқлар маъносига кўра, нурнинг нақадар буюк яратувчилик истеъдоди борлигини дил-дилдан чуқур ҳис этамиз. Сўз ҳам ўзининг ижтимоий ҳамда маънавий ҳаётимизда тутган ахамиятига, вазифасига кўра, нурга ўхшайди. Биргина табиат неъматларини олиб кўрайлик. Ёқут узумларни, қипқизил анорни, қирмизи олма ёки гилосни кўнглимиз яйраб истеъмол қиламиз. Уларнинг мағиз-мағизига сингиб кетган гўзаллик одамлар чехрасида шаффоф тиниқлик бўлиб балқади. Булар алал-оқибат нурнинг шарофатидир, аслида.

Мутафаккир К.А.Гельвещий таъкидлаганидек: "Ҳақгўйлик поэтик тасаввурнинг таянчи бўлиши, поэтик тасаввур эса ҳақиқатни безаб туриши лозим. Улар, бир-биридан айри қўйилиши мумкин бўлмаган икки ҳалқа, ажралмас икки бўғин". Одамзот табиатидаги кўзга кўринмас сеҳрли бир нур бўлади. У одамларни бир-бирига меҳр-оқибатли қилади; дўст тутинтиради; биродарлик ришталари уланади. Бу нур одамларнинг қалбида яширин. У кўзга дабдурустдан ташланмайди. У, асосан, қалбдан чуқур ҳис қилинади, идрок этилади. Том маънодаги гўзал, бадий баркамол шеърда ҳам ана шундай мўжизакор нур бўлади. У қачон ва қайси даврда бўлмасин ўзининг ёмби ёғдуси ила одамларни оҳанграбодасек ўзига тортиб туради. Сеҳрли кучи билан одамлар қалбини, ақли шуурини миҳлаб олади. Ҳар бир авлод ҳар гал ўқиганда жилавагар маъноларини қайта-қайта кашф этиб боради. Бу – шеърдаги сеҳрли нурнинг фазилатидир.

Кейинги пайтда сохта эмоционаллик асосига қурилган шеърлар баҳорги кўзиқориндек кўпайиб кетди. Бу нарса, юқорида таъкидланган нурсиз шеърларнинг кўплаб ёзилишига сабаб бўлган омиллардан биридир.

Қадимги ривоятларда, шоирлар наслига "сувдек сероб бўлгин", дея дуо кетган дейишади. Буни эса, айрим шоирлар фикрга, теран маънога эмас, сўзга нисбатан қабул қилишган кўринади. Юқорида кузатганимиздек, сўзга маъсулиятсизликни, сўзни ҳис қилмасдан сувдек сероб қўллаб юборишни шеър табиати асло кўтармас экан. Бу нарса шеърда мазмунни қуюлтириш учун эмас, фикрни суюлтиришга олиб келар экан. Шу маънода, шеърятимизнинг адоқсиз файзи Чўлпон, Ойбек, М. Шайхзода, Миртемир, Асқад Мухтор, А. Орипов, Р. Парфи сингари устозларнинг сўз қадрини ғоят баланд тутиши, сўз маъсулиятини ниҳоятда теран ҳис этишлари ўқувчида катта ҳавас уйғотади. Уларнинг аксарият шеърларида сўзларнинг поэтик маъно касб этишдаги қўлланишигина эмас, танланиши ва товланиши ҳам ўта ҳассосликдан, заргарона маҳоратдан дарак беради. Демак, етук шеърый маҳорат мактаби шундоққина кўзимизнинг ўнгида. Ундан қанча ўрганиш, сабоқ олиш биз учун ҳам фарз, ҳам қарз. Зеро, олдимиздан оққан сув асло қадрини йўқотмайди.

Х О Т И М А

Ҳар бир тарихий даврнинг ўз қонуниятлари бор. У жамият тараққиётининг ижтимоий, иқтисодий ҳамда маданий омиллари билан асосланади. Бадиий тафаккурнинг ушбу давр ривожини қандай хусусиятлари билан аввалги босқичлардан ажралиб туради? Истиқлол маънавий-интеллектуал ҳаётга қандай таъсирини кўрсатаётир? Бадиий-эстетик тафаккур тараққиётининг ўзига хослиги қандай белгиларда намоён бўлаётир? Хусусан, мафкуравий тазйиқлардан қутулиб, нималардан халос бўлдию қандай хусусиятлар касб этди? Энг муҳими, бадиий — эстетик тафаккур эркин бўлди ми ёки йўқми?

Санъат тараққиёти жамиятнинг умумий ривожини ва унинг моддий асосига дахлдор эмас, деган қарашлар бор. Мустақиллик даври бадиий маданиятида жамиятдаги салбий ҳолатларга, ноқислик ва кемтикликларга қарши ўлароқ танқидий йўналиш, яратувчанлик ғоялари фалсафий мазмунга йўғрилган ҳолда турли шаклларда зуҳур топди. Худди шундай ҳодисани кино, театр, амалий ва тасвирий санъатларда ҳам кузатиш мумкин. Шу маънода, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ўпирилиш ва ўзгаришлар маънавий фаолиятга, бадиий-эстетик тафаккурга ҳам таъсир кўрсатди. Мамлакат иқтисодий тақчилликка юз туган бир даврда бадиий маданият ижодий яратувчанлик руҳини сўндирмади. Инсон билан воқеликни, табиат ва жамият ҳодисаларини турли хил бадиий шаклларда идрок ва ифода этишдек бетакрор иқтидорини йўқотмади. Шахс маънавияти билан жамият психологиясини боғлиқликда англаш ва акс эттиришда, реалистик санъатнинг янги-янги эстетик имкониятларини излашда давом этди. Айтиш мумкинки, демократик жамият барпо этиш жараёнларида бадиий тафаккур ҳам фаол хизмат қилмоқда.

Бадиий маданият мадҳиябозлик, дабдабабозлик, шиор ва чақириқлардан толиққан, ёлғон сўздан безган халқнинг онгишуурини ўстиришга қўмаклашди, маънан руҳлантирди, яратувчанлик фаолиятига даъват этди. Бадиий етук асарлар замондошларимиз кўнглида эзгулик, меҳр-оқибат, гўзаллик, садоқат туйғуларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Туркий улус

бирлигини мустаҳкамлаш, жаҳон аҳли ўртасида бирдамлик, дўстлик ришталарини жипслаштиришга сафарбар этилди. Элюрти, тили, маданияти, дини ва тарихига чуқур ҳурмат — эҳтиром туйғуларини тарбиялашда камарбаста бўлмоқда; жаҳон бадиий тафаккури билан елкама-елка боришга интилоқда. Адолат, гўзаллик, эзулик сингари умуминсоний қадриятлар мағзида инсонсеварлик ва ватанпарварлик ғоялари янги маъноларда зуҳур топди. Хусусан, Ўзликни англаш, билиш ва қадрлаш асосида шахс эрки, миллат хуррияти, Ватан озодлиги нечоғлик беназир қадрият эканлигини васф этиш кучайди. Маънавий-интеллектуал қадриятлар масаласи ҳам бадиий-эстетик тафаккур мағзидан собит ўрин олди.

Шу маънода, Зулфия, Асқад Мухтор, Шукрулло, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи, Муҳаммад Али, Омон Матжон, Маъруф Жалил, Ойдин Хожиева, Гулчеҳра Нур, Миразиз Аъзам, Абдулла Шер, Чўлпон Эргаш, Ҳалима Худойбердиева, Ш.Раҳмон, У.Азим, Х.Даврон ва ҳ.к. шоирларнинг адабий— танқидий мақолалари бадиий асарларидан кам бўлмаган даражада эстетик тафаккур тараққиётида муҳим рол ўйнамоқда.

Мазкур давр бадиий тафаккури ҳаёт ҳақиқатини акс эттиришда, инсонни тушуниш ҳамда тушунтиришда қандай сифат ўзгаришлари касб этди?

Айтиш мумкинки, санъаткор дунёқараши ўзгармагунча воқеликни бадиий тасвир ва талқин принциплари ҳам ўзгариши қийин. Шунга кўра бадиият тараққиёти босқичлари, адабий қаҳрамонлари, табиийки, фарқланиб туради. Ижтимоий-эстетик идеаллари ҳам шак-шубҳасиз ўзаро фарқланади. Шу жиҳатдан ҳозирги босқич шеъриятимиз тараққиёти эстетик фикр камолида алоҳида бир босқични ташкил этади. Зеро, чинакам шоир ижоди ҳеч қачон бирон-бир тенденцияга ёки ёлғиз бир босқичгагина мансуб бўлиб қолмайди. Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, Ойбек, Ғ.Ғулом, У.Носир, М.Шайхзода, Миртемир, Зулфия сингари XX аср классикасининг бой эстетик тажрибалари ҳам бугунги бадиий маданиятимиз ривожига алоҳида ўрин тутади. Адибларимиз адабий-танқидий мақолаларида адабиёт ва

санъат, ижодкор шахсининг жамият тараққиётида, маънавий ҳаётда тутган ўрни ва роли ҳақидаги қарашларини, бадий маданиятнинг комил инсонни вояга етказишдаги масъулиятига доир янги-янги нуқтаи назарларини илгари сурмоқдалар. Мумтоз устозлар эстетик қарашларини бугунги адабий ҳаёт тажрибалари, умумлаштирилган илмий-назарий хулосалар билан бойитмоқдалар.

Шеърятда воқеликни турли хил шаклларда бежаб-бўяб кўрсатишга қарши ўлароқ фалсафий мушоҳадакорлик, сертимсол идрок ва ифода реалистик тасвирда алоҳида йўналиш касб этди. Поэмачилигимизда ҳам воқеликнинг зоҳирий жиҳатлари эмас, ботиний жараёнлари, қаҳрамон маънавиятида кечаётган кураш коллизиялари, туйғу-кечинмалари таҳлили устиворлик қилмоқда. Ўтган асрнинг 80-йиллари шеърятимиздаги тантанавор, байрамона руҳ ўрнига аналитик услуб ҳукмронлик қила бошлади. Табиат, жамият, инсон психологиясини вобаста тушунтиришдаги янгича ижодий муносабат — фалсафий идрок ва ифода савиясини юксалтирди. Ижтимоий-фалсафий психологизмнинг чуқурлашишини таъминлади. Жамиятдаги, одамлар феъли-фаолиятидаги ноқисликларга нисбатан фош этувчи танқидий руҳ билан публицистик кўтаринкилик ва фалсафий психологизм ҳаётсеварлик йўналишининг ўзига хос омухталигини таъминлаётир. Бадий-эстетик тафаккур такомиленинг етакчи тенденцияларидан бирини белгилаб бераётир. Э.Воҳидовнинг "Яхшидир аччиқ ҳақиқат", "Донишқишлоқ латифалари", А.Ориповнинг "Дунё", "Савоб", "Ҳаж дафтари", "Ҳикмат садолари", "Соҳибқирон", Р.Парфининг "Тавба", "Сўнгги видо", Ш.Раҳмоннинг "Гуллаётган тош", "Қоп-қора чечаклар", Э.Самандарнинг "Жалолиддин Мангуберди" асарлари, Х.Давроннинг "Қоратоғ дафтари", "Ватан ҳақида етти ривоят", У.Азимнинг "Уйғониш азоби", "Тазарру боғлари", А.Шернинг "Аср ўртасидаги фарёд" достони ва "Қадимги куй", "Тоқат" мажмуалари ва ҳ.к.

Бадий тафаккурдаги сифат ўзгаришлари Шарқ ва Ғарб, Лотин Америкаси ва япон, жаҳон бадиияти тажрибаларидан озуқаланишда ҳам зуҳур топаётир. Покдомонлик, ахлоқий покизалик ва юксак инсонийлик сингари Шарқ класси-

касида шакланган умуминсоний ғоялар ҳозирги шеърияти-мизнинг бадиий ифода воситаларини кенгайтирмоқда. Ижтимоий-сиёсий, ахлоқий масалаларни чуқур ўзлаштиришга кўмак бермоқда. Мумтоз адабиётимиздаги ҳаётбахш гуманизм ўзликни англашда жамият руҳиятини тушуниш ҳамда ёритишда замондошлар онги-шуурини ўстиришда катта ёрдам бермоқда. Ижтимоий-сиёсий, пейзаж лирикасидаги изланишларда мазкур хусусиятлар яққол намоён бўлаётир.

Ҳозирги бадиий-эстетик тафаккур ривожининг муҳим хусусиятларидан яна бири, бу — тарихий, диний, маданий меросга муносабатда, маънавий бойликларни қайтадан эстетик баҳолашга интилишларда намоён бўлмоқда. Ўтган асрнинг тонги жадидчилик маданиятини, 20-30 йиллар адабий меросини, "босмачилик" деб аталган ижтимоий ҳаракатни — миллий озодлик кўтарилишини баҳолашда янги ижодий тафаккур белгиларини кўрамыз. Рус адабиётининг Н.Гумилев, О.Мандельштам, ўзбек адабиётининг Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Тавалло, У.Носир сингари сиймоларининг ижодий фаолиятини тарихий воқелик билан, ижтимоий-сиёсий муҳитнинг мураккабликлари билан, санъаткорлар онгидунёқарашидаги ўзгаришлар билан боғлиқ ўрганиш теранлашди. Ушбу ҳодиса, аввало, поэтик сўзнинг қадр — қимматини янада оширди. Кенг ўқувчилар оммасининг эстетик савиясини ўстиришда, маънавий-интеллектуал маданиятини юксалтиришда муҳим омиллардан бирига айланди.

Мажозий образлилик — рамзли образлар воситасида фикрлаш XX аср охири-XXI аср бошлари ўзбек шеъриятида устивор тенденцияга айланди. Кўринадики, шоирларимиз тафаккурга турфа янги шаклларда маънолар олиб киришмоқда. Ушбу ҳодиса, айрим танқидчилар таъкидлаганидек, Ғарб ва Лотин Америкаси адабиётига тақлидан эмас, аксинча, таъсир самараси ўлароқ юзага келаётир.

Кейинги йиллар адабиётимизда шакланган янги бадиий— эстетик тафаккур ривожининг етакчи тамойиллари қандай хусусиятларда зуҳур топди?

Биринчидан, аксари шоирларимизнинг лирик қаҳрамонлари тафаккур тарзига кўра стереотип — бир хил қолипдан

кўчгандек таассурот қолдиради. Яъни, гиж-гиж ўртамиёна шеърларнинг қаҳрамонлари фикрлаш табиатида миллий руҳ йўқ. Бу нарса, даставвал инсонни англаш ва тушунишда бир кўп шоирнинг ўзига хос мустақил нуқтаи назарининг йўқлигида, воқеликни эстетик баҳолашдаги оригиналликнинг кўринмаслигида намоён бўлди. Гўё шоирларимиз русча, испанча, японча ва бошқа тилларда фикрлаб шеърлар ёзишаётгандек туюлади. Аксарият шеърлар ва поэмаларнинг руҳи ўзбекча эмас. Бу қусурларни қайси омиллар юзага келтирди? Унинг илдизлари қайси жойлардан сув ичади? Шеъриятимизда кенг палак ёзган ўртамиёначиликнинг асослари нимада?

Назаримизда ўртамиёна шеърларда миллатнинг маънавий-интеллектуал камолоти учун, ижтимоий— маданий тараққиёт учун хизмат қиладиган зарур гапларнинг — адолат туйғусига йўғрилган ибратли маънонинг йўқлигидир. Шоирлар эса миллат ва Ватан манфаатларига қаратилган, ўз ҳақ гапини, ҳақиқатни воқелиқдан топа билмаслигидадир. Шеър тилида образли қилиб айта олмаслигидадир. Ушбу тенденция шеъриятимизда яна бошқа камчиликларни ҳам юзага келтирди. Чунончи, тақлидчилик касалликка, эпидемияга айланди. Хусусан, Сулаймон Раҳмон, Эргаш Муҳаммад, Турсун Али, Саъдулла Ҳаким, Тошпўлат Аҳмад ва ҳ.к. шоирлар ижодидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мазкур асарлари маънавий эҳтиёж тақозоси билан эмас, аксинча, эрмак учун ёзилгандек таассурот туғдиради.

Иккинчидан, чинакам ва сохта ватанпарварлик кўринишларини ажратиб бўлмай қолди. Бу нарса, айниқса, дунё ва башар тақдири, ер курраси ва инсониятнинг эртаси, тинчлик мавзуларини ёригишда кўзга ташланади. Лирик қаҳрамонлар худди келишиб олгандек, "мен халқимнинг дардташвишига қайғуряпман", "эллар ва элатларнинг келажагини куйлаяпман", "она сайёрамизнинг, жаҳоннинг тинчлиги, фаровонлигига куйиняпман", "давр дардлари хусусида баҳс юритаяпман" деб кўкрагига уради. Бадиий тафаккурдаги бир хилликнинг бош сабаби — шоирларимиз асарларида ана шу масалаларга янгича муносабатни, янгича бадиий талқиннинг йўқлигидир. Барот Бойқобилов, Ҳусниддин Шари-

пов, Охунжон Ҳақимов, Олимжон Холдор, Саъдулла Ҳаким, Кўчқор Норқобил, Исмоил Тўхтамишев, Турсун Алининг айрим шеърларида индивидуалликдан маҳрум бўлган, умумий қарсақбозлик кайфиятини, сунъий тантанаворликни кўриш мумкин.

Ушбу тенденциянинг бошқа бир салбий кўриниши ҳам намоён бўлди. Хусусан, тинчлик, Ватан, она — ер, инсоният, ер курраси сингари глобал-жаҳоний мавзуларга берилиб кетиб, шеъриятимиз кўз ўнгида қуриётган Оролни, аёллар мардикорлигини, табиат экологияси билан баробар маънавий таназзул кўринишларини кўрмаяпти. Ер-сув, дов-дарахт, об-ҳаво турли хил чиқитлар, газлар ва ҳ.к. омиллар таъсирида заҳарланиб бормоқда. Шу билан баробар онг-шуурлар, қалблар ҳам қурум босмоқда. Булар кейинги пайтда шеъриятимиз халқ ҳаётидан бир оз узоқлашганлигидан, ҳозиржавобликка, истиқлолнинг истиқболига мадҳ -сано ўқишга берилиб кетиб, ғоят нозик ижтимоий-маънавий масалаларни тадқиқ этишда ҳийла четда қолаётганлигидан далолат беради.

Учинчидан, табиат экологияси ва инсон маънавияти экологияси бир-бири билан узвий боғлиқ. Агар табиат ифлосланган экан, инсон виждони ҳам моғор босгани демакдир. Ушбу ҳодиса қай тариқа юз берди? Дарҳақиқат, ер, сув, ҳаво, атроф-муҳит ифлослашиб бориши билан баробар айрим одамларнинг онги-тафаккури ҳам занглаб боряпти. Яъни, меҳр— оқибат, ҳурмат-эътиқод, дўстлик-қардошлик сингари маънавий— ахлоқий қадриятлар бой берилмоқда. Иқтисодий тақчиллик маънавиятга ҳам путур етказмоқда. Ваҳоланки, шеъриятнинг асосий вазифаларидан бири, бу — маънавий-интеллектуал бойликларни, ахлоқий қадриятларни, юксак инсоний фазилатларни асраб-авайлаш, келажак авлодларга тўрт кўз тугалликда етказиш масъулиятидир. Бунинг ўрнига аксар шеър намуналари маълум ҳаётий ҳақиқатларни санъатсиз йўсинда айтишдан ортмаяпти. Натижада, фикрсизлик, тақлидчилик, офаринбозлик, деклоративлик турли хил шаклларда томир ёйяпти.

Тўртинчидан, бадиий-эстетик тафаккур такомилида, хусусан, шўро даврида маънавиятни сиёсатлаштириш устивор

руҳ касб этган эди. 90-йиллардан эътиборан ижтимоий воқеликка, жамият деформацияларига янгича танқидий нуқтаи назардан қараш ва баҳолаш тенденцияси кучайди. Бу борада истиқлол шарофати ўзлики намоён этиш, она Ватанга эғалик ҳисси устивор йўналиш касб этди. Адибларимиз нафақат XX аср жаҳон классикаси, шунингдек, ўтмиш санъаткорлари бадиий тажрибаларидан ҳам озиқланмоқда (Борис Пастернак, Иосиф Мандельштам, Арсений Тарковский, Апполинер, Пабло Неруда, Исикава Такубоку, Нозим Ҳикмат, Мария Рильке ва ҳ.к.). Шеъримиз фалсафий теран, мушоҳадакор бўлиб бормоқда.

Инсон ва табиат, инсон ва жамият, инсоннинг кўнгил оламига оид янги талқинлар бадиий-эстетик тафаккур табиатидаги сифат ўзгаришларини вужудга келтирди. Инсон маънан ва ақлан, ахлоқан комил бўлган тақдирдагина дунё ва инсоният келажаги ёруғ бўлади. Ушбу концепция ижтимоий-фалсафий мазмун касб этган ҳозирги ўзбек шеърининг янги йўналишини белгилаётир. Булар олам билан одам психологиясини бадиий идрок ва ифода қилишда реализм санъати нақадар кенг-бой имкониятларга эга эканлигини тасдиқлайди. Бир сўз билан айтганда, шеъримиз бугунги воқеликни, замондошларимиз ҳаётини бадиий ўрганишда кўпроқ ижтимоий-публицистик йўлдан борган бўлса, олис ўтмишни, тарихий шахслар ҳаётини поэтик тадқиқ этишда, фольклорга, эртак ва мифларга, диний меросга мурожаатда эса, фалсафий аналитик тадқиқотчиликка таянади. Бадиий-эстетик тафаккур халққа яқинлашди. Унинг дарду ғамлари, орзу-интилишларини маълум даражада ифодалашга эришди (А.Орипов, Р.Парфи, Ч.Эргаш, М.Али, О.Матжон, Ҳ.Худойбердиева, Ф.Афрўз, М.Жалил, А.Шер, Ш.Раҳмон, Х.Даврон, Қўглибека ва ҳ.к. шоирларнинг бадиий изланишлари). Энг муҳими, шоирларимиз ўтмиш материалга, тарихий воқеликка, диний меросга суянган ҳолда бугунги куннинг ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалалари хусусида мушоҳадалар юритишяпти. Тарих фалсафаси, маънавий – ахлоқий маданият асослари, ватанпарварлик, миллатсеварлик психологиясининг илдизларини излаш ва кўрсатиш орқали замон-

дошларимизда ўз аждодларидан гурурланиш, ифтихор туйғуларини тарбиялаш алоҳида тенденция бўлиб қолди.

Бешинчидан, бугунги кунда маънан ва ахлоқан комил инсонни шакллантиришда классик адабиётимиздаги анъаналарга бой ҳаётбахш дидактиканинг ўрни ва роли ғоят кучайди, ахамияти ортди. Ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, рубоий, тўртлик, фард, дoston сингари мумтоз адабиётимиз жанрлари ва шеърий шакллари бугунги воқелик мазмуни билан бойитилмоқда, ривожлантирилмоқда. Буларнинг ҳаммаси бадиий сўзнинг қадрини оширишга хизмат қилмоқда. Адабиётимизда халқона фалсафий руҳ — содда ифодаларга сингиб кетган донолик, ҳиссий кечинмаларга йўғрилган ҳикматли маънодорлик тилнинг ифода имкониятлари нақадар кенглигини тасдиқлаётир. Буларнинг ҳаммаси бадиий тафаккур маданияти янги босқичга кирганидан далолат беради.

Ҳозирги ўзбек шеъриятида ижтимоий-фалсафий йўналишнинг кучайиши, аввало, мавзу-масалалар қўламининг кенглиги ва хилма-хиллигида (Ватан, эрк, истиқлол, туркий улус бирлиги, макр ва муҳаббат, эътиқод ва риё, садоқат ва хиёнат, ёруғлик ва зулмат, гўзаллик ва қабоҳат сингари), замондошларимиз фикрияти ва руҳияти манзараларининг маънодорлигида, шеърий жанр ва шакллар ранг-баранглигида (сонет, саккизлик, рубоий, рондо, фард, ғазал, хокку, танка, лирик поэма, драматик поэма, тарихий поэма, эртақ-поэма, қасида— поэма ва ҳ.к.) шунингдек, хоҳ тарихий, хоҳ замонавий воқелик бўлсин, уларга эстетик муносабатда миллат ва Ватан манфаатлари нуқтаи назаридан баҳоланаётганида, энг муҳими, шеърият халқимиз руҳоний ҳаётининг таркибий бир қисмига айланиб кетганлигида намоён бўлаётир.

Лирик қаҳрамонларнинг тафаккур табиатидаги давр шиддати, ижтимоий муносабатлар мураккаблиги, замондошларнинг орзу-армонлари, ташвиш-қувончлари, дардлари ўз ифодасини топмоқда. Поэмачилигимиз образлар системасида эса Ибн Сино, Беруний, Амир Темур, Навоий, Бобур, Паҳлавон Маҳмуд, Темур Малик, Ҳалил Султон, Жалолиддин Мангуберди, Машраб, Аваз, Нодирабегим, Ҳамза, Фурқат сингари тарихий шахслар образлари орқали халқимиз ҳаёти-

нинг камолот босқичларини, ҳозирги тараққиётнинг тарихий асосларини, ижтимоий илдизларини акс эттириш алоҳида саҳифага айланди.

Олтинчидан, шеърийнинг фалсафа, тарих, фольклор, фан ва эстетика (тасвирий санъат, мусиқа ва х.к.) билан ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги жараёнида бир-бирини бойитиб бориши ҳодисасини, ифода имкониятларини кенгайтириш масалаларини ўрганиш бадиий тафаккурда алоҳида бир тенденцияни ташкил этади.

Мазкур тадқиқотчилик йўналиши ҳозирги бадиий-эстетик тафаккур ривожига ўзгача аҳамиятга эга. Зеро, бадиий адабиёт билан бошқа санъат турлари ўртасидаги боғлиқликнинг асосларини, қонуниятларини, ижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиётидаги ўрни ва ролини ўрганиш адабиётшунослигимиз олдида турган долзарб масалалардан ҳисобланади.

XX аср охири – XXI аср бошлари мустақиллик даври адабий ҳаёти, бадиий-эстетик тафаккур тараққиёти ҳақида мулоҳаза юритиш – бу унинг табиатида шаклланган бадиий дидлар, эстетик савиялар тўғрисида фикрлашиш демакдир. Бадиий тафаккур ҳамиша ўзгариб, янгиланиб туришга мажбур. Бу унинг табиатидаги ўзгармас устивор хусусият. Истиқлол биринчи галда бадиий онгдаги стереотипларни, қотиб қолишга мойил тасаввур ва тушунчаларни, нуқтаи назарларни синдирди. Истиқлол самаралари – тарихий-маданий, диний меросга, буюк аждодларимизга бўлган эҳтиром туйғуларида намён бўлмоқда. XX аср жуда катта маънавий-интеллектуал бойликлар яратди. Истиқлол ана шу маданий қадриятларга таяниб, келгуси тараққиёт йўлларини белгиламоқда. Истиқлолнинг бадиий-эстетик тафаккурга олиб кирган янгилigi – бу инсондан узоқлашган адабиётни инсонга қайтарди.

Энди, XXI асрда бадиий-эстетик тафаккур қандай бўлади, деган савол туғилиши табиий. Назаримизда, у мафкура-лашмаган, Бани Одам қадрини ҳимоя қиладиган, инсонни улуғлайдиган ҳамда миллат ва Ватан манфаатларига хизмат қиладиган бадиий маданият бўлиб қолади. Жаҳон халқлари бадиияти тараққиётининг таркибий, узилмас олтин халқаларидан бирига айланади.

Еттинчидан, мустақилликка бағишланган асарлар истиқлол адабиёти мундарижасини янги талқин ва янги фалсафий-ахлоқий, бадиий-эстетик ғоялар билан бойитмоқда. Миллий гурур-ифтихор туйғулари, миллатпарварлик, инсонсеварлик, башарий қадриятларга таянган ҳолда маънавий—интеллектуал бойликлар яратиш ғоялари истиқлол бадииятининг устивор йўналишини белгиламоқда. Тарихийлик, миллийлик, халқчиллик, эзгулик, гўзаллик, адолат унинг етакчи эстетик принциплари мағзини ташкил этмоқда. Бадиий-эстетик изланишлардаги мушоҳада-кечинмалар манзарасида мустақил юртга эгалик ҳисси, буюк ўтмиши ва келажаги бўлган халққа мансублик туйғуси ўзак мазмунни белгилаётир.

Миллат, Ватан, Шахс эркинлигига бағишланган асарларда истиқлол-бу башарий қадриятдир, уни асраш, қаддию қадрини баланд кўтариш эътиқод-бурч деган концепция устиворлик қилмоқда. Шу маънода, миллий гурур-ифтихор туйғуларининг тарихий илдизларини кўрсатувчи ўй-мушоҳадалар бадиий пафос сифатида ифодаланаётир. Истиқлол шеърляти халқимиз онги-дунёқарашдаги ўзгаришларнинг амалий тасдиғи, ижтимоий уйғонишнинг эстетик ифодаси бўлди. Бугунги тарихий янгилашнилар туркий улус тарихи, эрк-хуррият учун олиб борилган кураш ғоялари, ватанпарварлик туйғулари уйғунликда тасвирланмоқда. Эркпарварлик ғоялари, миллий озодлик идеали, иймон саломатлиғи, эътиқод бутунлиғи, дил эркинлиғи бугунги шеърлятимиз мазмунини тайинлаётган бош йўналишлардир. Хусусан, туйғу-кечинмалар, мулоҳаза-ўйлар инсоний тақдирлар ифодасига айланмоқда. Бир сўз билан айтганда, миллий гурур феномени бадиий-эстетик таҳлил маданиятида лиризмга йўғрилган публицистик нутқни, фалсафий теранликни, психологизмни кучайтирди.

Саккизинчидан, Зулфия, А.Мухтор, Шукрулло, А.Орипов, Р.Парфи, М.Али, Х.Даврон ва х.к. адабий-танқидий мақолалари янгиланаётган эстетик мезонларнинг (тарихийлик, миллийлик, халқчиллик, эзгулик, гўзаллик, адолат сингари) шаклланишига таъсир кўрсатаётир. Лирик асарлари, достонлари, таржималари орқали намоён бўлган бадиий маҳорат мактаби, фалсафий-психологик таҳлил маданияти ХХІ

аср адабиётимиз тараққиётида устивор йўналишлардан бўлиб қолиши, шубҳасиз.

Шахс тарбиясида, уни комиллик мақомига кўтаришда одоб— ахлоқ тарбияси биринчи ўринга қўйиб келинди. Фикрий-ақл тарбияси, туйғулар тарбияси негадир эътибордан четда қолдирилди. Шу маънода, шахсларни камол топтиришдаги тафаккур тарбиясида, миллий ғурур тарбиясида Абдулла Орипов, Чўлпон Эргаш, Маъруф Жалил, Рауф Парфи, Шавкат Раҳмон, М.Юсуф, Х.Худойбердиева шеърляти айрича аҳамиятга эга. Бедил, Данте, Алишер Навоий, Чўлпон, Ойбек, Ғафур Ғулом бадиий анъаналари, эстетик тажрибалари руҳида шаклланган шоирларимиз табиатидаги иқтидор имкониятларини юзага чиқаришида бош омил бўлди. Ҳиссий тафаккур, мушоҳадакор кечинмалар, қабариқ образлилик Э.Воҳидов, А. Орипов ва Рауф Парфи авлоди бадииятининг устозларидан, салафларидан ажратиб турган етакчи аломатидир. Рамзлар асосида мушоҳада юритиш ва бадиий умумлашмаларда фалсафий теранликка эришиш яна бир фазилати.

Фалсафий образлилик бугунги бадиий тафаккурнинг ўзига хос мустақил йўналиши. Тимсолларга, ишораларга, тагдор маънодорликка асосланган бадиий идрок ва ифода маданияти Рауф Парфи шеърлятини безаб келади. Чўлпон Эргаш, Маъруф Жалил, Ш.Раҳмон, Х.Даврон, У.Азим шеърларидаги бадиий умумлашма фикрлар ҳикматли, доно, ибратли маънодорлиги билан ажралиб туради. Одамлар феъли— фаолиятидаги, жамият тизимларидаги ноқислик, кемтиклар шеърлятимизни ўйлантириб келмоқда. Ҳикматли тафаккурнинг қизиқишлари канорасини белгиламоқда. Инсонни комиллик мақомига кўтариш учун ёруғлик қанчалик ёзгурмасин, унга раҳна солувчи қоронғилик унсурлари ҳам турфа хил. Бани Одам жамиятни ҳам, ўзини ҳам бахтли қилиш, маънан комиллик мақомига кўтариш умидида ёниб-куйиб яшамоқда. Ана шу тахлит маънавий эҳтиёж бутунги фикрий шеърлятимиз мундарижасини белгилаб бермоқда.

Миллийлик, халқчиллик, тарихийлик сингари хусусиятлар шоирларимизнинг миллат ва Ватан манфаатлари билан йўғрилган туйғулари, мушоҳадалари орқали аёнлашаётир.

Тўққизинчидан, кейинги пайтда шоирнинг бош маснади, яъни, бадий сўзнинг фусункор соҳиби сифатидаги макеи қаддини ростлаяпти. Хусусан, кўнгилларни маърифатли қилиш, кўнгилларни ҳикматга йўгириш, ва шу тариқа онларни, туйғуларни тарбиялаш, руҳониятларни поклеш, одамни ва жамиятни маънан камол топтириш унинг бош эътиқоди. Сиёсатлашмаган, мафкуралашмаган бадий тафаккур ўзининг азалий ва абадий ўзанига қайтди. Ҳузурбахш шабадаси онг— шуурларга, руҳиятга ёқимли, жонбахш эпкинлар олиб кира бошлади.

Ўнинчидан, миллатнинг ўзлигини англаш, ўзликни қадрлаш ва ўзликни улуғлаш маданиятининг шаклланишида поэтик тафаккур камолининг муҳим белгиси намоён бўлаётир. Шоирларимиз хоҳ тарихий воқеликка, хоҳ диний-ахлоқий мавзуларга, хоҳ бугунги кунга мурожаат этишадими, бадий маънолар миллат бутунлигини, туркий халқларнинг бирлигини, ҳамкор-ҳамнафаслигини тасдиқлашга қаратилган умумбашарий ғоявий-эстетик концепцияси билан ажралиб туради. Поэтик тафаккур "лаббайчилик"дан қутулиб боряпти. Лекин ҳуда-беҳудага дўппини осмонга отиб мадҳ-саноға берилиш, офаринбозлик поэтик тафаккурда барҳам топгани йўқ. Яъни, шўро адабиётидаги қарнайчи шеърият ҳалиям давом этаяпти. Ўзбек элининг, туркий улуснинг жаҳон цивилизациясини бойитишдаги буюк ўрни ва тарихий хизматларини кўрсатишда, акс эттиришда бадий талқин-тасвир ўрнини ялтироқ сўзларнинг шовқин— сурони эгаллаб олаётганида кўриш мумкин.

Хуллас, поэтик тафаккур самаралари миллий истиқлол мафкурасининг маънавий асосларини мустаҳкамлашга йўналтирилган эзгу моҳияти билан қадрли.

ШЕЪРИЯТ ИДРОК ЭЛАГИДА

(Профессор Нўъмон Раҳимжоновнинг
"Мустақиллик даври ўзбек шеърияти"
номли китоби ҳақида)

Ушбу китоб билан танишар эканман, мамнуният ила иқрор бўлган илк нарсам шуки, яқин ўтмиш адабиётимиз, жумладан шеъриятимиз идрок этилмоқда. Адабиётимиздаги тамойиллар, майллар, йўللар сарҳисоб қилиниб, таснифланмоқда. Бу дегани шуки, адабиётшунослик илми кун кеча босиб ўтган адабий йўлимизга жиддий бир тарзда мушоҳадаю мулоҳаза назарини бошламоқда, уни тушунишга, тушунтиришга, ўзига хос белгиларию қонуниятларини аниқлаб олишга уринмоқда. Бу нарсанинг исталган миллатнинг илмий-назарий тафаккур босқичида қандай аҳамият касб этишини таъкидлаб ўтиришининг ҳоҳжати йўқ, албатта.

Китоб мутолаасига киришиб кетар экансиз, профессор Нўъмон Раҳимжонов дунёқарашининг нақадар кенг эканлигига амин бўласиз. Унда Н. Раҳимжонов нафақат олим-адабиётшунос бўлиб, балки икки аср оралиғида яшаб, ўзининг тийрак нигоҳини шу юзликларнинг оғриқли муаммоларидан узмай келаяётган, энг муҳими, ёниб ижод қилаётган куюнчак зиёли ўлароқ намоён бўлади. Олимнинг шеърият воситасида инсон, инсон орқали кишилик жамиятини таҳлил этишидаги мезонларининг баландлиги, тўғриси, менинг ҳам ҳавасимни келтирди. Адабиётимизни, унинг тарихи, буғуни ва келажagini ўрганишга йўналтирилган маърифат даражасига меҳрим тушиди. Ана шу даражадан туриб қаралганда, чинакам ва сохта адабиётнинг ўртасидаги оддий кўзга кўп ҳам чалинавермайдиган, лекин хитой деворидек қалин, мустаҳкам тўсиқ борлиги фарқланади. Мазкур китобга кирган талайгина мақолаларда олим ана шу деворнинг белгиларини кўрсатишга, энг муҳими, чинакам адабиёт ва адабий чиқинди-маклатура уюмларининг ҳам ўзига хос сифатларини аниқлашга ҳаракат қилган. Пировардида эса олим

ҳақиқий, баланд адабиёт учун овоз беради.

Китобнинг хусусиятларидан яна бири - ажойиб мушоҳадалар, гўзал ва ибратли мулоҳазалар. Улар таҳлил этилаётган шеърларнинг кайфияти билан уйғунлашиб, бирикиб кетади. Натижада шеърнинг инсон ҳаёти билан узвий, чамбарчас боғлиқ эканлиги, баъзан ҳаёт силсиларидан шеър, баъзан эса шеърдан ҳаёт пайдо бўлиб, бир-бирларини тўлдириб, бойитиб боришини англаймиз.

Халқ тилининг тенгсиз товланишларидан, айниқса, фразеологизмдан мўл-кўл истифода этишлик тўпламга жамланган талай мақолаларнинг ўқимишлилик даражасини орттирган. Чунончи, "Кўнғил эркинлиги - боқий қадрият" мақоласида ҳурмат, эътиборга бўлган инсондаги интилиш моҳиятини англашга уриниб олим ёзади: "Нима учун одамлар эл-юрт иззат-икромини қозониш учун ўзини ўтга, сувга уради? Жонини жабборга беради? Ёзғириб, ёниб куйиб яшайди. Бир тутам тириклигини бедард беташвиш ўтказса, дўпписини яримта қилиб, таралло бедод юраверса, узатган оёғини йиғиштирмай, лунжидаги қуртини шимиб ётаверса бўлмайдими? Унинг кўрсатган ҳурмати нимаю топган эҳтироми кимга керак?.. Бу, аввало, одамнинг ўзлиги учун сув ва ҳаводек зарур. Боиси, ҳиссиётнинг ана шу тахлит рангин қирраларидан бебаҳралик оқибатида инсон беш юз ёшга кирса ҳам ғурур тоғининг тузларидан тотмай, ғурур дарёсидан сув ичмай, ғурур боғларининг мевасидан узиб емай, ном нишонсиз йўқлик қаърига сингиб кетавериши ҳеч гап эмас". Қаранг, шапалоқдек келадиган ушбу парчадаги жумлаларнинг деярли ҳар бирининг маъно қатларига шимилиб кетган фразеологизмлар олим фикрлари салмоғини нақадар ошириб юборган. Ёки А. Орипов шеърляти кучини кўрсатиш учун биргина иборани қўллайди ва ўқувчига таъриф этилаётган назм тафтини етказа билади: "Шоир шеърларида сўзлар бамисоли олов, чўғдек ловуллаб туради".

Профессор Нўмон Раҳимжоновнинг аксарият ишларига хос фазилатлардан яна бири шундан иборатки, у асарни таҳлил қиларкан, тарози палласини мувозанатда тутишга уринади. Айтиш жоизки, асосан мақсадига эришади ҳам. Яъни муайян шеърини асар бир томондан ҳаёт ҳақиқатини қай даражада

бадий акс эттира билганига кўра текширилса, бош-қа томондан шеър замонавий поэзиянинг юксак талабларига қанчалик жавоб беришига қараб тадқиқ этилади. Соддароқ айтадиган бўлсак, бадий асар ҳам ҳаёт позициясидан, ҳам чинакам адабиёт манфаатлари нуқтаи назаридан туриб ўрганилади. Олим ҳатто шеърини санъатларнинг ҳаётга яқинроқ бўлишини, у билан узвий қариндошликда яшашини истайди. Мана шу ракурсдан туриб тадқиқ этилганда, шеър кимники бўлишидан қатъи назар, ўзининг раҳимжоновона баҳосини олади. Албатта, унга қўшилиши ҳам, қўшилмаслик ҳам мумкин. Муҳими, бу эмас. Муҳими, олимнинг адабиёт борасида ўзи суюнган, мустаҳкам, асрлар синовидан ўтган, тобланган тоғдек қарашлари системасининг мавжудлиги.

Китобнинг моҳияти "Бугуннинг қаҳрамони ким?" деган мақоладан бошланади. Назаримда, бу бежиз эмас. Чунки ушбу масала адабиёт учун, адабиёт илми учун, китобхон-ўқувчи учун, алал-оқибатда миллат ва унинг санъатни тушуниш салоҳияти учун ғоят муҳим саналади. Агар биз ҳам айрим олимлару ижодкорлар илгари сураётганидек, атайин бош қаҳрамон ролига фақат ишбилармону тадбиркорларни кўрсатиб, уларнинг номзодини байроқ қилиб олсак, адабиёт илмида орқага кетган бўламиз. Шу даражада орқагаки, ундан кейиннинг ўзи йўқ. Ахир адабиётнинг қаҳрамони масаласи минг, икки минг йил бурун юнонларда тўғри ҳал этилгани баробарида биз ҳалигача нималар устида бош қотиряпмиз? Нималарни муҳокама этаяпмиз? Адабиёт ва санъатни муайян мафкураининг измига солишига уриниш собиқ шўролар даврида қандай аянчли ҳолларга олиб келганини наҳотки шунчалар тез унутган бўлсак?.. Албатта, тадбиркору ишбилармон ҳам одам. Улар ҳам худди этикдўз, фаррош, ишчи деҳқону, ўқитувчи академик ёки сисатчи арбоб янглиғ асарларнинг қаҳрамони этиб сайланишига шоён. Бироқ Нўмон Раҳимжонов таъкидлаганидек, мақсад улар амалга ошираётган олашумул юмушларни тараннум этиши эмас, балки зиддиятларга тўла қалбини кашф этиши бўлмоғи даркор. Бу ўринда бадий адабиёт билан публицистикани бир бирига қориштириши ярамайди. Қаҳрамоннинг қўллари нима иш билан машғул бўлмасин, ўқувчини унинг қалби сари бошламоқ, у ердаги

талотўнлар ва зилзилалар билан таништирмақ бадиий адабиёт учун бирламчи саналади, ахир. Чинакам замонавий бадиий адабиёт учун яланғоч танадан кўра қалбни ялонғочлаш, қахрамонлар юрагини босиб ётган қат-қат қурумлар бағрини сўкиб, ичкарига кириб бориш, моҳиятни англаш ва ҳис қилиш муҳимроқ бўлиши керак. Мана шу масалада ўз қарашларини исботлаш учун олим антик оламнинг забардаст драматурги Эсхилнинг "Форслар" трагедиясини таҳлил қилиб беради. "Ғолиблар эмас, жангда енгилган форслар драманинг бош қахрамони" дея қайта-қайта уқтираркан, бу билан адабиётнинг қахрамони нафақат музаффарлар, балки мағлублар ҳам бўлиши жудаям мумкинлигига эътиборни тортади. "Адабиётнинг бош вазифаси бу инсонни ҳимоя қилиш, инсонни улуғлаш, ундаги ғайриинсоний иллатлар ва одамийлик фазилатларини кашф этиш. Инсоннинг кўнглидаги раҳмон билан феълидаги шайтоннинг сир синоатларини, қилмиш қидирмишларини очиб бериш. Шундай экан, тадбирор ё шифокор, косиб ё носкаш, фермер ё фазогир бўладими, ана шу турфа тоифадаги феъл атворни юзасга келтирган жамият психологияси билан ўша одамлар руҳиятини ўрганадиган ФИКР ва ТУЙҒУ бош қахрамон бўлса, ажабмас. Академик ё вазир бўладими, тиланчи-гадой ё ўғри-каззоб бўладими, ғар-фоҳиша ёки мўлтонни-фирибгар бўладими, ОДАМ деб аталмиш бекарон оламни фалсафий-психологик ўрганадиган, нима учун сирли ва мўъжизага кон, деган саволларга бадиий жавоб излайдиган, сабабларни фалсафий-эстетик тадқиқ этадиган ТАФАККУР билан КЕЧИНМА бош қахрамон бўлса, не ажаб", деб ёзади олим ўз қарашларида янада теранлашиб.

Адабиётни гоёлаштиришга, уни ҳукмрон мафқуранинг дастёрига айлантиришга уриниш қандай оқибатларга олиб келганини яхши биламиз. Албатта, бу ҳақда кўп ёзилди, гапирилди. Шунинг учун олим маълум гапларни такрорлаб, ўқувчининг гашига тегишни ният қилмайди. У ана шундай ҳолатларнинг қайтиб келиб, адабиётимиз равнақига тўсиқ бўлиб қолишини истамагани учун ҳам мафқуралаштириш адабиётни не кўйларга солиши мумкинлигидан огоҳлантиради: "Шўро мафқурасининг шеърятни халққа яқинлаштириш оммавийлаштириш учун олиб борган сиёсати салбий оқибатларга олиб келди. Унинг савияси

тушириб юборилди... "Ишчи мавзуи", "Хотин қизлар мавзуи", "Комсомол ёшлар ҳаёти", "Қишлоқ ҳаёти", "Қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш мавзуи" сингари социал буюртмалар поэзия-мизнинг эстетик савиясини хашакилаштириб юборди".

Олим мана шу тарзда шеърятимиздаги нотўғри тамойиллар учун юраги ачишиб, куйиниб фикр юритади ва унинг қайтадан қанот боғлаб училишини, мумтоз Шарқ поэзияси даражасига кўтарилишини орзулайди. Аслида, Нўмон Раҳимжоновнинг мазкур тўйламдан жой олган аксар мақолалари пировардида бугунги ўзбек назми савиясини юксалтиришга йўналтирилган неқбин муолажалар десак, муболаға бўлмайди. Чунки уларда замонавий шеърятимиздаги умидбахш, ҳаётбахш тамойиллар гўзал таҳлиллар асосида рағбатлантирилгани ҳолда ундаги нуқсонлар танқид тиғи билан очиб кўрилади, "касаллик" сабабларини даражаси аниқланади.

Китобдан ўзига хос услуб ва оҳангда ёзилган мақолалар ҳам ўрин олган. Бундайлар сирасига "Иймон асири" ва гарчи номланиши андак ғайритабиий туюлсада, "Бахтим ўнай десам, пешонаси йўқ". Ҳиссий тафаккур табиатида доир" каби мақолалар киради. Олимнинг салоҳияти, шеърят ва умуман, адабиёт ҳақидаги тушунчаларини қарашларининг қаймоғи айниқса, "Иймон асири"да яққол намоён бўлган дейиш мумкин. Сабаби, бирламчи, ўзининг тадқиқ хусусиятига кўра Рауф Парфидек сирли шоир ҳақида назаримда, ҳозиргача эълон қилинган биографик характерга эга мақолалар ичида энг батафсил, қизиқарлисидир. Иккиламчи, мақола ҳассос шоир поэзияси моҳиятини очиб беришга қаратилган салмоқли тадқиқот сифатида эътиборга молик. "Асл шоирларнинг таржимаи ҳоли ниҳоятда қисқа, тақдирлари эса ғоят узун бўлади. Туғилишу сўнги нафас оралиғида кечган умр, бу - ёруғ қисмат, аччиқ кўргилик. Тун билан кунларнинг, шом билан тонларнинг ўрин алмашилиши, бу - табиат силсиласининг шунчаки одатий бир кўрилиши эмас, ҳолати эмас. У - эзгулик билан ёвузлик, мутелик билан эркин нафас, яхшилик билан ёмонлик, адолат билан ёлғон риё, нур билан зулмат ўртасида кечадиган азалий ва абадий кураш, муҳораба жараёнлари. Қисмат - бу шеърят". Олим мақолаларида кўрсатиб беришича, чинакам шоирлик - ана шундай оралиқларда ке-

чадиган умр, тинимсиз кураш ва беҳоловотликдир. Шунинг учун ҳам шоирликни қисмат, ёзуқ, деб атайди.

Аммо шеърят ҳақида баланд пардаларда фикр юритган олим кези келганда унинг қулоғидан тортиб, танбеҳ беришни ҳам унутмайди. Бу ҳол "Шеър кўп, шоир кўп. Аммо..." мақолалар туркумида анча ёрқин акс этган. Кейинги ўн беш - йигирма йил мобайнида ёзилган кўплаб яхши шеърлар қаторида қораланган яроқсиз шеърлар ҳақида куйиниб сўз айтаётган олимнинг қуйидаги фикрларига қўшилмай иложингиз йўқ: "...на туйғулар талқинида, на фикр ифодасида янгилик бор. Бу тахлит оғзи гапирса, бурни эшитадиган, минғирлаган шеърлар тўзони матбуот саҳифаларини тутиб кетди. Эсда қоларлик поэтик образ зиммасига юкланган бадиий талқин маънолари етишмайди. Ўлдим, куйдим, ёндим, кул бўлдим қабилдаги йиғлоқи шеърлар бир-бирига ўхшаган ёмғир томчиларини эслатади... Шеърларда хархаша кўп, сув кўп. Шовқин-суронга айланган сўзлар тўзони кўзларни ачиштиради". Дарҳақиқат, олим ҳақ. Мана шундай шеър машқлари ўқувчи онгию қалбини заҳарламайди, деб ким кафолот бера олади. Ана шундай "озуқа-шеърлар" билан "маънавий меъдаси" банд бўлган мухлис ўз юрагидан чинакам санъат асарларига жой топиб беролармикан? Бундай машқларни мен ҳеч иккиланмай АДАБИЙ ЧИҚИНДИ - макла-тура уюмлари деб атаган бўлардим. Ва ҳақиқий, баланд санъат аҳлларини адабий чиқинди микроблари билан оғриб қолмаслик чораларини, тадбирларини олаётган ЗИЁЛИнинг ёнида бўлишга чақирардим. "Эндиликда, шеърнинг ҳам, шеърхоннинг ҳам савиясини Навоий даражасига, мумтоз Шарқ поэзияси даражасига (Яссавий, Румий, Бедил ва ҳ.к.) кўтаришимиз керак. Бу нарса буюк меросимизга таяниб, жаҳон миқёсларига кўтарилишда замин ҳозирлайди" деб яхши ният қилади олим. Гарчи наинки барчани, балки ҳатто хос шеърхонни ҳам Румийю Навоий даражасига кўтариш ғоят мушукул эса-да, мўлжални барибир ана шу мақсад сари олаверган маъқул. Чунки бу ҳаракат алал-оқибат миллат савиясини ўстиришга хизмат қилади.

Умуман олганда, халқимиз Истиқлолга эришгандан буён ўтган фурсат унчалик катта эмас. Аммо дўппини олиб қўйиб разм солсак, мустақилликнинг илк йилида туғилган ўғил-қизимиз-

нинг ёши бугун ўн еттиги тўлибди, улар мустақил ҳаётга қадам қўйибди. Демак, ўтган фурсат унчалик кичик ҳам эмас экан. Ана шундай: ҳам кичик, ҳам катта бўлган вақт мобайнида Истиқлол даври санъати, адабиёти, жумладан, шеърияти деган ҳодиса ҳам дунёга келиб, улғайиб, сафларга яраб қолибди. Профессор Нўмон Раҳимжоновнинг "Мустақиллик даври ўзбек шеърияти" номли мазкур китоби ана шу ҳодисанинг илдизларини, моҳият кўринишларини товланишларини тушуниш сари отланаётган шу янглиғ жиддий тадқиқотларнинг биттаси сифатида баҳоланишини истардим. Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаб айтмоқчиман: Истиқлол даври адабиёти ҳам, шеърияти ҳам осмондан учиб келиб олдимизга қўнган сайроқи қуш эмас. Асло. Унинг ўқ томирлари ўтмиш асрларга - мозийга қараб кетганлигига шак келтириб бўлмайди. Бироқ ҳар қанақасига айлантириб қарамайлик, мустақиллик даврида яратилган адабиётнинг салаф даврларникидан ажратиб турадиган ўз қиёфаси борлиги ҳам очиқ ҳақиқат. Бас, шундай экан, Истиқлол даври шеърияти моҳиятини ўрганишга бағишланган ушбу китоб ўзбек миллати бадиий эстетик тафаккури занжирини битта зарурий ҳалқа сифатида дунё юзини кўраётган бўлса, ажаб эмас.

Улуғбек ҲАМДАМ
Тошкент, 2007 йил, қиш

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
-----------------	---

Кейинги йиллар лирикамизнинг такомил хусусиятлари

Бугуннинг қахрамони ким?	10
Кўнгил эркинлиги боқий қадрият	20
Файласуфнинг айтганлари	32
Нур – ҳурлик тимсоли	37
Шоир – миллатнинг маънавий муаллими	51
Қалб кўзини очгил эгам	67
Иймон асири	86
Бадиий дид ва эстетик савия	106
Бадиият қирралари	120
"Бахтим ўпай десам пешонаси йўқ". Ҳиссий тафаккур табиатига доир	128
Дил манзиллари	152
Кўнгилга очилган йўл	165

Шеър кўп, шоир кўп, аммо...

Шоир юрагида очилмаган гул	172
Шеър – кўнгил хуши эмас, кўнгил иши	192
Сўз – бамисоли олов	206
Сўзнинг поэтик маъно жилолари	220
Хотима	240
Улуғбек Ҳамдам. Шеърят идрок элагида	252

Адабий-илмий нашр

Нўъмон Раҳимжонов

Мустақиллик даври
ўзбек шеърляти

(тамойиллар, тажрибалар, сабоқлар)

Нашриёт муҳаррири:

М. Содиқова

Бадий муҳаррир:

И. Саид

Мусаҳҳиҳ:

М. Тошпўлатова

Техник муҳаррир:

М. Обидова

Саҳифаловчи:

М. Суяров

Нашриёт рақами: №-М-830

Босишга 2007 йил 30 ноябрда ружсат этилди.

Босмахонага 2008 йил 7 январда топширилди.

Бичими: 84/60 / . Ҳисоб-нашриёт табоғи: 16

Босма табоғи: ¹⁶16,25. Адади: 500 нусха.

3-буюртма.

Баҳоси келишилган нарҳда.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«ФАН» нашриёти: 100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.

«Нур полиграф» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., 3. Қобулов кўчаси, 19-уй.